

AGDERSEMINARET
2017

BJØRG SELAND (red.)

Opprør og opposisjon

under enevelde og demokrati

Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati

Björg Seland (red.)

Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2018 Trond Bjerås, Lars Gule, Berit Eide Johnsen, Charlie Krautwald, Margit Løyland
Hilde Sandvik og Bjørg Seland.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961.
Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC 4.0.
Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under
forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om
endringer er blitt gjort. Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

ISBN PDF: 9788202597184
ISBN EPUB: 9788202626006
ISBN HTML: 9788202626013
ISBN XML: 9788202626020

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.46>

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
www.noasp.no
noasp@cappelendamm.no

FORORD

Agderseminaret 2017 hadde tittelen *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati*. Gjennom denne boka kan et flertall av foredragene fra dette seminaret presenteres i artikkelform. Seminaret ble holdt på Kuben i Arendal 19. og 20. oktober 2017, faglig ansvar var lagt til Institutt for religion, filosofi og historie ved UiA.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for seminarer om historiske emner. Fra 2007 har rådet for *Forskernettverk Agder* stått bak disse arrangementene. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med historikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Rådet består av representanter for Universitetet i Agder (UiA), Vest-Agder-museet (VAM), Statsarkivet i Kristiansand (SAK) og Aust-Agder museum og arkiv (AAMa). Disse institusjonene har også bidratt med økonomisk støtte til bokutgivelsen.

Vi har som siktemål å sette den regionale historien inn i videre sammenhenger, nasjonalt og internasjonalt. Vi legger vekt på høy faglig standard, samtidig som det blir lagt til rette for å nå et allment samfunns- og historieinteressert publikum.

I denne boka følger vi politisk konflikt og sosiale motsetninger gjennom et tidsspenn der styresettet endres fra enevelde til et stadig mer utviklet demokrati. På tvers av skiftende rammebetingelser ser vi etter linjer i en opposisjonell tradisjon, fra 1700-tallets utslag av uro og oppstand via 1800-tallets bonde- og arbeideropposisjon til mellomkrigstidens harde konfrontasjoner og 1970-tallets ungdomsopprør. Bokas siste bidrag går inn i vår egen tid, med diskusjon av begreper for konflikt i et samfunn preget av flerkulturell utvikling.

FORORD

Rådet for forskernettverk Agder har fungert som redaksjonskomite – stor takk til Berit Eide Johnsen (UiA), Roger Tronstad (SAK), Gunhild Aaby (VAM), Leonhard Jansen og Kristoffer Vadum (AAma).

Kristiansand, november 2018
Bjørg Seland

Innhold

Innledning Motstrøms politikk	9
<i>Björg Seland</i>	
Kapittel 1 Betingelser for opposisjon før og etter 1814	17
<i>Hilde Sandvik</i>	
Del I	41
Kapittel 2 Legitimerende protester: Bondemotstandens rolle i eneveldets politiske kultur	43
<i>Trond Bjerkås</i>	
Kapittel 3 Oppreist og oppgjør: Rettsmateriale etter lofthusuroa	67
<i>Margit Løyland</i>	
Del II	93
Kapittel 4 Bønder i opposisjon – politisk profil, organisatoriske linjer	95
<i>Björg Seland</i>	
Kapittel 5 Marcus Thrane og Arbeider-Foreningerne på Agder	131
<i>Berit Eide Johnsen</i>	
Del III	159
Kapittel 6 Fascismen marcherer: Kontinuitet og tradisjon i fascismens bruk af gaderne som politisk arena	161
<i>Charlie Emil Krautwald</i>	
Kapittel 7 Xantippene: Lillesands-kvinner på barrikadene på 1970-tallet	187
<i>Berit Eide Johnsen</i>	
Kapittel 8 De «ekstreme» i vår tid – fra radikalisme til ekstremisme: En skisse av ekstremismens nyere historie i Norge	225
<i>Lars Gule</i>	
Bidragstyttere	257

Innledning Motstrøms politikk

Björg Seland

Der det utøves makt, vil det også finnes opposisjon – mer eller mindre uttalt, sterkere eller svakere i form og oppslutning. Politisk motstand kommer til uttrykk på ulike vis, gjennom formelle kanaler eller som illegal aksjon. Det er ikke bare kjært barn som har mange navn: Uro, tumulter, reisning, opptøyer, oppstand, oppløp og opprør er ord som er blitt brukt, når øvrighet eller andre grupper i maktposisjon har ment det var nødvendig å gripe inn mot pågående opposisjon ‘nedenfra’.

Sosiologen Sidney Tarrow (f. 1938) har kritisert både historikere og samfunnsvitere for å fokusere ensidig på avgrensede hendelser og bevegelser, og være for lite opptatt av å spore likhetstrekk på tvers av grenser i tid og rom. Han oppfordrer til bredere perspektiver og større oppmerksomhet rundt interaksjon mellom ulike aktørgrupper og ulike gruppers forhold til myndigheter og samfunnselite. Med utgangspunkt i begrepet *contentious politics* søker han å systematisere ervervet kunnskap om opposisjonelle ytringer gjennom lengre tidsrom og i videre geografisk perspektiv. Begrepet er myntet av en annen samfunnsviter, Charles Tilly (1929–2008). Enkelt sagt dreier det seg om politiske framstøt ved aktører som går sammen om å fremme felles interesser i konflikt med den etablerte orden.¹

På norsk kan vi forsøksvis kalle det *motstrøms* politikk. Det kan gjelde mer eller mindre spontane aksjoner, som f.eks. bondeopprør under det dansk-norske eneveldet, eller mer institusjonaliserte former for motstand, som lekmannsopposisjonen Hans Nielsen Hauge reiste innenfor den norske statskirken omkring år 1800. På 1900-tallet kan både venstre- og høyreorientert radikalisme karakteriseres som motstrømspolitikk. I dagens globaliserte verden kan det handle om grupper og organisasjoner

---

1 Tilly, Charles og Tarrow, Sidney (2015): *Contentious Politics*. Oxford University Press.

som målt mot vestlig-liberal standard representerer så vel religiøs som politisk ekstremisme.

I boka *Power in Movement* foretar Tarrow blant annet en analyse av opprørsbølger med utgangspunkt i februarrevolusjonen 1848 (2011: 197 ff.).² I kortform handler det om å studere handlingsmuligheter, handlingsrepertoar, allianser og dynamikk: *Muligheter for handling* må naturligvis ses på bakgrunn av generelle politiske og samfunnsmessige vilkår og den aktuelle historiske situasjonen. *Handlingsrepertoaret* omfatter et sett av kommunikasjons- og samhandlingsformer, generert og nedarvet gjennom kollektiv læring, men også fornyet, tidstilpasset og tillempet lokale vilkår. *Allianser* kan i gitte situasjoner overskride etablerte stands- og klasseskiller, og slik gi styrke til grupper som ville hatt små muligheter til å nå fram alene. Videre må en konstatere at all opposisjonell mobilisering har en tid for vekst og fall, med en *dynamikk* som omfatter tenning og spredning, for så å gå over i en tretthetsfase, eventuelt i radikalisering. I noen tilfeller vil det opposisjonelle miljøet ha ressurser til å leve videre i mer institusjonaliserte former.

Inspirert av slike perspektiver, men uten å forplikte oss til skjematisk tilnærming, søker vi med denne antologien å følge noen linjer gjennom motstrøms politikk i Norge – fra 1700-tallets «opptøyer», via 1800-tallets bonde- og arbeideropposisjon og mellomkrigstidens harde konfrontasjoner til 1970-tallets ungdomsopprør. Da handler det ikke bare om akutte aksjoner, men også om mer langsiktig opposisjonell strategi, organisert innenfor legale rammer. Mot slutten av boka nærmer vi oss vår egen tid, der vi ser til dels ekstreme reaksjoner med bakgrunn i et samfunn som stadig sterkere er preget av flerkulturell utvikling. Romlig holder vi oss på nasjonalt plan, med åpning mot en videre internasjonal kontekst og gjerne med sideblikk til lokale forhold på Agder.

Vi beveger oss altså gjennom et langt tidsspenn, der grunnleggende politiske og økonomiske betingelser er radikalt endret fra bokas første til bokas siste kapittel. Et i overkant dristig prosjekt, kan en innvende. Men vi har selvsagt ikke tatt mål av oss til å gi noen fulldekkende framstilling

---

2 Tarrow, Sidney (2011): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press.

av opposisjonell tradisjon gjennom 200-300 år. Det vi innenfor gitte rammer kan make, er å presentere avgrensede studier i form av punktnedslag i historiske faser som i særlig grad har vært preget av konfronterende sosial og politisk mobilisering. Hver av disse fasene innbyr til vidspækket behandling. Om forfatterne av denne boka skriver på grunnlag av smalere studier, er det alltid med ambisjon om å sette sine forskningstema inn i en videre samfunnskontekst.

I Norge markerer Grunnloven av 1814 skiftet fra eneveldig styre til begynnende demokrati. 1700-tallets bondeopprør kan tolkes som uttrykk for allmuens avmakt, men også som handlingsrom med potensial til å påvirke myndighetene. 1800-tallets bondeopposisjon viser mulighetene for å nå fram gjennom parlamentarisk opposisjon. Rundt 1850 ble Thrannerørslas kamp for arbeideres rettigheter kriminalisert – rundt 1950 dominerte Arbeiderpartiet norsk politikk. Dette er linjer som speiler et stadig mer utviklet demokrati. Bakgrunnsbildet er preget av folkevekst og tiltakende industrialisering, som førte til raske endringer i sosiale grunnvilkår. Det politiske systemet åpner i prinsippet for bred folkelig medvirkning. Men fortsatt blir demokratiet utfordret av opposisjon i ytringsformer som til tider kan vekke bekymring for stabiliteten i vår politiske kultur.

I det innledende kapitlet skisserer *Hilde Sandvik* rammene for statsstyret, fra dansk-norsk union og enevelde til selvstendighet og begynnende demokrati, med vekt på grunnleggende vilkår for opposisjon. Hun betoner nok 1814 som tidsskille, men minner om at Eidsvollsgrunnloven bare ga begrenset åpning for folkelig deltakelse. Hun framhever at mye av det gamle nokså sømløst ble videreført til den unge norske staten, både gjennom lovverk og politisk praksis. Et fellestrekk ved opposisjon før og etter 1814 er at de ikke valgte voldelige midler, men argumenterte med lov og rett. Sandvik legger vekt på at rettsbevisstheten og innsikten i lovers betydning er den lange linjen i norsk opposisjonshistorie.

Videre er boka delt i tre bolker. Del I er viet opposisjon under det seine eneveldet, del II gir innblikk i 1800-tallets demokratiseringsprosesser, mens del III omfatter kapitler som behandler motsetninger og konfrontasjoner de seineste ca. hundre år, med nedslag i mellomkrigstiden, på 1970-tallet og i vår aller nærmeste fortid.

Med utgangspunkt i begrepet politisk kultur analyserer *Trond Bjerkås* ulike utslag av bondemotstand under eneveldet. Han setter søkelys på grunnleggende normer og regler som styrte påvirkningsmuligheter og beslutningsprosesser, og på mer allmenne forestillinger om hva som legitimerer makt. Han hevder at bondemotstanden i 1700-tallets Norge var ganske omfattende, og at den – sett fra bøndernes side – var mer framgangsrik enn det som ofte er formidlet gjennom tidligere forskning. Med dette utfordrer han en eldre faglig tradisjon, som i større grad har lagt vekt på maktovergrep i analyse av forholdet mellom øvrighet og allmue i tidlig moderne tid.

Margit Løyland har gjennom Arkivverkets satsing på kildekrift vært med på å legge til rette et rikt materiale fra rettsoppjøret etter Lofthusopprøret (1786–1787). Gjennom sitt bidrag til denne boka viser hun hvordan dette materialet åpner for innsyn i de sosiale og økonomiske forhold som danner bakgrunn for opprøret, og hvordan allmuen forsøkte å nytte den regjeringsoppnevnte undersøkelseskommissjonen til å få øvrigheten i tale. Hun legger også vekt på å vise det komplekse i tidens konfliktstoff. Det dreier seg ikke bare om bønder og allmue i opposisjon mot styresmaktene, her er også skarpe motsetninger mellom borgerskap og øvrighet.

Björg Seland tar utgangspunkt i 1800-tallets parlamentariske bondeopposisjon, der Ole Gabriel Ueland og Søren Jaabæk i hver sine faser trådte fram i lederposisjon. Når det gjelder opposisjonens politiske profil, bygger hun på en omfattende forskningslitteratur, med Halvdan Koht, Arne Bergsgård og Jens Arup Seip som tunge bidragsytere. Når det gjelder organisering, utvider hun feltet til også å omfatte utenomparlamentarisk opposisjon, og trekker linjer fra haugianernes nettverk under det seine eneveldet, via thranittenes arbeiderforeninger rundt midten av 1800-tallet, fram til Jaabæks bondevenner rundt 1870 og til opprettelsen av moderne politiske partier på 1880-tallet.

Utenomparlamentarisk opposisjon er emne også for *Berit Eide Johnsens* kapittel om Thranebevegelsen. Geografisk beveger hun seg på flere plan. Hun behandler bevegelsens generelle historie, men med særlig fokus på utviklingen i Aust-Agder og med en nærstudie av arbeiderforeningen som ble opprettet i Lillesand. Hun minner om at bevegelsens program først og fremst bygde på liberale ideer, men at thranittene kunne profilere seg mer eller mindre radikalt i ulike regioner. Det er vel kjent at Thrane-foreningene på Agder ikke utmerket seg ved radikalisme, verken i ord eller dåd. Johnsens lokalstudie bekrefter dette inntrykket, men viser også hvordan sosial rekruttering og politisk profil speiler samtidens konflikter og utfordringer knyttet til økonomi og levekår.

Etter at viktige liberale krav var innfridd – blant annet kravet om allmenn stemmerett – fulgte en tid med mer avdempede politiske konflikter, før nye fronter hardner til. Mellomkrigstidens politiske motsetninger må forstås på bakgrunn av de dype sosiale og økonomiske endringer som fulgte i kjølvannet av industrialisering, og etterdønninger av første verdenskrig som også kom til å berøre Norge. De skarpeste motsetningene avtegner seg mellom sosialister og en ytterliggående høyreorientert opposisjon, som på 1930-tallet hentet inspirasjon fra det nazistiske Tyskland.

Tyngden av andre verdenskrig og av vår egen okkupasjonshistorie har ført til at forskning på mellomkrigstidens politiske motsetninger har vært sterkt konsentrert om utviklingen av høyreradikale bevegelser, og om fascismens og nazismens ideologiske innhold. *Charlie Krautwald* har valgt en annen innfallsvinkel. Han bidrar med en studie av hvordan fascismen har utfoldet seg i praksis, særlig med tanke på fysisk markering i det offentlige rom: i gatene og på torget. Når det gjelder høyreradikale bevegelser, følger han opp med interessante koplinger til det seine 1900-tallets nynazisme i Norden og i Europa for øvrig. Hvilke forbindelseslinjer ser vi? Hvordan og hvorfor søker vår tids høyreradikale å videreføre mellomkrigstidens handlingsrepertoar?

Den fremste utfordringen i etterkrigstidens Norge var naturlig nok gjenoppbygging av landet. 1950- og 60-tallet ble i økende grad preget av økonomisk vekst og bred støtte til det sosialdemokratiske målet om velferd for alle. På 1960-tallet ble den lange perioden med flertallsregjeringer utgått av Arbeiderpartiet avløst av et mindre stabilt politisk leie

med større skiftninger i valgsosiologiske mønstre. Men i et samfunn som fortsatt var preget av økonomisk vekst, og der klasseskillene var langt mindre påtrengende enn i mellomkrigstiden, var det ikke sosial deprivasjon som drev opposisjonelle grupper til barrikadene da bølgen fra ungdomsopprøret i 1968 også slo inn over Norge. Nå ser vi en venstreradikal ungdomsgenerasjon innta det offentlige rom med politiske utspill. Ulike grupper markerer seg med sine budskap: ned med «professorveldet» ved universitetene, vekk med foreldede normer for sex og samliv, nei til EEC/EF, nei til Nato og Vietnamkrigen, nei til utbytting av «den tredje verden». Vi ser også en begynnende mobilisering for miljøvern – og aller ytterst til venstre AKP (m-l) med røde rop om «væpna revolusjon».

Av mer varige nedslag fra dette tiåret er nyfeminismen, kvinnenes mobilisering for likestilling og lønnet arbeid. Kapitlet om 1970-tallets kvinnebevegelse er *Berit Eide Johnsens* andre bidrag i denne antologien. Etter å ha skissert et bredere bakgrunnsbilde med oppmarsj av til dels konkurrerende sammenslutninger som Kvinnefronten og Brød og Roser, vender hun igjen blikket mot sørlandsbyen Lillesand. I dette småbysamfunnet, med et gjennomgående borgerlig og tradisjonelt preg, organiserte en gruppe yngre kvinner seg under det djerpe navnet «Xantippene» – kanskje ikke helt uten selvironi. Hvem var de, hva ville de oppnå, og hvordan arbeidet de for sine mål?

Feministene kom til å sette varige spor i de nordiske samfunn, som gjennom målrettet sosialpolitikk snart skulle framstå som forbilder for likestilling i Europa. I et videre perspektiv ble også 1970-tallets revolusjonære stemninger etterfulgt av reaksjon, men ikke uten å ha satt merke på kultur og dagligliv – også med smitteeffekt til mer kyniske markedskrefter som forsynte seg av ungdomsopprørets sjargong. Den danske forfatteren Jens Smærup Sørensen sier det slik: «individualisme, frigjorthet, fantasi, dette hadde vært opprørernes ville og vakre slagord». Nå ble de renset for ideell motivering og på snedig vis satt i omløp for å tjene forbrukersamfunnets kommersielle krefter – «gjenbrukt som banale minimumskrav på jobbmarkedet» og som «de velbergedes forutsetninger for det ubendige varebegjæret som måtte til da man slapp opp for behov» (2008: 82).³

---

3 Sørensen, Jens Smærup (roman, 2008): *Merkedager. En historie*. Oslo: Press.

Markedsliberalismens sterke innvirkning er et framtrede trekk ved vår egen tid. Samfunnet møter også nye utfordringer knyttet til klimaendringer, global migrasjon og et mer akutt behov for å ivareta mennesker på flukt fra krig og konflikt. Kulturelle motsetninger skjerpes i mange vestlige land, etablerte politiske mønstre er i endring. Selv i vår skjermede utkant av Europa kan de hardeste frontene til tider bli preget av ekstreme utspill.

I bokas siste kapittel inviterer Lars Gule til refleksjon rundt den grunnleggende begrepsbruken i faglig debatt om de «ekstreme» i vår tid. Hva skal til for å nytte benevnelse som 'radikalisering' og 'ekstremisme'? Gule ser behov for sanering og presisering av en begrepsflora som til dels er normativt definert. Med sin definisjon av 'normativ ekstremisme' ønsker han å bidra til en forståelse som kan danne grunnlag for mer sentrale og globalt omforente normer. Han identifiserer også kategorien 'ekstreme enkeltposisjoner' eller 'partiell ekstremisme'. Ved å vise til elementer han ser som uttrykk for partiell ekstremisme i det norske politiske landskapet, utfordrer han vår tendens til å se oss selv som de normale, mens ekstremisme er noe som helst forekommer blant 'de andre'.

Betingelser for opposisjon før og etter 1814

Hilde Sandvik

Tre hendelser fra en hundreårsperiode i Arendals historie kan ramme inn temaet for dette kapitlet:

- Fellesfløtingen i Nidelva for borgere og bønder, som ble innført i 1790-årene etter at en kongelig oppnevnt kommisjon hadde lyttet til bøndenes klager over borgernes maktmisbruk
- Kornopptøyene i nødsåret 1813, da bøndene og borgerbevæpningen støtte sammen og militæret ble innkalt som ordensmakt.
- Stiftelsen av Arbeiderpartiet i 1887

Hendelsene illustrerer det enkle poenget at betingelsene for kritikk og opposisjon har forandret seg fra enevelde til konstitusjonelt monarki. Samtidig skal det understrekes at militæret ble brukt som ordensmakt også etter 1814, og da Arbeiderpartiet ble stiftet i 1887, hadde menn fortsatt ikke allmenn stemmerett i Norge. Historien om betingelsene for opposisjon er ingen rettlinjet historie.

I dette kapitlet vil jeg belyse spørsmålene om kontinuitet og endring. Jeg vil ta for meg opposisjon både før og etter 1814, med vekt på arenaer og framgangsmåter. Men først noen ord om selve vendepunktet.

Vendepunkt

1814 er det store vendepunktet i moderne norsk konstitusjonell historie. 17. mai-grunnloven og 4. november-grunnloven klarte å sikre et parlament med reell makt. Kongemakten var fortsatt sterk, men hadde bare utsettende veto i lovsaker. At 1814 ble et reelt vendepunkt også for opposisjonen, skyldtes ikke minst at stemmeretten og valgbarheten ble vid. På et Agderseminar kan det være på sin plass å minne om at det var egden Teis Lundegaard som reiste seg på Eidsvoll og sa klart at det var mannen og ikke jorda som skulle tale på tinget. Christian Magnus Falsens elitistiske prosjekt basert på stemmerett for større selveiere falt sammen. Samtlige norske mannlige selveiere og leilendinger over 25 år, uansett hvor små gårder de skattet av, fikk stemmerett. Dette satte sitt preg på det norske politiske landskapet for resten av hundreåret.

1814 var ikke et vendepunkt når det gjaldt aksept for bred folkelig deltakelse i politikken. Bevegelsene som preget norsk politikk i siste halvdel av 1800-tallet, fikk sitt oppsving først fra 1840-tallet. Også her var Agder et kjerneområde for avholdsbevegelser og lavkirkelighet, for Jaabæks bondevennbevegelse og for kvinneforeninger. Også arbeideropposisjonen ble organisert bredt med Thranebevegelsen i 1849–51. På Agder hadde arbeiderforeningene bred oppslutning blant gårdbrukere og arbeidere, og medlemslistene talte både skipsredere og skippere. Den sindige tømmermannen Fritz Jensen ledet foreningen i Kristiansand. Men Thrane og sentrale folk i arbeiderforeningene ble satt under tiltale og dømt, og bevegelsen gikk i oppløsning. Først med partidannelsene i 1880-årene ble det stiftet et parti for parlamentarisk arbeideropposisjon. Allmenn stemmerett for menn og kvinner var fortsatt bare en sak på den politiske dagsordenen.

Kontinuitet: Vern om de konstitusjonelle makter og betingelser for opposisjon

Som argument for kontinuiteten i samfunnslivet før og etter 1814 har historikere pekt på stabiliteten i lov- og embetsverket. Den revisjon av lovverket som Grunnlovens § 94 la opp til, ble ikke gjennomført før i 1842,

med kriminalloven, og noen samlet sivillov kom aldri.¹ Hva innebar dette når det gjaldt betingelser for opposisjon, og hva sier denne sendrettingen om slike betingelser? I teorien er dette enkelt: Skiftende betingelser for opposisjon før og etter 1814 dreier seg om konstitusjon, makt og legitimering av makt. Under det dansk-norske eneveldet var all makt ifølge kongeloven fra 1665 samlet hos det «ypperste hoved på jorden»: Kongen. Eneveldet anerkjente ikke behovet for opposisjon. Fra 1814 fikk Norge en grunnlov basert på prinsippet om maktfordeling mellom den lovgivende, utøvende og dømmende makt, altså «de konstitusjonelle makter» – i flertall. Den lovgivende makten skulle drøfte sakene og stemme over dem. Det innebar en aksept for uenighet og opposisjon.

Men også det konstitusjonelle monarkiet hvilte på et forbud mot å krenke de konstitusjonelle makter. Med Grunnlovens § 100 ble trykkefrihet og ytringsfrihet grunnlovsfestet, men med en viktig presisering. I paragrafens midtparti ble det bygd inn et forbud mot å oppfordre til ulydighet mot lovene, krenke religionen, sedeligheten og de konstitusjonelle makter, og forbud mot å framsette falske og ærekrenkende beskyldinger. Paragrafens avsluttende setning som gjaldt ytringsfrihet om statsstyrelsen, var begrenset til «de frimodige ytringer». Begrepet var kanskje vagt og ble trolig oppfattet vidt av de fleste. Men lovkyndige kunne nikke gjenkjennende til et begrep fra eneveldets innstramming av kritiske ytringer i den såkalte Trykkefrihetsforordningen av 1799. Den hadde også oppfordret til «frimodige ytringer» i motsetning til straffverdig «trykkefrekhet».² Grunnloven hadde ingen bestemmelser om forsamlingsfrihet som kunne veie opp for dette. Det kunne tolkes som en bekreftelse på at det gamle forbudet mot ulovlige allmuesamlinger sto ved lag, og at dette var i tråd med konstitusjonens vern om de konstitusjonelle makter. § 99 i Grunnloven åpnet for anvendelse av militærmakt når politiet eller fogden hadde lest opprørsloven for forsamlingen.

1 Sandvik, H. og Michalsen, D. (2013). *Kodifikasjon og konstitusjon. Grunnloven § 94s krav til lov-bøker i norsk historie*.

2 Michalsen, D. (2010). «Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed». Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Astræa og trykkefrihetens grenser, i H. Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*.

Det ble i første omgang opp til rettsvesenet, i neste omgang opp til lovgiver gjennom norske straffelover, å konkretisere Grunnlovens artikler. Å oppføre til ulydighet mot lovene var straffbart ifølge kriminalloven av 1842 og straffeloven av 1902, og er det fortsatt i 2005-straffeloven. Å begå selvtekt, befri en arrestant fra arresten eller utøve vold mot offentlig tjenestemann *var* og *er* straffverdige i samtlige straffelover. Det var straffnivået som ble endret. Der Christian V's Norske Lov (1687) foreskrev dødsstraff for å oppføre til ulydighet mot lovene, fastsatte kriminalloven av 1842 og straffeloven av 1902 tvangsarbeid, fengsel eller bøter.³ Viktigere enn straffelovene er selvsagt utviklingen av rettsoppfatninger, som dels kan avleses av rettspraksis. At en lov foreskriver dødsstraff, betyr ikke nødvendigvis at dødsstraff blir anvendt. Bestemmelsen om dødsstraff som Christian V's Norske Lov foreskrev, ble svært sjelden anvendt. Alt fra første stund etter bruddet med eneveldet var spørsmålet rettsvesenet måtte avklare: Hvilken opposisjon skulle tåles? For å forstå denne avklaringen er det nødvendig å ta et tilbakeblikk på vilkårene for opposisjon under eneveldet.

Eneveldets legitimering og selvforståelse

På 1700-tallet ble eneveldet møtt med kritikk i Europa. Ironiske britiske kritikere harselerte over det forstokkede danske styresettet, som ikke var basert på maktfordelingsprinsippet. Men med utgangspunkt i Montesquieus tredeling av styreformene i despoti, monarki og republikk insisterte eneveldets forsvarere på at dette absolutt ikke var en despotisk styreform: I Danmark-Norge rådet lov og rett, ikke vilkårlighet. Eneveldets selvforståelse, dets legitimering, var at det bedre enn andre styreformer visste å sikre det allmennes beste. Som styreform var eneveldet hevet over særinteresser som ville ha dominert et republikansk styre. I tråd med denne selvoppfatningen framhevet eneveldets talsmenn monarkens vilje til å lytte til sine undersåtter. De mente eneveldet åpnet for at informasjon fra

---

3 Christian V's Norske Lov (1687) 6–4–14, Kriminalloven (1842), 10–13, Straffeloven (1902) § 140, Straffeloven av 2005 § 183 og § 155–160.

alle rikets deler skulle nå Kongen, slik at han kunne treffe avgjørelser til beste for allmennheten.

Denne selvforståelsen ble fulgt opp av datidens skribenter. I 1791, da revolusjonen i Frankrike rystet Europa, reflekterte Christen Pram i tidskriftet *Minerva* over betingelsene for reformer til det allmennes beste: Mens Frankrike måtte gå til revolusjon for å gjennomføre landreformer, hadde den milde kong Christian allerede innført landboreformer i Danmark. Jens Arup Seip karakteriserte dette argumentet som argumentet om «det revolusjonære enevelde» i den velkjente artikkelen «Teorien om det opinionsstyrte enevelde» fra 1958.⁴ I denne artikkelen tar Seip for seg tekster av diverse statslærde og skribenter i 1700-tallets andre halvdel og vurderer deres argumenter for trykkefrihet. Seip understreker at det han kaller «en teori om det opinionsstyrte enevelde», nettopp var en teori, og at tekstene fra 1700-tallets Danmark kunne leses som apologier, altså forsvar for trykkefriheten. «Opinionsstyrt enevelde» var med andre ord ikke ment som en beskrivelse. Det ville neppe falt en maktkritiker som Seip inn å påstå at eneveldet faktisk var opinionsstyrt. Hans poeng er derimot at det blant 1700-tallets embetsmenn og statslærde var bygd opp en selvforståelse, en teori, om at de gjennom sine ytringer kunne gi monarken verdifulle råd, og at denne selvoppfatningen var viktig for at vi fikk overgangen til et konstitusjonelt monarki i 1814.

Seip konstaterte at det var flere røster som kom til orde under eneveldet, også kritiske. Vilråene for offentlige ytringer var «forbausende gode» i perioden mellom kronprins Fredriks kupp i 1784 og innstramningen som kom med den såkalte trykkefrihetsforordningen i 1799, hevdet Seip:

Sammenfattende må det allikevel sies at vilråene for meningsytringer, især i den andre perioden [1784–1799] var forbausende gode. En må regne med at den stille sensur, om ikke den uttrykkelige, har virket hemmende på uforbeholdne uttalelser om eksisterende institusjoner, men at det med hensyn til generelt formulerte uttalelser var temmelig fritt løp». [...] Den ganske store ytringsfrihet

4 Seip, J. A. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte eneveldet*, *Historisk tidsskrift* 1958, s. 397–464. Om Pram s. 455.

var et vilkår for en bred og kraftig opinionsdannelse. To andre forutsetninger var også tilstede: en periodisk litteratur og et aktivt foreningsliv.⁵

Seip nevner landhusholdningsselskapene og frimurerne som hadde losjer i Norge fra 1749. Det Seip ikke nevner, men som historikere senere har lagt vekt på, er at disse selskapene hadde medlemmer fra kongehuset og sto under kongelig beskyttelse. Seips artikkel handler heller ikke om vilkår for meningsytringer i videre forstand. Den dreier seg ikke om forbudet mot allmuesamlinger, og ikke om myndighetenes reaksjon mot Lofthusrørsla eller Hans Nielsen Hauge. Seips artikkel har et avgrenset tema. Historikergenerasjoner både før og etter Seip har hatt et bredere sikte når de har vurdert vilkårene for meningsytringer og opposisjon under eneveldet.

Det dansk-norske eneveldet var det mest eneveldige i Europa, vest for Russland. Riksrådet var avskaffet i 1660, i og med innføringen av eneveldet, og det var ingen organer for opposisjon. Det var heller ikke noen arena for aristokratisk opposisjon, slik tilfellet var i Frankrike med parlamentene, eller i Habsburgriket med den ungarske adelig dominerte stenderforsamlingen. Forhåndssensur var innført med reformasjonen og ble ikke opphevet før i 1770. Deretter ble alle trykksaker fortsatt gransket og kunne stanses av politiet og domstolene. Trykkerier, tidsskrifter og presse var med andre ord slett ikke en tilstrekkelig betingelse for frie ytringer. Trykkpressen kunne brukes til lojale, religiøse skrifter, kongepanegyrikk og til mengder av nyttig og praktisk – men politisk ufarlig – stoff. Historikere har understreket at både lovverket og den stille sensur faktisk virket.⁶

Arenaer for protest

Eneveldet hadde som alle regimer bruk for møteplasser mellom folk og øvrighet, for å informere og forplikte undersåttene, men også for å utøve lov og rett. I Norge hadde tinget vært en møteplass for konfliktløsning siden langt tilbake i førstatlig tid. Fra middelalderen var tinget, kirken og

5 Seip 1958:403.

6 Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*.

kirkebakken de viktigste arenaene for møte mellom folk og øvrighet, og slik fortsatte det å være gjennom hundreårene under dansk styre. Myn-dighetene ønsket ikke at tinget skulle brukes til protest og opposisjon. Det kom forbud mot at andre enn Kongens fogd kunne sammenkalle til ting. Christian V's Norske Lov (1687) satte dødsstraff for å oppfordre til ulydighet når Kongens lov ble forkynt på tinget. Det ble klassifisert som majestetsforbrytelse. Protestaksjoner ble møtt med nye lover som presi-serte forbudet. Strilenes protest i Bergen i 1765 mot ekstraskatten førte til en forordning som anga hvordan lederne for slike aksjoner skulle straffes med festningsarbeid, alt etter hvor alvorlig man anså aksjonen for å være. Denne forordningen ble brukt mot Christian Lofthus i 1787, og den ble ikke opphevet i 1814. «Ulovlige allmueforsamlinger», som det het i det alfabetiske registeret til de voluminøse samlingene av forordninger, viste til 1765-forordningen, som hadde forbud mot å samle allmuen ved hjelp av brev eller budstikke, og til konventikkelpakaten av 1741. Ingen av disse ble opphevet i 1814, de sto ved lag helt fram til 1842. Eneveldet hadde hatt bruk for møteplasser mellom undersåtter og øvrighet, men ikke forsamlingsfrihet. Det nye regimet hadde heller ikke noe akutt behov for å åpne for slik frihet.

Det er et elementært metodisk poeng i historieforskning at lover er normative kilder som forteller mest om lovgivers intensjon, ikke nødven-digvis om praksis. Allmuens mulighet for opposisjon må med andre ord studeres konkret og lokalt. Flere slike studier foreligger av skatteprotester, kornopptøyer og protester mot maktmisbruk.⁷ Andre, mindre drama-tiske protester viser hvordan allmuen kunne vinne fram ved rettighets-basert argumentasjon, ved godt underbygde klager og ved henvisning til lov og rett.⁸ Andre møteplasser mellom folk og øvrighet, som bispevisita-ser, fattig- og skolekommisjoner samt sogneselskaper er også undersøkt.⁹

7 Dørum, K. og Sandvik, H. (red.) (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*.

8 Dørum, K. (2006). Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, *Historisk tidskrift*.

9 Bjerkås, T. (2017). From the Parish to the Public Realm. Changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule, *Scandinavian Journal of History*, 2017. Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena i Norge, ca. 1750–1850, *Sjuttonhundratal* 2015.

Lett tilgjengelig materiale for videre undersøkelser er nå kommet til med Margit Løylands utgivelse av *Lofthusoppreisten*.¹⁰

En for alle

Myndighetenes kriminalisering av folkelig protest førte til uhyre store kommisjonsrapporter med utskrift av avhør fra flere rettsinstanser. Dette materialet kan brukes i historieforskningen, som kilder til studier av organisering og lederskap. Men undersøkelseskommisjonsrapporter er ikke uproblematiske som kilder til folkelig protest. Aksjonistene holdt sammen. De sto én for alle, alle for én, og holdt for eksempel fast ved at ingen verken hadde hørt eller sett noe som helst. Resultatet kunne da bli at myndighetene til slutt nærmest på måfå plukket ut noen de mente hadde vært mest aktive, for å ha noen som kunne ansvarliggjøres. Det skjedde under undersøkelsene av opptøyene mot ekstraskatten i Bergen i 1765, der de fant fram til en overivrig student, Jocum de Lange, og tre andre. På Karmøy i 1801 gikk folk sammen om å befri en arrestant, og lot nøkkelen gå fra hånd til hånd.¹¹ Militæret ble mobilisert for å gjenopprette lov og orden. Men da bygdefolket sto samlet, senket de geværene og gjorde retrett. Lederen ble senere lurt i en felle og arrestert. Men taktikken med «én for alle, alle for én» kunne også føre til at det ble gjort kort prosess med samtlige. Da matrosene på skipet *Høyenhald* under Den store nordiske krig i 1711 våget seg til å levere en klage, og alle 60 satte navnene sine under i form av en kompassrose, endte det med at samtlige ble bundet til masten og pisket etter tur – dette ifølge rykter som bonde-sønnen og matrosen Trosner noterte i dagboka.¹²

Men på landjorda var det vanskeligere. Avgjørelsen om spissrot for samtlige utskrevne fra Oppdal som nektet militærtjeneste i 1752, ser ikke

10 Løyland, M. (2018). *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og høgsterett 1787–99*.

11 Østrem, N. O. (2012). Krigsskip mot skattenektarane på Karmøy, i K. Dørum og H. Sandvik, *Opptøyer i Norge 1750–1850*.

12 Trosner 22. november 1711, s. 548. Dagboka i original oppbevares på Riksarkivet og finnes skannet på Riksarkivets sider: <http://arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Riksarkivet/Norges-dokumentarv-Riksarkivet/Nils-Trosners-dagbok-1710-1714>.

ut til å ha blitt eksekvert.¹³ Å straffe et kompani soldater var vanskelig nok, men å straffe og sperre inne hele bygdelag som protesterte, var rett og slett ikke mulig. Rogalendingenes protest mot ekstraskatten i 1765, der over tusen mann samlet seg på tingstedet Finnøy, ser ikke ut til å ha ført til straff.¹⁴ Grunnene er for så vidt enkle. Ikke var det fengsler som var store nok. Og hva ville skjedd med skatt og forsørgelsesbyrde? Riktignok hadde Danmark kolonier, derfor kunne de ha arrestert samtlige og deportert dem, slik engelske og franske myndigheter deporterte sine brysomme undersåtter til Amerika eller Australia. Men bortsett fra enkelte ledere, slik som arbeiderlederen Storhoff fra Kongsberg, som ble tvangsutskrevet som soldat til Vestindia, og skribentene Jakob Christian Bie og Peter Collett, som ble overført til henholdsvis Trankebar og St. Croix, er det få eksempler på deportasjoner fra det dansk-norske riket. Til de såkalte *fiskerleiene* i Finnmark ble det sendt noen få seksualforbrytere. Bøtestraff og drøye saksomkostninger fordelt på alle lot seg derimot bruke, og dette ble ofte praktisert, gjerne sammen med harde tukthus- eller festningsstraffer for lederne. Dødsdommen over Anders Olson Lysne, som ble utpekt som leder for Lærdal-bøndenes militærnekt i 1801, er det eneste tilfellet av gjennomført dødsstraff for protest i eneveldets siste tid i Norge.

Eneveldet hadde oppskriften klar når man ante opprør. Da gjaldt det å ta lederne og sende inn militæret som ordensmakt. Dette var myndighetens «svarrepertoar», som Ingrid Fiskaa har formulert det.¹⁵ Myndighetene rådet over definisjonsmakten, og kunne bestemme om protester skulle ansees som opprør, opptøyer, «stempling» eller mindre farlige tumulter. Stempelet som opprørsk, opptøyer eller stempling innebar et signal om at lederne skulle tas, for på den måten å stoppe protesten. Det skjedde med strilenes protest mot ekstraskatten, Lofthusreisingas protest mot maktmisbruk og Haugerørslas ønske om forsamlingsfrihet, for å nevne noen eksempler fra siste halvdel av 1700-tallet. Lederne ble dømt

13 Dørum, K. (2017). Bondemotstand og folkelig opposisjon under eneveldet, i K. Dørum og T. Bjerckås, *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814* s. 486–490.

14 Dyrvik, S. (1978). *Den lange fredstiden 1720–1784*, Norges Historie bd. 8, s. 426–427.

15 Fiskaa, I. (2012). Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–87, i K. Dørum og H. Sandvik, *Opp-tøyer i Norge 1750–1850*, s. 125.

til tukthus og festningsstraff. Også i diverse andre protester – som skatteprotesten på Karmøy i 1801 og kornopptøyene i kriseåret 1813, inkludert protestene i Arendal – ble lederne dømt til tvangsarbeid på tukthus og på festningene.¹⁶

Seire for opposisjon

Misnøyen var ikke grunnløs, og noen ganger ga protestene resultater. Det kunne skje at myndighetene lyttet og at argumentene nådde fram. Ekstraskatten ble avskaffet i Norge i 1772. Utlikning av en koppeskatt for alle over 12 år var rett og slett for vanskelig å gjennomføre i Norge, der godset ikke var den administrative enhet. I Danmark sto skatten ved lag til ca. 1800. Klagene som kommisjonene etter Lofthusreisninga fikk høre, overbeviste myndighetene om arendalsborgerenes maktmisbruk. Borgerne hadde latt tømmeret sitt ligge som en propp i elva og sperret for bøndenes fløting. Ved høstflommen nådde borgernes tømmer skutene som lå og venta, mens bøndenes tømmer ble liggende og råtne ved elvebredden. Kommisjonen tilrådte innføring av fellesfløting i Nidelva, og slik ble det.¹⁷ Trolig var også bøndenes klager over embetsmenns maktmisbruk medvirkende til at det ble innført nytt sportelreglement for embetshandlinger i 1788.

Kornopptøyene i Dybvåg i 1801, der folk viste fram barkebrød for å få byfogden i Risør til å ta et skip i arrest, og kornopptøyene langs hele kysten i 1813, blant annet i Arendal, var påminnelser om folkets krav om at myndighetene måtte hjelpe til med å skaffe korn. Det minner om hva E. P. Thomson skriver i sin artikkel fra 1971, «Moral economy and the English crowd», om folkelige protester i England og deres appell til myndighetenes forpliktende ansvar. I Norge er kornmagasinene som ble reist i sogn etter sogn på 1700-tallet, ofte med embetsmenns hjelp, et uttrykk

16 Pedersen, A., Kornoppløpet i Arendal 1813; Sande, S., Kornoppløpene på Toten og i Trondheim, begge i K. Dørum og H. Sandvik *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo 2012.

17 Sætra, G. (1980). *Embetsmann, Bonde, Borger – konflikten mellom trelasthandlere i Arendal og bønder i opplandet 1782–1795*.

for denne forpliktelsen.¹⁸ Opptøyene på Toten i 1813 dreide seg nettopp om å få lensmannen til å åpne kornmagasinet.

Spørsmålet om betingelsene for opposisjon kan presiseres til et spørsmål om protester og opposisjon faktisk ga resultater. Svaret må bli betinget: Noen ganger vant folk fram, andre ganger var det absolutt ikke gehør.

Supplikker

Supplikker representerte på denne tiden en kontrollert, men direkte kanal mellom undersåtter og myndigheter. Supplikkene er blitt karakterisert som et informasjonssystem.¹⁹ Undersøkelser av supplikker har vist at embetsmenn og borgere var overrepresentert. De brukte supplikker blant annet for å komme med innspill. Steinar Supphellen har understreket at initiativ nedenfra satte i gang mange lovprosesser.

På grunnlag av supplikker vart ein stor del av avgjerdene i konkrete saker tekne opp gjennom heile systemet, og på grunnlag av supplikker vart mange av dei store avgjerdene på toppen tekne, dei som ga utviklinga retning og innverknad på samfunnsforholda generelt.²⁰

Generalprokurør Henrik Stampes erklæringer fra 1760- og 1780-årene, som ble utgitt i 1790-årene, viser hvordan dette fungerte.²¹ Danske kanselli mottok en supplikk, f.eks. om fattige koner som ikke kunne forsørge seg selv. I vanskelige saker trådte Stampe til. Generalprokurøren veide hensynene, f.eks. til laug og til byens fattigutgifter, mot hverandre, og avga innstilling som kunne resultere i en forordning, dvs. lov, eller en instruks. Utgivelsene av generalprokurørens erklæringer kan en dermed lese som nettopp et slags forsvar for at monarki ikke var despoti, men nettopp tok hensyn til undersåttene, og at monarkiet i opplysningens ånd søkte

18 Pedersen, A. og Munch-Møller, M. G. (2012). Protester i nød tid, i K. Dørum og H. Sandvik, *Opptøyer i Norge 1750–1850*, s. 256.

19 Maliks, J. (2011). *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*.

20 Supphellen, S. (1978). Supplikken som institusjon i norsk historie, *Historisk tidsskrift*, 1978, s. 185.

21 Stampe, H.: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurorembedet vedkommende*, bd. 1–6, 1793–1807.

informasjon for deretter å ta avgjørelser ut fra en helhetsbetraktning. I dette lå ingen ambisjon om større sosial likhet. Helhetsbetraktninger kunne uten problemer baseres på forskjell, på privilegier for kjøpmenn og for København. Ulikhet og forfordeling var rett og slett myndighetens økonomiske og politiske virkemidler i dette samfunnet. Tanken var at et styrket borgerskap ville øke handelen og dermed rikets inntekter.

Tidsskriftene og det trykte ord

Tidsskriftfloraen og de mange historiske og statsvitenskapelige avhandlingene som ble levert under eneveldet, har også blitt gjenstand for nye undersøkelser. Undersøkelsene av tidsskriftene har vist hvordan en kunne balansere kritikk. Et viktig poeng er at begrensninger som lå på avisene om ikke å bringe visse typer nyheter, ikke var like strenge for tidsskrifter.²² Tidsskriftene er en interessant kilde for å studere det som ikke nødvendigvis var opposisjon, men innspill til hvordan ting burde gjøres bedre, som nye metoder i åkerdyrking, grundige debatter om fordeler og ulemper ved luksus, men også kritiske innspill om laugenes skadelige virkning. I tidsskriftet *Minerva* brakte Christen Pram i spalten «Historien» aktuelle referater om alt fra parlamentsforhandlinger i London om opphevelse av slaveri og irske opprør, til nyheter fra den franske revolusjon. Tidsskriftoffentligheten må ha påvirket abonnentene, som stort sett var embetsmenn og annen øvrighet. Kanskje har den til og med hatt innvirkning på deres menneskesyn.²³ Det var også et marked for kritiske aviser. I Trondheim utga Mathias Conrad Peterson *Throndhjemse Tidende* i tidsrommet 1795–1800 og talte varmt for ytringsfrihet. I Bergen ga Bernt Børresen ut tidsskriftet *Den Snaksomme Bergenser* i årene 1794–96, også den med et program om trykkefrihet og behovet for åpenhet og kritikk. Det danske *Kritik og Antikritik*, det norske *Hermoder* og en rekke andre tidsskrifter synliggjorde hva offentlig, opplyst debatt kunne være. Kritiske skrifter og bøker kunne finansieres ved subskripsjon. Det

22 Nøding, A., Krefting, E. og Ringvej, M. (2014). *En pokkers Skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*.

23 Evju, H. (2010). Frihet som politisk problem i dansk-norske tidsskrifter 1784–1799, i H. Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*.

skjedde med den danske utgivelsen av Adam Smiths *Wealth of Nations*, som utkom bare et par år etter den engelske utgaven i 1776. Den danske utgaven hadde flest norske abonnenter.

For embetsmenn som skrev og leste slike publikasjoner og andre fagtidsskrifter innen juss, religion, naturvitenskap og litteratur, var det en verden av tanker og impulser som åpnet seg. Men nettopp fordi lesergruppen var eksklusiv, var dette også akseptabelt for myndighetene. Til og med Adam Smiths kritiske appell om frihandel og kritikk av merkantilismen, som fant gjenklang hos framgangsrike handelsborgere, kunne interessere myndighetene. Også de ønsket mer handel.

Grensene. Trykkefrihetsforordningen av 1799

Det som ikke var tillatt, var å stille spørsmål ved selve eneveldet. *Trykkefrihet* skulle en ha seg frabedt. I dønningene etter den franske revolusjon kom trykkefrihetsforordningen i 1799. Her strammet eneveldet grepet. Angrep på eneveldet skulle straffes med landsforvisning. Det var derimot fortsatt trykkefrihet for «frimodige ytringer».

Øystein Rian har understreket den systematiske svekkingen av muligheter for kritiske ytringer: fra teologiens ortodoksi, sensuren av alt trykt, forbudet mot innførsel av bøker, de ynkelige få trykkeriene i Norge, avisprivilegiene som var få og som ikke tillot virkelig nyhetsformidling i norske aviser.²⁴ Rian har pekt på hvordan politikken virket. Den førte til selvsensur. Noen tiet i protest da 1799-forordningen kom. Mathias Conrad Peterson i Trondheim la ned sin avis i 1800.²⁵ Noen våget likevel, selv under nye lover: Hans Nielsen Hauge fikk trykt over 200 000 eksemplarer av bøkene sine i årene 1796–1804, altså etter at trykkefrihetsforordningen var blitt iverksatt. *Den christelige Lære, forklaret over Epistlerne og Evangelierne* ble utgitt i København i 1800. Boka, som var på hele 800 sider, var skrevet mens Hauge satt arrestert i tukthus og fengsler. I 1804 ble Hauge på ny arrestert og til slutt dømt, blant annet for brudd på konventikkelplakaten fra 1741. Bøkene hans ble forbudt og skulle beslaglegges.

24 Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Villkårene for offentlige ytringer 1536–1814*.

25 Ringvej, M., (2014). Matthias Conrad Peterson (1761–1833), i M. Eide (red.), *Journalistikkens norske klassikere ... ved noen av dem*.

Foreningene

På 1700-tallet ble det opprettet landhusholdningsselskaper, dramatiske selskaper samt vitenskapelige og topografiske selskaper. Samtlige hadde sikret seg myndighetenes aksept, gjerne med kongelig beskyttelse. Frimurerne hadde sine losjer i Norge fra 1749 – også disse med kongelig støtte og deltakelse fra høye embetsmenn og borgerskapets elite. Stattholderen hadde selv tatt initiativ til klubber, som Halfdans klubb i Christiania.

Selskapet for Norges Vel ble grunnlagt da eneveldet måtte løsne grepet på grunn av kommunikasjonsvanskelighetene Napoleonskrigene skapte. Det ble organisert lokalavdelinger, først med byavdelinger og senere sogneselskaper. Selskapet sto for prisutdelinger og ga ut avisa *Budstikken* (1809–1861). Selskapet, som hadde betydelig oppslutning blant embetsmennene, frontet en opprørsak, et universitet i Norge, og de fikk gjennomslag. Etter 1814 ble selskapet et solid forum for de etablerte og for landbruket.

Det politiske system av 1814 og betingelsene for opposisjon fram til ca. 1870

Fram til det i 1870 ble innført årlige storting, var det den utøvende makt med konge, stattholder, regjering og departementer som møtte den folkelige opposisjonen mellom stortingssesjonene, som ble holdt hvert tredje år. Som nevnt ble ikke lovverket endret i særlig grad, det måtte søkes om en rekke saker, og klager over skatt og søknader om utsettelse eller nedsettelse ble som før sendt inn til sentralt hold. Supplikker, eller «andragender» som det nå ble kalt, strømmet derfor inn til departementskontorene i Christiania, slik de tidligere hadde strømmet til København. Det var i samsvar med § 15 i 4. november-grunnloven, som klart sa at andragender til Kongen skulle innleveres til den norske regjering.²⁶ Noen henvendte seg også direkte til kongen, som stort sett oppholdt seg i Stockholm. Det er ikke så underlig, all den tid kongens sentrale posisjon ble synliggjort ved

---

²⁶ Grunnloven (4. november) § 15: Alle Andragender fra Norske Borgere til Kongen, skulle først indleveres til den Norske Regjering, og forsynes med sammes Betænkning, forinden de afgjøres. I Almindelighed maae ingen Norske Sager afgjøres, uden at den i Norge værende Regjerings Betænkning er indhentet, medmindre vigtige Hindringer maatte forbyde saadant.

at svar på henvendelsene kom i kongens navn slik de hadde gjort før 1814, men nå med statsrådenes signaturer. Hvis det dreide seg om rutinesaker, kom svarene i form av ferdigtrykte kongebrev. Lokalt og regionalt var det som tidligere embetsmenn som representerte den utøvende makt.

Når Stortinget hvert tredje år var samlet i hovedstaden, behandlet det en rekke innkomne forslag. At brede lag av folket raskt hadde forstått at det dreide seg om et nytt politisk system, der den lovgivende makt var en ny arena, og der det var mulig å påvirke stortingsrepresentanter, vises klart ved stortingssesjonen i 1818. Bygder over hele Østlandet sendte klager på skatten til Stortinget. Da Stortinget likevel holdt fast ved finanspolitikken, toget østlandsbøndene mot Christiania for å «snakke med Stortinget».²⁷ I samtlige stortingssesjoner deretter mottok Stortinget klager og lovforslag om det meste. Sommeren 1851 sendte Thranerørslas arbeiderforeninger, som var samlet til sentralmøte, en delegasjon til Stortinget. 16. juni fikk delegasjonen møte Stortingets oppnevnte arbeiderkomite.

I tillegg til den utøvende makt, var domstolene og pressen i kontinuerlig virksomhet mellom stortingssesjonene. Misnøye kunne som før formuleres som rettsspørsmål og føres for domstolene. Det nye var pressen. Før 1814 hadde det bare vært fire trykkerier i Norge og et begrenset antall aviser. Nå ble det etablert en rekke nye aviser, og dristige redaktører våget å utfordre grenser. Redaktørene for opposisjonsaviser som *Statsborgeren*, *Patrouillen* og *Drammens tidende* måtte stadig for retten på 1820- og 1830-tallet, anklaget for ærekrenkelser og ubegrunnede påstander etter paragrafer i de gamle lovene fra eneveldets dager. Høyesterett spilte her en viktig rolle og tolket gamle lover i lys av den nye konstitusjonens ånd.²⁸ Redaktørene ble frifunnet eller idømt saksomkostninger og mindre bøter, men aldri så strenge straffer som lovverket åpnet for. Til gjengjeld svarte redaktørene med å trykke prosedyrene, slik at alle kunne lese aktors urimelige påstander og defensoratets forsvar for trykkefriheten.²⁹

27 Johansson, S. S. F. (2012). Bondetogene på Østlandet i 1818, i K. Dørum og H. Sandvik (2012), *Opptøyer i Norge 1750–1850*.

28 Langeland, N. R. (2005). *Siste Ord, Høgsterett i norsk historie 1814–1905*, bind 1, s. 185–231.

29 Ringvej, M. (2014). Trykkefrihet i 1814 – det opplyste eneveldets demokratiske arv, *Historisk Tidsskrift* nr. 1 2014. Ottosen, R. (2015). Matthias Conrad Peterson og kampen for yttringsfrihet i tiden rundt 1814, *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 23 2015, s. 92.

Hovedstadens teatre og torg ble nye arenaer for opposisjon. Både pipekonserten i Christiania teater 4. november 1827 og torgslaget 17. mai 1829 provoserte Carl Johan. Regjeringen, som ikke ønsket større kongelig innblanding, tok selv affære og satte ned undersøkelseskommissjoner. Men med pressen til stede, og alle hendelser grundig referert i avisene, ble politiets og det militæres overreaksjon tydelig for enhver. I begge tilfeller kan det hele karakteriseres som et finstemt samspill mellom opposisjon, presse, rettsvesen og regjering, rettet mot en krakilsk konge som ikke forsto hvor den politiske utviklingen gikk.³⁰

Stortinget selv utgjorde en samlet opposisjon i møtet med Carl Johan, som ville forandre Grunnloven i monarkisk retning ved å innføre absolutt veto og opprette en norsk adel. Stortinget sto samlet i sin nasjonale, liberale opposisjon – og vant. Ingen av kongens grunnlovsforslag gikk igjennom. Selv åpnet de folkevalgte for én grunnlovsendring: I 1821 utvidet de stemmeretten til også å gjelde reindriftsamene i Finnmark – de såkalte rettighetsmenn. Men striden mellom storting og kongemakt førte til usikkerhet om retten til politisk opposisjon, selv blant stortingsrepresentanter. Representanten Jakob Hoel fra Hedmark skrev i brev til kona 9. august 1821:

Om Thinget [Stortinget] tør jeg nesten ikke skrive. Det gaar det Rygte at Breve som nogle Storthingsmænd har skrevet hjem skal være opfiskede, og man venter at en vis F:anden skal komme med Motion derom. Det er ikke mange som kan være aldeles sikker; thi endog de uskyldigste Udladelser kan mistydes. Dog vil jeg troe at man ikke snapper mig. Hvor mange Breve har du faaet med Posten?³¹

Kongemakten hadde sine midler. I 1828 presset Carl Johan fram «Ansvarlighetsloven». Paragraf 12 gjaldt stortingsdebatter:

30 Steen, S. (1962). *Konge og Storting* s. 92–98, også O. A. Storsveen, (2004). *En bedre vår. Henrik Wergeland og norsk nasjonalitet*, s. 38. Undersøkelseskommissjonens innstilling ble utgitt av Christiania bys formannskap: *Undersøgelses-Commissionens Forhandlinger i Anledning det Forefaldne i Christiania offentlige Skuespilhuus den 4de November 1827*. Christiania 1828.

31 Koht, H. (1927). *Fra den gamle bonde-opposisjonen. Brev og innlegg fra Stortingene 1818, 1821, 1822 og 1833 av Jacob Hoel. Utgitt for den norske historiske forening ved Halvdan Koht*, s. 130.

Tilsidesætter en Representant under Forhandlingerne i Stortinget, den Ærbødighed, som skyldes Kongen og det Kongelige Huus, eller den Agtelse, som skyldes fremmede, i Vendskab med de forenede Rigers værende Magter, bør han bøde fra 100 til 1000 Spd, eller efter Omstændighederne, straffes med Fæstningsarrest fra 3 Maaneder til 5 Aar.³²

Stortinget selv ble også en arena for opposisjonspolitik. Helt fra Eidsvoll kan en følge en opposisjon mot embetsmennenes dominans, med et ønske om å øke bøndenes innflytelse. Både stortingsrepresentantene Nils Bru og Hans Barlien ble anklaget for å angripe Grunnloven fordi de oppfordret til å velge bønder til Stortinget. Barlien mente at embetsmenn ikke kunne være valgbare til Stortinget, fordi de var ansatt og avhengige av Kongen.

Lenge var agitasjon i forkant av valgene heller ikke ansett som forenlig med uavhengige, frie valg. Utkast til valgloven av 1828 hadde inneholdt forbud mot agitasjon, med henvisning til et forbud mot å skaffe seg innflytelse på valgene. Bondeopposisjonen på Stortinget klarte imidlertid å forhindre at dette ble vedtatt.³³ I forkant av valgene i 1833 og 1836 ble det drevet effektiv agitasjon, blant annet av John Neergaard, som med *Olaboka* klarte å mobilisere bøndene til å velge bønder som valgmenn og stortingsmenn.³⁴

Kravet om allmenn mannlig stemmerett ble reist av Marcus Thrane og arbeiderforeningene med 30 000 medlemmer. Men dette kravet ble for radikalt for Stortinget. Stortinget sluttet rekkene og lot komiteen som arbeidet med ny husmannslov, motta delegasjonen fra Lilletinget. Stortinget blandet seg heller ikke inn i de senere arrestasjonene og represaliene mot thranittene. Dragkampen mellom kongemakt og storting kom

32 Straffeloven 9–29 Bøter eller fengsel.

33 Hommerstad, M. (2012). *Politiske bønder, Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837*, s. 233–234.

34 Neergaard, J. (1830). *En mærkelig samtale imellem tvende bønder, under deres Fodreise til en Valgforsamling i Aaret 1820*, utgitt anonymt; *En Odelsmands Tanker om Norges nærværende Forfatning tilligemed en Samtale indeholdende Veiledning for Bønder til en rigtigere Fremgangsmaade ved Udkaarelse af Valgmænd og Repræsentanter*, Christiania 1830 (på folkemunne «Olabora») utgitt anonymt.

Se også Soelvold, P. (1832). *Nogle Ord om Storthingsvalg for Lægmanden*. Christiania 1832.

Soelvold, P. (1840). *Om Storthingsvalg: Nogle Ord til Norges stemmeberettigede Borgere*, Christiania 1840.

til å dreie seg om kravet om ansvarlige statsråder og fikk først sin foreløpige avklaring ved riksretten i 1884.

Gamle og nye former for opposisjon: virkemidler og myndighetenes svar

Etter 1814 mente myndighetene fortsatt at det var ulovlig å sammenkalle allmuen med brev eller budstikke. 1765-forordningen sto fortsatt ved lag. Den ble brukt mot romsdalsbøndene som protesterte mot brennevinskatt i 1817,³⁵ og mot østlandsbøndene etter skatteprotesten i 1818.³⁶ I begge tilfeller dreide det seg om at folkemengden ikke hadde fulgt øvrighetens ordre om å avbryte aksjonene. Men for å avgjøre hvem som burde anklages og straffes for folkemengdens aksjoner, dreide kommisjonsavhørene og anklagepunktene seg nettopp om jakten på lederne og virkemidlene – brev, løpesedler og spørsmål om hvem som hadde skrevet hva.

Myndighetenes virkemidler var de samme som før 1814. Når store folkemengder hadde oppfordret til ulydighet mot lovene, hadde øvet selvtekt eller forsøkt å frigjøre en arrestant, gjaldt det å plukke ut lederne, for så å straffe dem. Som før 1814 ble det oppnevnt undersøkelseskommisjoner som også kunne få utvidet mandat som dømmende kommisjoner. Sakene ble deretter gjerne forelagt Høyesterett. De velinformerte kommisjonene kunne som før 1814 foreslå å innføre noen forbedringer. Det var heller ikke etter 1814 noen vilje til å straffe hele bygdelag med innespering. Bøter og saksomkostninger ble derimot brukt, slik at delaktighet i ulovlighetene skulle føles.

I mangel av nye lover er det viktig å se hvordan opposisjon bidro til å avklare rettstilstanden. De mange rettssakene mot redaktører og presse bidro til å avklare hvordan midtpartiet i Grunnlovens § 100 skulle forstås (se ovenfor). Trykkefrihetsforkjempere insisterte på at paragrafens ordlyd om trykkefrihet og ytringsfrihet skulle tas på alvor, og slik svant langsomt tilknyttingen til eneveldets 1799-forordning.

35 Døssland, A. (1990). *Med lengt mot havet. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal 11671–1835*. Samlaget, s. 485–487.

36 Johansson, S. S. F. (2012). Bondetogene på Østlandet i 1818, i K. Dørum og H. Sandvik (2012), *Opptøyer i Norge 1750–1850*.

Torgslaget i 1829 førte til en debatt om Grunnlovens § 99, om anvendelse av militærmakt og politiets bruk av opprørslover. Debatten hindret trolig at kriminalloven, som på dette tidspunkt var under arbeid, ble utviklet til noe enda strengere. Kriminalloven av 1842 inneholdt forbud mot å oppfordre til ulydighet mot lovene, selvtekt og å befri arrestanter. Paragrafene i straffeloven ble brukt mot Thranebevegelsen på 1850-tallet. Domfellelse av i alt 123 thranitter viser at fengselskapasiteten i Norge var økt betraktelig.

I 1842 ble konventikkelplakaten opphevet. Det var en seier for den lavkirkelige Haugebevegelsen. Opphevelse av denne loven førte til at en rekke organisasjoner ble etablert. Innføring av kommunalt selvstyre i 1837 førte også til økt lokal politisk aktivitet.

Opposisjonens virkemidler

Når en skal studere ulike former for mobilisering, er det viktig å søke kunnskap om aktørenes virkelighetsoppfatning. Hvordan skapes en felles virkelighetsforståelse, og hvordan oppstår det enighet om samlet handling? For opposisjon i Norge etter 1814 har historikere brukt både rettsmateriale, som ikke skiller seg særlig fra kildematerialet fra før 1814, spionrapporter referert i stattholderrapporter til Kongen, samt aviser. En grunnleggende forskjell fra tiden før 1814 er forslag om lovendringer. Opposisjonen arbeidet parlamentarisk og forsto raskt mulighetene som lå i en lovgivende forsamling. Stortingsrepresentanter fremmet egne og andres lovforslag, og fikk forslag til lover som brev, petisjoner eller avisinnlegg, ofte med mange underskrifter.

Protestmarsjer var et nytt virkemiddel, som ble tatt i bruk i 1818, og som i 1823 ble brukt av bønder på Finnskogen under ledelse av den finske studenten Gottlund i et tog til Stockholm. Thranebevegelsen diskuterte om de skulle arrangere en protestmarsj for å vise styrke, men endte opp med en beskjeden delegasjon til storting og stattholder.

Som før 1814 var det forsvinnende lite voldsbruk i protestaksjonene. Opposisjonen var klar over lovens bud. Marcus Thrane advarte sine lokalforeninger mot selvtekt. Selv ikke under tvangsauksjoner på Hedmarken skulle en hindre lensmannen i å gjennomføre auksjonen. Humor var et

virkemiddel som opposisjonen brukte. Latteren nedenfra var virkningsfull. Det var ikke uten grunn at Asbjørnsen og Moe skrev ned kjære og mye fortalte eventyr som «Presten og klokkeren» eller «Herremannsbrura». Avisa *Statsborgeren* hadde en lengre serie i desember 1831 om nytt utkast til straffelov, og kommenterte ironisk utkastet slik: «Anmerkninger til den norske Ordbog. Oprør: Naar mer end To tale sammen paa Gaden den 17de Mai.»³⁷ Marcus Thrane forteller selv i sine erindringer om hvordan han på toårsdagen for februarrevolusjonen klatret opp i en lyktestolpe på Stortorvet og forklarte sine tilhengere at politiet hadde forbudt demonstrasjon, for deretter til allmenn jubel å rope tre ganger tre hurra for en ny regjering av Ueland og Sverdrup.³⁸ Den mørkere tonen rundt denne hendelsen kan en lese i *Bratsbergs Amtstidende*, som vide-reformidlet rykter om at arbeiderne hadde dratt gjennom gatene og sunget opprørske sanger, at kongen selv hadde ridd ut for å møte hopen, og at en kanon var kjørt fram. Avisas ønske var at en «streng og energisk justits» snart måtte sette en skranke for det «foruroligende og fordærlige agitativsvæsen».³⁹

Konklusjon: Opposisjonens fredelige, parlamentariske linje

Betingelser for opposisjon før og etter 1814 var i stor grad avhengig av hvilken linje for opposisjon som ble valgt. Et fellestrekk er rettsbevisstheten og innsikten i lovers betydning. Opposisjonen lot være å bruke voldelige midler. Det var aldri snakk om bevæpning, det var ingen revolusjonsforsøk, ingen barrikader. I noen tilfeller kom det til selvtækt. Det var i tilfeller da gjaldt det å befri ledere som myndighetene hadde fengslet.

Opposisjonen benyttet seg raskt av forsamlingsfrihet da det ble akseptabelt. Både Thranebevegelsens arbeiderforeninger og Jaabækbevegelsens bondevennforeninger er uttrykk for dette. – Begge hadde imponerende medlemstall, opp mot 30 000, like mange som hvert tredje år stemte ved

³⁷ *Statsborgeren* 18. desember 1831: om straffeloven.

³⁸ Bjørklund, O. (1970). *Marcus Thrane, sosialistleder i et U-land*, s. 233.

³⁹ Bjørklund s. 233-234.

stortingsvalg. Thranebevegelsen organiserte verdslige søndagsskoler for å utdanne medlemmene, holdt fester og etablerte fellestiltak som sparekasser, sykekasser og innkjøpslag. Opposisjonen benyttet seg også av trykkekafriheten. Både Marcus Thrane og Søren Jaabæk grunnla egne aviser. Avisene ble aktivt brukt for å fremme opplysning om diverse aktuelle emner. Bevegelsene arbeidet parlamentarisk. I foreningene og i avisene diskuterte de lovforslag som de prøvde å få fremmet på Stortinget, eller oppfordret regjeringen til å utrede. Grunnloven ble en håndbok i parlamentarisk framgangsmåte.

Det kan passe å avslutte med noen linjer om 1800-talls-opposisjonens historiske bevissthet. Både Henrik Wergeland og Marcus Thrane framhevet Lofthus. Wergeland skrev i 1842 varmt om «Almuetsmanden Christian Lofthus» i redaktør Reiersens *Christiansandsposten*.⁴⁰

Han udrettede meget godt for de Almuer, han satte i Bevægelse; han vakte Regjeringens Opmærksomhed for det Udsugelsesvæsen, som gik isvang i Norge; han gjorde den bange for Folkets Fortvivelse; han lærte den at kjende dets Nød; han bevirkede Begunstigelser for de meest Lidende, Straf over de groveste Sportulanter, og at Regjeringen iværksatte Forholdsregler imod Udsugelserne og til Afhjælpen af Nøden. Og han leed indtil Døden herfor.

Høsten 1851 hadde *Arbeiderforeningernes Blad* en artikkelserie om Lofthus. Artikkelserien skulle sette mot i bevegelsen. Ledelsen satt fengslet, og undersøkelseskommisjonen var i full gang med å forhøre medlemmene. Stoffet var hentet fra et gammelt nummer av *Statsborgeren* fra 1837, men redaktøren mente den var av interesse.⁴¹ Artikkelen tema ble presentert slik:

[...] Den Taalmodighed, hvormed det norske Folk har taalt Fortryk og politiske Forutrettelser, har man ordentlig gjort sig til af, kaldet den «Troskab», og op høyet den i Sang og Tale som en national Dyd. Seer man sig imidlertid tilbage,

40 Wergeland, H. (1842). Almuetsmanden Christian Lofthus, i juni og juli 1842 i *Christiansandsposten* nr. 82–142. Også trykt i *Samlede skrifter* bd. I 1857.

41 *Arbeiderforeningernes Blad* 18.10.–25.10.1851: «Efterfølgende Opsats er optaget fra Statsborgeren». Artikkelen var klippet fra *Statsborgeren* 30. juli 1837. «Da den formodentlig for størsteparten af vore Læsere ikke er bekjendt, og da den tillige er af historisk interesse, indtages den her.» Artikkelen i *Statsborgeren* var signert W, altså Henrik Wergeland. Se også Henrik Wergeland om Lofthus i *For Menigmand* No. 10, 17. mai 1838: «Almuetsmanden Kristian Jensen Lofthus minde».

og undersøger Sagen noget nærmere, tilfredstilles man dog ved enkelte Navne, som haandhæve Nationen den bedre historiske Roes, at den kun modvilligen har givet efter, og at en Loyalitet, hvis rette Navn skulde være Slavesind, er den fremmed» [...]

Med andre ord; det en kunne være stolt av, var historien om motstand, og ikke den pompøse varianten om tålmodighet og troskap. Lofthus-historien viste kontinuitet ikke bare når det gjaldt kampen for lov og rett, men også når det gjaldt myndighetenes overreaksjon.

1814 som politisk vendepunkt var en hovedsak for 1800-talls-opposisjonen. Av det fulgte at de var særdeles oppmerksomme på betingelser for opposisjon. De var årvåkne for alt som lignet uretten under eneveldet, og i historiene om motstand reflekterte de åpent i pressen over kontinuitet og endring på en måte generasjonene før dem ikke kunne ha gjort.

Litteraturliste

- Arbeiderforeningernes Blad* 18.10.–25.10.1851: «Efterfølgende Opsats er optaget fra Statsborgeren».
- Bjerkås, T. (2017). «From the Parish to the Public Realm. Changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule», *Scandinavian Journal of History*, Vol. 42 (5).
- Bjørklund, O. (1970). *Marcus Thrane, sosialistleder i et U-land*. Oslo: Tiden.
- Christiania bys formannskap (1828). *Undersøgelses-Commissionens Forhandlinger i Anledning det Forefaldne i Christiania offentlige Skuespilhuus den 4de November 1827*. Christiania.
- Døssland, A. (1990). *Med lengt mot havet. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal 1, 1671–1835*. Oslo: Samlaget.
- Dørum, K. (2006). «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet», *Historisk tidsskrift*, bd. 85, nr 3.
- Dørum, K. og Sandvik, H. (red.) (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus forlag.
- Dørum, K. (2017). «Bondemotstand og folkelig opposisjon under eneveldet», i K. Dørum og T. Bjerkås, *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus forlag.
- Dyrvik, S. (1978). *Den lange fredstiden 1720–1784. Norges Historie*, bd. 8. Oslo: Cappelen.

- Evju, H. (2010). «Frihet som politisk problem i dansk-norske tidsskrifter 1784–1799», i H. Sandvik (red.).
- Fiskaa, I. (2012). «Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–87», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Hommerstad, M. (2012). *Politiske bønder, Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837*. Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus forlag.
- Johansson, S. S. F. (2012). «Bondetogene på Østlandet i 1818», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Koht, H. (1927). *Fra den gamle bonde-opposisjonen. Brev og innlegg fra Stortingene 1818, 1821, 1822 og 1833 av Jacob Hoel*. Utgitt for den norske historiske forening ved Halvdan Koht. Oslo: Grøndal & søns boktrykkeri.
- Langeland, N. R. (2005). *Siste Ord, Høgsterett i norsk historie 1814–1905*, bd. 1. Oslo: J. W. Cappelens forlag.
- Løyland, M. (2018). *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og høgsterett 1787–99*. Kildeutgivelser fra Riksarkivet 4. Oslo: Arkivverket.
- Maliks, J. (2011). *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*. Trondheim: NTNU.
- Michalsen, D. (2010). «Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed». Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Astræa og trykkefrihetens grenser, i H. Sandvik (red.).
- Neergaard, J. (1830). *En mærkelig samtale imellem tvende bønder, under deres Fodreise til en Valgforsamling i Aaret 1820*, utgitt anonymt; *En Odelsmands Tanker om Norges nærværende Forfatning tilligemed en Samtale indeholdende Veiledning for Bønder til en rigtigere Fremgangsmaade ved Udkaarelse af Valgmænd og Repræsentanter*, Christiania (på folkemunne «Olaboka»), utgitt anonymt.
- Nøding, A., Krefting, E. og Ringvej, M. (2014). *En pokkers Skrivesyge: 1700-tallets dansk- norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus forlag.
- Ottosen, R. (2015). «M. C. Peterson og kampen for ytringsfrihet i tiden rundt 1814», *Pressehistorisk tidsskrift* (23) 92.
- Pedersen, A. og Munch-Møller, M. G. (2012). «Protester i nød tid», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Pedersen, A. (2012). «Kornoppløpet i Arendal 1813», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ringvej, M. (2014). «M. C. Peterson (1761–1833) », i M. Eide (red.) *Journalistikkens norske klassikere: ved noen av dem*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ringvej, M. (2014). «Trykkefrihet i 1814 – det opplyste eneveldets demokratiske arv», *Historisk Tidsskrift*, bd. 93, nr.1.

- Sande, S. (2012). «Kornoppløpene på Toten og i Trondheim», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Sandvik, H. (red.) (2010). *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus forlag.
- Sandvik, H. og Michalsen, D. (2013). *Kodifikasjon og konstitusjon. Grunnloven § 94s krav til lovbøker i norsk historie*. Oslo: Pax forlag.
- Seip, J. A. (1958). «Teorien om det opinionsstyrte eneveldet», *Historisk tidsskrift*, bd. 38 (397–464), nr. 2.
- Soelvold, P. (1832). *Nogle Ord om Storthingsvalg for Lægmanden*. Christiania.
- Soelvold, P. (1840). *Om Storthingsvalg: Nogle Ord til Norges stemmeberettigede Borgere*, Christiania.
- Stampe, H.: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurørembedet vedkommende*, bd. 1–6, 1793–1807.
- Statsborgeren* 18. desember 1831: om straffeloven.
- Steen, S. (1962). *Konge og Storting, Det Frie Norge*, bd. 5. Oslo: Cappelen.
- Storsveen, O. A. (2004). *En bedre vår. Henrik Wergeland og norsk nasjonalitet*. Universitet i Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet.
- Supphellen, S. (1978). «Supplikken som institusjon i norsk historie», *Historisk tidsskrift*, bd. 57, nr. 2.
- Sætra, G. (1980). *Embetsmann, Bonde, Borger – konflikten mellom trelasthandlere i Arendal og bønder i opplandet 1782–1795*. Universitetet i Bergen: Hovedoppgave i historie.
- Wergeland, H. (1842). «Almuetsmanden Christian Lofthus», *Christiansandsposten* nr. 82–142.
- Østrem, N. O. (2012). «Krigsskip mot skattenektarane på Karmøy», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Christian V's Norske Lov (1687) 6–4–14
- Kriminalloven (1842), 10–13
- Straffeloven (1902) § 140
- Straffeloven av 2005 § 183 og § 155–160

Del I

Legitimerende protester

Bondemotstandens rolle i eneveldets politiske kultur

Trond Bjerkås

Eneveldet, som i Norge besto fra 1660 til 1814, var på mange måter et svært stabilt regime. Det besto tilsynelatende uten reelle eksistensielle trusler gjennom hele 1700-tallet, også i andre halvdel av århundret, da andre regimer i Europa falt for politiske omveltninger. Først i 1814, som følge av kong Fredrik VI's skjebnesvangre politikk under Napoleonskrigene, ble den dansk-norske staten splittet og et konstitusjonelt styre innført i Norge. Også etter det fortsatte eneveldet som system i Danmark fram til midten av 1800-tallet. Hvis man som historiker vender blikket mot enevoldsregimet, bør man derfor ikke bare spørre om hvorfor det falt, men også om hvordan det kunne være så stabilt. Og en måte å undersøke det spørsmålet på, er å spørre hvilke vilkår og forutsetninger motstanden mot regimet hadde, og hvordan myndighetene forholdt seg til den.

Slike spørsmål faller inn under begrepet politisk kultur. Politisk kultur betegner generelt de normer og regler som styrer beslutningsprosesser og innflytelse i et samfunn, samt mer allmenne forestillinger om hva som legitimerer makt.¹ Politisk kultur angir dermed noen rammer som fortidige handlinger kan fortolkes gjennom. For historikeren gjelder det å gjøre disse rammene eksplisitte, for å kunne forstå motivene bak handlingene og de samtidige reaksjonene på dem. Påstanden jeg vil argumentere

---

¹ Bjerkås og Dørum 2017: 16.

for i dette kapitlet er at bondemotstanden i Norge på 1700-tallet var relativt omfattende og mer suksessfull enn forskningen ofte har lagt til grunn. Likevel hevder jeg at motstanden i liten grad utgjorde noen eksistensiell trussel mot regimet, snarere tvert imot. Motstanden inngikk etter min mening i en felles politisk kultur, som ble delt av både myndigheter og undersåtter, og som virket integrerende, snarere enn oppløsende, på den politiske orden.

I de siste tiårene har det vokst fram en omfattende litteratur om politisk kultur i tidlig nytid. På 1990-tallet slo begrepet igjennom i Sverige og Danmark hos forfattere som Eva Österberg, Harald Gustafsson og Michael Bregnsbo. Hos disse betegnet begrepet mer eller mindre felles oppfatninger om hvordan politikk i bred forstand skulle bedrives, særlig innenfor lokaloffentlige institusjoner eller andre myndighetsgodkjente ordninger.² Etter årtusenskiftet antok begrepet et mer konfliktorientert aspekt gjennom undersøkelser av bondemotstand hos historikere som Karin Sennfelt, og i Norge særlig Knut Dørum.³ Samtidig har Dørum i flere arbeider vært inspirert av E.P Thompsons tolkningsramme, og han drøfter tanken om at «opptøyene fulgte ritualer og normer som folket, de privilegerte samfunnsklasser og myndighetene delte».⁴ Nyvinningen for motstandsforskningen har med dette vært å løfte bondemotstanden ut fra en eldre materialistisk fortolkningstradisjon slik at bøndernes normer får spille en mer selvstendig rolle for historisk forståelse.

I lys av dette vil jeg trekke fram tre aspekter ved politisk kultur som er særlig relevant for dette kapitlet. Det første aspektet er det vi kan kalle regimets offisielle ideologi, altså de forestillingene om forholdet mellom statsmakt og befolkning som nedfeller seg i lovverk, offentlige uttalelser og propaganda. Den offisielle ideologien kan først og fremst fortelle oss noe om hvordan regimet ønsket at undersåttene skulle forholde seg til staten og samfunnsordenen. Den er normativ og gir sparsomt med opplysninger om hvilke holdninger og handlinger som faktisk eksisterte i befolkningen. Den offisielle ideologien er likevel mer enn en ferniss som historikerne må skrelle vekk for å finne ut «hvordan det egentlig var».

---

2 Österberg 1992; Österberg 1993; Gustafsson 1989; Gustafsson 1994; Bregnsbo 1997a.

3 Sennfelt 2001, Dørum 2006.

4 Dørum 2006: 408. Sitatet er fra Dørum og Sandvik 2012: 15.

Den var et virksomt element i den politiske kulturen som undersåttene måtte forholde seg til når de kommuniserte med og protesterte mot myndighetene.

Det andre aspektet er de mer allmenne forestillinger om hva som legitimerer makt og politiske handlinger, som ikke kommer direkte til uttrykk i offentlige dokumenter, og som ikke kan sies entydig å ha sitt opphav i regimets samfunnsforståelse. De kan like gjerne være en del av en bondeideologi, eller de kan være en del av en felles verdensanskuelse eller mentalitet.⁵ Slike forestillinger kan enten være undergravende eller underbyggende i forholdet til det eksisterende regimet. Forestillinger om alternative styreformer vil typisk være undergravende, mens forestillinger som støtter opp under den eksisterende styreformen vil typisk være underbyggende.

Det siste aspektet er politiske handlinger. Handlinger, både legale og illegale, kan forstås som en del av et samfunns politiske kultur, siden handlingene er betinget av og fortolkes i lys av gjeldende normer og forestillinger.⁶ Det betyr at også motstand, herunder bondemotstand, kan undersøkes som en del av eneveldets politiske kultur.

I forskningen er det en utbredt oppfatning at det var lite bondemotstand i Norge og Danmark på 1700-tallet. Men denne antatte kjensgjerningen har blitt gitt to svært forskjellige forklaringer. Den ene går ut på at bøndene på 1700-tallet rett og slett ikke hadde så mye å klage over og at det fantes gode kommunikasjonskanaler og institusjonelle ordninger hvor potensielle konflikter kunne bli løst uten vold. Knut Mykland har påstått at Norge på 1700-tallet var å betrakte som et «lavskatteland», og at staten var lydhor overfor bondebefolkningens ønsker, særlig gjennom supplikkordningen, altså ordningen om at man kunne skrive bønneskriver til Kongen.⁷ Mykland fremmer her det som blir kalt et interaksjonsperspektiv,

---

5 Jakten på felles mentaliteter i tidligere historiske perioder kommer kanskje aller sterkest til uttrykk i den franske historikeren Jaques LeGoffs utsagn om at han var på jakt etter «det som Caesar hadde til felles med den ubetydeligste soldat i sine legioner, Ludvig den Hellige med bøndene på sitt gods, Christoffer Columbus med matrosene på sine Caraveller», her sitert i Sandmo 1999: 63. Særlig Eva Österberg har i nordisk kontekst vært inspirert av *Annalsskolens* tenkning i sin sine tekster om politisk kultur (Österberg 1993).

6 Handlingsaspektet ved politisk kultur er særlig framhevet i Sennefelt 1996 og Dørum 2006.

7 Bagge og Mykland 1987: 257–259.

som innebærer nettopp at institusjonaliserte konfliktløsningsarenaer, relativt moderate byrder og en lydhør stat anses å ha lagt begrensninger på den voldelige bondemotstanden.

Den andre forklaringen er at det nok var mye å klage på, men at regimet var svært repressivt og kvalte all potensiell motstand i fødselen. Bondemotstanden på 1600- og 1700-tallet hadde derfor dårlige forutsetninger for å lykkes. Øystein Rian har forklart de få bondeopprørene med den disiplinierende og pasifiserende effekten enevoldsstaten hadde på folket. Han mener staten i stor grad klarte å ta fra bøndene maktmiddel og mulighetene til å øve en effektiv opposisjon.⁸ Kåre Lunden på sin side skriver: «Det er visseleg ei 'lov', frå mellomalderen til slutten av 1700-tallet, at opprørarane alltid tapte i hovudsaka.»⁹ Lunden og Rian er eksponenter for det vi kan kalle et maktstatsperspektiv.¹⁰

I dette kapitlet vil jeg fremme et tredje perspektiv. Bondemotstanden i Norge på 1700-tallet var på et vis både mer utbredt enn interaksjonshistorikerne hevder, og mer suksessfull enn maktstatshistorikerne mener. Likevel bidro den etter min mening til å opprettholde enevoldssystemet gjennom hele århundret. Et mål med dette kapitlet er å klare opp i dette tilsynelatende paradokset. Som Knut Dørum har påpekt, var det ofte et betydelig misforhold mellom de begrensningene lovverket satte for bondemotstand og hva myndighetene faktisk så gjennom fingrene med. Motstanden var dessuten ofte virkningsfull, delvis som følge av myndighetenes resignasjon og at bøndene kunne alliere seg med andre samfunnsgrupper, men ikke minst fordi øvrighet og allmue delte visse normer og forestillinger om mer eller mindre legitime og uakseptable politiske handlinger. Ifølge Dørum dannet dette normfelleskapet «grunnlag for forutsigbarhet og dialog og rom for forhandlinger og kompromisser».¹¹

Når bondemotstanden ikke reelt truet regimet, skyldes det etter min mening at den utspant seg i lys av noen grunnleggende politiske og kulturelle forestillinger, som bidro sterkt til å underbygge eneveldet. Med

---

8 Rian 2014.

9 Lunden 2002: 352–353. (Som ovenfor og i etterfølgende noter: punktum etter avsluttet notetekst).

10 For en nærmere redegjørelse for historiografien knyttet til maktstats- og interaksjonsperspektivet, se Dørum 2016 og Bjerkås og Dørum 2017.

11 Dørum 2006; Dørum 2010. Sitatet er hentet fra Dørum og Sandvik 2012: 15.

andre ord: bondemotstand var relativt utbredt, men den ble forstått, både av regimet og av bøndene, på måter som bidro til å legitimere det eksisterende regimet. Historiker Thomas Slettebø har beskrevet eneveldet som et politisk teater, hvor både øvrigheten og undersåttene spilte relativt klart definerte roller i et politisk spill, som bidro til å stabilisere regimet.¹² Det er derfor feil, tror jeg, å fortolke bondemotstanden på 1700-tallet, slik Halvdan Koht gjorde, som revolusjonære forpostfektninger og som frampek mot en kommende politisk omveltning. En teleologisk fortolkning av 1700-tallets bondemotstand som en «fyrebuing til bondepolitikken» på 1800-tallet, kan lett bli anakronistisk.¹³ Jeg vil følgelig forsøke å tydeliggjøre den fortolkningsrammen, den politiske kulturen, som bondemotstanden ble forstått innenfor, og dermed vise hvordan den paradoksalt nok kunne bidra til å styrke regimets legitimitet. Men jeg vil også vise at denne fortolkningsrammen var i ferd med å endre seg mot slutten av 1700-tallet, og at dette er en av faktorene som kan bidra til å forklare at eneveldet falt i Norge i 1814. Aller først må vi derimot se litt nærmere på hva vi snakker om når vi tar for oss bondemotstand på 1700-tallet.

Bondemotstand under eneveldet - en oversikt

Det er altså en vanlig oppfatning blant mange historikere at det var få og små bondeopprør i Norge på 1700-tallet. I løpet av 1500- og 1600-tallet ble voldsnivået og omfanget av opposisjonen nedenfra redusert i mange land.¹⁴ Likevel var voldelige opprør mange steder utbredt langt ut på 1700-tallet. Bondeopprør var en viktig del av den franske revolusjonen, og Pugachev-opprøret i Russland på 1770-tallet var en regelrett krig, hvor opprørerne etablerte en alternativ regjering og aktivt søkte å styrte regimet til Katarina den store.¹⁵ Noe lignende finner vi ikke i Norge. Vi finner i hvert fall ikke bondemotstand knyttet til eksplisitte programmer for

---

12 Slettebø 2012.

13 Koht 1926.

14 Ylinkangas 1991.

15 Om bøndenes rolle i den franske revolusjon, se f. eks. Gottschalk 1933 og Hunt 1984. Om Pugachev-opprøret, se f. eks. Alexander 1969.

politiske omveltninger. Og også i Norge kan vi se en utvikling hvor bondeopprørene avtar fra tidlig på 1600-tallet og framover.¹⁶

Likevel er nok bildet av en fredelig eller passiv bondebefolkning i Norge fortegnet. Vi kan følge Gustav Sætra som regner opp fire «opprørsbølger» i Norge under eneveldet.¹⁷ Den første var motstanden mot dagskatten mellom 1709 og 1712. Dagskatten var en ekstraskatt som ble innført under den store nordiske krig for å finansiere krigføringen. Den ble innført også i Danmark, men motstanden var særlig stor i Norge. Opprøret var godt organisert og preget flere regioner i Sør-Norge. Det var altså ikke lokalt avgrenset, slik bondemotstand på denne tiden ofte blir beskrevet. Den andre bølgen er motstanden mot ekstraskatten på 1760-tallet, som kulminerte med Strilekrigen i Bergen i 1765. Også her var bakgrunnen en ekstraskatt, innført for å finansiere opprustning. Igjen var motstanden spesielt sterk i Norge, og særlig på Vestlandet. Den tredje bølgen Sætra nevner, er Lofthusreisninga på 1780-tallet. Dette var ikke en skatteprotest, men rettet seg både mot det statlige kornmonopolet og det som ble oppfattet som uærlige embetsmenn. Også her var oppstanden godt organisert over store avstander, men med et kjerneområde i Nedenes. Den siste bølgen Sætra nevner, er kornopprørene i 1813. I dette eneveldets siste år, preget av sviktende avlinger og blokade, brøt det ut opptøyer på flere steder, som Toten, Arendal, Molde, Kristiansund og Trondheim. Generelt var matopptøyer mer utbredt i det dansk-norske 1700-tallssamfunnet enn historikere tidligere har vært oppmerksom på. Disse opptøyene var ofte knyttet til forestillinger om moralsk økonomi, som dels ble delt av og dels sto i strid med myndighetenes holdninger.¹⁸

I tillegg til disse «opprørsbølgene» var det en rekke mer avgrensede motstandsaksjoner gjennom 1700-tallet.¹⁹ Vi bør også være oppmerksom på det vi kan kalle hverdagsmotstand.²⁰ Hva som bør regnes som motstand og hva som ikke bør det, avgjøres ikke av handlingene i seg

---

16 Imsen 1990.

17 Sætra 1998.

18 Mührmann-Lund 2017.

19 Koht 1926; Dørum 2006.

20 Generelt om hverdagsmotstand, se f. eks. Scott 1985 og Bjørn 1981.

selv. En handling som i én kontekst er lovlig og beundret, kan i en annen være forbudt og gi anledning til forfølgelse. Generelt kan vi si at jo strengere grenser for opposisjon et regime setter, jo bredere spekter av handlinger kan forstås som motstand. Under eneveldet vil for eksempel daglige unnlatesesynder, som å desertere, ikke betale skatten eller tienden, eller ikke møte opp til gudstjeneste og lignende, i visse situasjoner kunne betegnes som motstand. Slikt foregikk hele tiden, og det var ofte glidende overganger mellom hverdagsmotstand og mer organiserte protestformer.

Et instruktivt eksempel på variasjonen i protestformer er motstanden mot den planlagte nye matrikkelen på 1720-tallet. Matrikkelens viktigste funksjon var å være et skatteregister over fast eiendom. Når den skulle revideres, like etter en kostbar krig, var det derfor mange bønder som hadde en berettiget frykt for at dette ville medføre økte skattebyrder for bondebefolkningen. Protesten mot matrikkelen er viktig, ikke fordi den utløste massiv voldelig motstand - det gjorde den ikke. Men den var en sak som angikk hele landet, og summen av lokale protesthandlinger – falske eiendomsoppgaver, menn som nektet å stille som kjentmenn og lagrettemenn, sabotasje - bidro i vesentlig grad til at hele prosjektet ble skrinlagt.²¹ Dette er også et eksempel på at ulovlige handlinger ble benyttet sammen med legale protester som supplikksskriving. Protest-repertoaret var relativt stort, og grensen mellom lovlig og ulovlig var ofte uklar. Bøndene var flinke til å vite hvor langt de kunne gå før det kom motreaksjoner fra myndighetene. I det følgende vil jeg benytte flere eksempler fra dette sakskomplekset, men også fra andre «protestbølger». Spørsmålet er: Når bondemotstand og opprør var såpass utbredt som det var, hvordan forholdt regimet seg til denne motstanden, og hvorfor bidro motstanden ikke til politiske omveltninger? En del av svaret ligger i å forstå noen aspekter ved eneveldets politiske kultur. Vi vender oss derfor til det første aspektet ved eneveldets politiske kultur, den offisielle ideologien.

---

21 Bjerås 2011.

Den offisielle ideologien

Selv om bondemotstanden ikke utgjorde en reell eksistensiell trussel mot enevoldsregimet, var regimet likevel preget av en sterk frykt for opprør. Dette kommer ikke minst til uttrykk i det vi kan kalle regimets offisielle ideologi, altså de forestillingene om forholdet mellom statsmakt og befolkning som nedfeller seg i lovverk, offentlige uttalelser og propaganda. Den offisielle ideologien kan sies å være ett aspekt ved 1700-tallets politiske kultur, men ikke den eneste. Den offisielle ideologien hjelper oss først og fremst til å få et innblikk i hvordan regimet ønsket at undersåttene burde forholde seg til det. Vi kan kanskje framsette en tommelfingerregel om at jo mer autoritært et regime er, jo mer entydig er den offisielle ideologien. Og eneveldet var utvilsomt et autoritært regime. Likevel er det i utgangspunktet et åpent spørsmål om ideologien bør betraktes som vikarierende motiver som dekker over andre, mindre aktverdige interesser, eller om de styrende selv trodde på ideologien sin. Som vi skal se, er det kanskje heller ikke det mest interessante spørsmålet i vår sammenheng. Snarere er vi ute etter å forstå hvilken virkning ideologien hadde for forholdet mellom regimet og undersåttene.

Hvis vi skal betegne eneveldets offisielle ideologi med ett ord, kan vi kalle det for en lydighetsideologi, slik Knut Dørum har gjort.²² Regimet fremmet et samfunnssyn hvor det var undersåttenes plikt å adlyde øvrigheten, det vil si Kongen og hans embetsmenn. Dette kommer tydelig til uttrykk i regimets grunnlagsdokumenter, som Kongeloven fra 1665. Der heter det at Kongen

«aff alle undersaatterne holdes og agtes for det ypperste og høyeste hoffved her paa Jorden offver alle Menniskelige Lowe, og der ingen anden hoffved og dommere kiender offver sig enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene»²³

Bare Gud sto altså over Kongen. Dette innebar at eneveldet fikk en teologisk, eller til og med teokratisk, legitimering. Kongen hentet sin suverenitet fra Gud. Denne forståelsen var likevel ikke enerådig. Eneveldet ble

²² Dørum 2010, 74–76.

²³ Kongeloven §2.

også gitt en naturrettlig begrunnelse, i tråd med tidens moderne ideer. I henhold til denne hadde folket avhendet suvereniteten til Kongen med en kontrakt, inngått på stendermøtet i København i 1660. Resultatet var likevel det samme. Suvereniteten var utvetydig hos Kongen, og folket kunne ikke kreve den tilbake.²⁴

Religionens propagandapotensiale var mer omfattende enn en enkel påstand om at kongen var innsatt av Gud. En ting er at undersåttenes trosliv var sterkt avgrenset til en ortodoks lutherdom, og at blasfemi ifølge loven kunne bli straffet med død og lemlestelse.²⁵ Vel så viktig er det at kirken var tidens mest effektive massekommunikasjonsmiddel. Alle var pliktig til å gå i kirken, en plikt som ble innskjerpet flere ganger. Der fikk menigheten ukentlig høre presten forsikre om kongens godhet og den rådende samfunnsordenens guddommelige innretning.²⁶ Ifølge Kirkeritualet fra 1685 skulle prestene «formane tilhørerne til allerunderdanigst Lydighed mod deris Konge og hans Bud og befalinger.»²⁷

Siden reformasjonen hadde staten understøttet sin legitimitet med den lutherske lære, som det må sies egnet seg ganske godt for det formålet. Luther hadde understreket i sin katekisme at all øvrighet var innsatt av Gud, og at opprør mot den var et opprør mot Gud. I hustavlen, som var føyet til Luthers lille katekisme, heter det at «Enhver skal være lydig mot øvrigheten, for øvrigheten er, overalt hvor den finnes, innsatt av Gud.»²⁸ Denne kunnskapen ble fra slutten av 1730-tallet videreformidlet til befolkningen i Danmark og Norge gjennom Pontoppidans katekismeforklaring, kanskje den mest innflytelsesrike boka som noensinne er utkommet i Norge. Gjennom denne ble Luthers trestandslære innpodet i ungdommen gjennom didaktiske spørsmål og svar. I regjeringsstanden skulle alle lyde Kongen og hans representanter, i lærestanden skulle alle lyde prestenes autoritet, og i husstanden var husfaren øvrigheten som alle – kvinner,

24 Bregnsbo 2017.

25 I Christians V's Norske Lov 6-1-7, heter det at «Hvem som overbevisis at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendis af hans Mund udskæris, dernæst hans Hoved afslais og tillige med Tungen sættis paa en Stage.»

26 Idsø Viken 2014.

27 *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1985:16.

28 Luther 2001: 31.

barn og tjenestefolk – skulle lyde.²⁹ Den samlede visdommen var: Man må kjenne sin plass, og holde seg der. Denne kunnskapen var en forutsetning for å kunne konfirmeres og følgelig for å kunne gifte seg og overta gård og stifte familie.

Ved siden av denne «makten over ordene» som Øystein Rian har kalt det,³⁰ truet selvsagt enevoldsstaten utilsørt med hard, fysisk makt mot den som måtte våge seg på å motsette seg Kongens bud. For den som ble dømt for å forsøke å endre på Kongens «absolutte arveregjering», var straffen at «den højre Haand af hannem levendis afhuggis. Kroppen parteris og læggis paa Stægle og Hiul, og Hovedet med Haanden sættis paa en Stage» – en skjebne som tilfalt blant andre Povel Juel i 1723 og Johan Friderich Struensee i 1772.³¹ Disse var dog høytstående embetsmenn, ja i Struensees tilfelle, de facto statsoverhode, som ble dømt for forræderi. Men også bondeopprørere kunne bli henrettet. Motstand var faktisk definert som opprør i loven. Mer utbredt var likevel tvangsarbeid og inndragelse av eiendom, også tunge skjebner for de aller fleste i et førmoderne agrarsamfunn.

Den andre siden av denne autoritære medaljen, var at den offisielle ideologien framstilte kongen som lydør overfor befolkningen. Gjennom supplikkinstusjonen kunne enhver skrive et bønneskriv til kongen for å fremme en eller annen sak. Denne ordningen var ifølge Knut Mykland en «kanal som sto åpen for alle, fra de høyeste embetsmenn til den fattigste allmue».³² Slik har den blitt tolket som en garanti for vanlige folks rettsikkerhet.³³ Fra innholdet i supplikkene har mange også trukket konklusjoner om at bondebefolkningen gjennomgående var kongetro. Kildene gir inntrykk av at bønder og alle andre faktisk anså kongen som deres velvillige og kloke far og beskytter. Men her ligger det en generell fare for feiltolkning i kildematerialet fra enevoldssamfunnet. Både Øystein Rian og Knut Dørum har vist hvordan allmuen kunne bruke slik retorikk instrumentelt for å appellere og vinne støtte fra kongen og myndighetene.³⁴ Den jevne bonde kunne ikke annet enn å omtale kongen i rosende

29 Bjerkås 2011: 52.

30 Rian 2017.

31 Lovteksten finnes i Christians V's Norske Lov, 6-4-1.

32 Bagge og Mykland 1987: 200–202.

33 For en kritikk av dette synet, se Rian 2014: 525 ff.

34 Rian 1992, Dørum 2009.

og hyllende vendinger når han henvendte seg til ham. Noe annet ville vært farlig og lite smart med tanke på å bli hørt i sin sak. Supplikker og lignende kilder egner seg derfor svært dårlig til å fange opp bøndernes «egentlige» holdninger.

Hvis den offisielle lydighetsideologien hadde vært hele bildet av forholdet mellom Konge og undersått på 1700-tallet – hvis dette hadde vært en beskrivelse av hele den fortidige virkeligheten – ville det være vanskelig å forklare hvordan det kunne forekomme bondemotstand overhodet, for ikke å snakke om hvordan den ofte kunne være relativt vellykket. For det var den. Motstanden bar ofte frukter. Matrikkelen i 1723 ble skrinlagt. Dagskatten, som først ble utskrevet i 1712, ble gradvis redusert og helt avskaffet i 1722. Ekstraskatten ble først utskrevet i 1762, men også den ble gradvis redusert og til slutt avskaffet i 1772. Også Lofthusopprøret fikk resultater som kan betraktes som seire.³⁵

Men et samfunns politiske kultur er noe *mer* enn slike offisielle normer. Slik jeg forstår det, kan bondemotstanden beskrives som politiske handlinger som brøt med de offisielle normene og reglene, samtidig som disse handlingene ble forstått innenfor andre, mer allmenne forestillinger om makt og legitimitet. Dette bidro både til å gjøre motstanden virkningsfull, men det satte også grenser for den, og det styrket regimets legitimitet.

For å mobilisere motstand, må det finnes et opplevd brudd på hva som er rett og rimelig. Og i det gamle bondesamfunnet fantes sterke normer for hva som var rett og rimelig, som, når man opplevde at de ble brutt, kunne mobilisere til motstand. Videre var dette normer som ofte ble delt av øvrighet og bønder. Nettopp derfor var de virksomme. Jeg vil trekke fram to slike overordnede normsett: legalisme og paternalisme.

Legalisme

Legalisme kan beskrives som et normsett som legger sterk vekt på å forsvare etablerte rettigheter. Gamle rettigheter kan rettfærdiggjøres nettopp ved at de er gamle. Det at noe er sedvane, er innenfor et slikt normsett i seg

---

35 Se Margit Løylands kapittel.

selv et argument for at det fortsatt bør være slik. At sedvaneretten sto sterkt i det gamle bondesamfunnet, kommer til uttrykk ved at forsvaret av gamle rettigheter ble begrunnet med at slik hadde det vært «fra Arilds tid.»³⁶ Det er interessant at de to store organiserte militærnekingene på 1700-tallet – i Oppdal i 1752 og i Lærdal i 1799 – var knyttet til det bøndene opplevde som brudd på hevdvunne rettigheter, slik Knut Dørum har vist.³⁷

I Norge var sedvanetenkningen blant bønder koblet til viktigheten av skrevne lover og en fortrolighet med hele det feltet som har med kontrakter, skjøter og skriftlige avtaler å gjøre. Lese- og skrivekyndigheten varierte på 1700-tallet, og ble jevnt over bedre jo lenger fram i tid man kommer.³⁸ Men gjennom hele perioden, og tidligere, synes bønder flest uansett å ha vært innforstått med betydningen og legitimiteten til skriftlige avtaler. Et eksempel: I forbindelse med matrikuleringen i 1723, hadde noen bønder ved Lyngdalselva blitt fratatt sine fiskerettigheter. De argumenterte mot dette ved for det første å vise til at de alltid hadde hatt den retten, og dessuten ved å vise til en 153 år gammel overhoffrettsdom. Her ser vi hvordan bøndene argumenterte sedvanerettslig med at disse rettighetene var gamle, og dette argumentet ble støttet opp med henvisning til konkrete, rettslig gyldige dokumenter.³⁹

Det er ikke overraskende at betydningen av lover og skriftlige avtaler sto sterkt i det norske bondesamfunnet, som hadde en gårds- og jordbruksstruktur tydeligere preget av privat bruksrett enn det sør- og øst-europeiske kollektivbruket. Sett fra bøndenes perspektiv var legalismen dessuten en hensiktsmessig måte å argumentere overfor myndighetene på. Det fantes få eller ingen arenaer for politisk påvirkning for Kongens undersåtter. Å få til reelle samfunnsendringer gjennom politisk organisering var svært krevende, og lå nok i all vesentlighet utenfor bøndenes politiske horisont. I og med fraværet av politiske institusjoner ble forsvaret av lovbestemte og sedvanebestemte rettigheter den beste muligheten for å forhindre nye byrder og pålegg fra statsmakten. Legalismen og sedvaneretten kan med andre ord beskrives som defensive eller konservative

---

36 For et konkret eksempel, se Bjerkås 2011:62. Generelt, se Rian 1992: 132–136 og Dørum 2016:56.

37 Dørum 2010.

38 Fet 1995.

39 Bjerkås 2011: 61–64.

normsett. For bøndene innebar de forsøk på oppdemming mot nye statlige krav, og de anvendte et språk og en tankegang som staten og elitene delte.

For det er klart at myndighetene delte de legalistiske normene. Det var viktig for regimet å fremstå som lovstyrt, i motsetning til et despoti, hvor herskeren styrte fullstendig etter egne innfall.⁴⁰ Flere historikere har da også fremhevet at enevoldsstaten på 1700-tallet langt på vei var en rettsstat, med forutsigbare lover som i all vesentlighet ble fulgt.⁴¹ Det var viktig for regimet å fremstå i et fordelaktig lys overfor sine undersåtter. I tillegg kan man nok regne med at juridisk etterrettelighet og rasjonalitet i økende grad var viktige normer for embetsmennene, som på 1700-tallet i stor grad var utdannede jurister fra Universitetet i København.⁴²

Dermed var det en gjensidig interesse mellom bønder og regime for at staten var lovstyrt og styret var legitimt. Forordningen fra 1721, som annonserte den nye matrikkelen, fremstilte prosjektet som at et nytt skateregister skulle rette opp i de urimeligheter og uklarheter som hadde dukket opp med Dagskatten noen år før. Nå var krigen over og «Vi vil aldeles ikke at Vore kiære undersaattere efter een saa lang og besværlig Krig og deri beviiste allerunderdanigste Troskab og berømmelige Tapperhed i nogen Maade paa nye skulle betynges.» Her slår kongen på stortrommen når det gjelder å smiske med sine undersåtter. Matrikkelen skulle ikke føre til nye skatter eller pålegg for undersåttene. Det refereres eksplisitt til «de gamle sedvanlige skatter», som ikke skulle forhøyes.⁴³

Dette kan åpenbart leses som uforskammet svada. Og visst, undersøkelser av de ferdige matrikkelprotokollene viser at skattene ville ha økt, til dels betydelig.⁴⁴ Det er bare det at den nye matrikkelen aldri ble tatt i bruk, delvis på grunn av bøndenes protester, men vel så mye på grunn av at bøndenes legalistiske forsvar mot nye byrder ble videreført av lokale embetsmenn, som på det grunnlaget argumenterte mot matrikkelen. Amtmannen i Lister og Mandal brukte kongens egne ord om at skattene

40 Nevers 2011.

41 Nagel 1985; Bagge og Mykland 1987; Øyrehagen Sunde 2014.

42 Juridisk embetseksamen for sorenskrivere ble innført i ved forordning 10. februar 1736, se Schmidt: 438–441.

43 Sitert fra Bjerkås 2011: 51.

44 Bjerkås 2014a.

ikke skulle forhøyes, som argument for å sette de nye takstene lavere enn han hadde fått ordre om. En kommisjon bestående av mange av de øverste embetsmennene i Norge og Danmark argumenterte for å legge hele matrikkelen i skuffen, ikke minst fordi skatten med den ville bli forhøyet utover det forordningen sa.

Halvdan Koht fremstiller dette som at en massiv bondemotstand egenhendig stoppet matrikkelen, som et samlet regime ønsket å innføre.⁴⁵ Det er riktigere etter min mening å si at matrikkelen strandet fordi den kom til å bryte med et normsett som var felles for regime og bønder. Kommisjonens argumentasjon var ikke preget av myndighetenes resignasjon eller maktesløshet overfor bondemotstanden. Derimot var den i stor grad preget av et legalistisk normsett.⁴⁶ Bondemotstand spilte en rolle her, men den var effektiv fordi den utspilte seg innenfor et virksomt normsett. Dette normsettet, legalismen, bidro derimot ikke til å destabilisere regimet. Det styrket det, men satte samtidig grenser for dets maktutøvelse.

Paternalisme

Vi har allerede vært inne på viktige kjennetegn ved den kulturelle forestillingen som vi kan kalle paternalisme. Den innebar individenes plikt til å underordne seg samfunnets autoriteter, det være seg den sivile og geistlige øvrigheten eller, i privatsfæren, husfedrene. Den innebar videre at forholdet mellom de som styrte og dem som ble styrt, ble tolket som et forhold mellom far og barn.⁴⁷ Øvrigheten var undersåttenes foreldre, prestene var menighetens foreldre og husfæren var hele husstandens far.

Paternalismen har åpenbare autoritære og propagandistiske trekk. Men her vil jeg trekke fram hvordan den også kunne virke til undersåttenes fordel. Lydighetsideen hadde sitt motstykke i paternalismens andre hovedelement, Kongens og øvrighetens omsorg for sine undersåtter,

---

45 Koht 1926: 277 ff.

46 Bjerås 2014a: 136–141.

47 Henningsen 2006: 171.

plikten til å sørge for deres ve og vel. Paternalismen bandt øvrigheten og Kongen til forpliktelser de selv aksepterte, nettopp ved å fremme en paternalistisk samfunnsforståelse.

I debatten mellom historikerne, har paternalismen ofte blitt drøftet ut fra spørsmålet om bøndene virkelig delte denne forestillingen, eller om den bare var et uttrykk for statlig propaganda. På den ene siden har vi dem som i tråd med den svenske historikeren Hilding Pleijel mener at Luthers trestandslære var en integrert del av bøndenes forestillingsverden. Bøndene godtok derfor i stor grad sin stilling på bunnen av samfunnshierarkiet.⁴⁸ Dette synet har blitt kritisert, fordi det står i fare for å beskrive statens idealiserte forhold mellom øvrighet og undersått, snarere enn hvordan undersåttene «egentlig» så det.⁴⁹ Dette er en interessant debatt, men den er ikke alltid så veldig fruktbar eller viktig, etter min mening. Viktigere i vår sammenheng er det at forestillingen om Kongen som en streng og tuktvende, men også mild og nådig far, ga visse begrensninger, men også visse muligheter for bondemotstand. Det ga seg for eksempel utslag i at bøndene ofte kunne være rimelig sikre på at lovens strenge bokstav mot opprør ikke ble anvendt. Snarere var det slik at de drakoniske straffene i loven ga øvrigheten en anledning til å vise nåde.

Et eksempel: Under matrikuleringen i Lister i 1723 ble flere bønder avslørt i å angi for lave verdier på sin jord og buskap. Dette kunne etter en forordning fra året før straffes med å miste gård og grunn.⁵⁰ Likevel informerte den lokale amtmannen sine overordnede om at han i konkrete tilfeller hadde sett bort fra lovens bokstav, og forordnet en mye mildere straff. I et brev til den nasjonale matrikkelkommisjonens leder, biskop Bartholomeus Deichmann, skriver amtmann Wilhelm Resen at han nok visste at det ikke sto i hans makt å se bort fra de straffer kongen hadde satt. Likevel, fortsetter han, siden forseelsene ikke hadde vært så store, og siden det ikke syntes rimelig å forårsake en manns ruin, hadde han og hans kolleger i den lokale matrikkelkommisjonen unnlatt å bruke disse bestemmelsene. De påla heller synderne en mild bot etter at de unnskyldte seg og korrigerste sin falske angivelse.

---

48 Pleijel 1970.

49 Österberg 1992; Aronsson 1995.

50 Forordning om matrikkelen, 19. okt 1722.

Og, la amtmannen til:

«[D]enne moderation har virket een Ret Melance (kombinasjon) av frygt og kjerlighed som icke er uden nøtte. Huorfor vi og formoder her udi at finde de høytærede herrers gode Approbation.»⁵¹

Kombinasjonen av frykt og kjærlighet er et svært treffende uttrykk for den paternalistiske fortolkningsrammen som amtmannens beretninger er skrevet innenfor. Er ikke det det ideelle forholdet den kristne har til sin Gud, barnet til sin far, hustruen til sin husbond? Ved å gi moderate bøter for bøndenes overtredelser, oppfylte kommisjonen sin faderlige rolle. Overtredelsene fikk konsekvenser, men konsekvensene var ikke katastrofale.

Også under mer alvorlige opprør kan vi se lignende forløp. Opprørslederen mot Dagskatten i Sogn, Nils Hvithovet, ble først dømt til døden, men dommen ble senere omgjort. Det ble truet med massetiltale mot bønder flere steder, men det ble gjerne med trusselen.⁵² De fleste bøndene under militærnektingen i Oppdal ble frifunnet. Knut Dørum viser i den forbindelse hvordan man i tråd med Slettebøs begrep «politisk teater», kan tolke forløp, utvikling og avslutning av disse militære opprørene, der myndighetene vekslet mellom harde sanksjoner og lettelser i møte med etter hvert angrende og ydmyke bønder.⁵³

Forutsetningen for denne mildhet og nåde var dog at bøndene offentlig angret sine overtredelser. Benådningene skjedde etter at man hadde stått fram og angret. Dette poenget kommer tydelig fram i forbindelse med oppgjøret etter de voldelige protestene mot ekstraskatten i Bergen på 1760-tallet. Også her var det viktig for myndighetene å fremstå som nådige. Slettebø har vist dette godt i sin masteroppgave om temaet. Kongen skulle først, som en rettferdig dommer, straffe, så, som en mild Fader, forlate.⁵⁴ Av de rundt 2000 bøndene som befant seg i Bergen den 18. april 1765, da stiftamtmann von Cicignon ble dratt ut av sitt hus og truet til å

51 Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling; Ms. Fol. 125, Kladdetext om Matrikkelen i Lister og Mandal: Brev fra Wilhelm Resen til Bartholomeus Vogt, 31.juli 1723.

52 Urkedal York 2010.

53 Dørum 2010; Dørum 2016.

54 Slettebø 2007.

betale tilbake ekstraskatten, ble kun fire tiltalt. En begrunnelse for dette var at allmuen gjennomgående var «enfoldig», ikke ondssinnet.⁵⁵ Lignende begrunnelser ble brukt for langt på vei å frikjenne oppdalsbøndene etter militærnektingen i 1752.⁵⁶ Dette er også et aspekt ved paternalismen. Barn vet ikke alltid at de handler galt. Dette var også en forestilling som bønder aktivt kunne bruke for å unnskyldes sin egen oppførsel.⁵⁷ Men igjen forutsatte det at de sto offentlig fram og erkjente at de hadde handlet feil. Både fra øvrighetens og undersåttenes side ble den paternalistiske samfunnsforståelsen gjenopprettet.

Det viktigste er derfor kanskje ikke hvorvidt bøndene virkelig anså Kongen som en far, men at det var en forestilling som alle parter spilte på og bekreftet. Og det sentrale her er at motstanden, selv når bøndene erkjente sin «skyld», var virksom. Ekstraskatten ble avskaffet etter noen år. Det samme ble Dagskatten. Matrikkelen trådte aldri i kraft. Eneveldet var ikke et politisk system som nådeløst slo ned på det minste tegn til motstand. Snarere satte det i spill politisk-kulturelle forestillinger om straff, syndsforlatelse og nåde. Dette ga bøndenes motstand en legitimitet, så lenge regien i teateret ble fulgt. Men det bidro også til å legitimere regimet, fordi de bærende forestillingene ble bekreftet igjen og igjen, nettopp gjennom protesthandlingenes forløp.

Ble «systemet» truet før 1814?

I lys av den ovenstående drøftingen kan eneveldet nærmest beskrives som et stabilt sosialt system, slik sosiologene beskrev det for noen tiår tilbake.⁵⁸ Hvordan kan vi da forklare at Grunnloven i 1814 ble seende ut som den gjorde, som et tydelig oppgjør med eneveldet? Med andre ord, hvis motstanden under eneveldet styrket regimet, hvordan kan vi forklare endringene som til slutt førte til at det falt? En forklaring er at det ikke var bøndene som var de viktige aktørene for endring. Det var først og fremst opplyste embetsmenn og sosiale eliter, med impulser fra Europa,

55 Slettebø 2012: 87.

56 Dørum 2010.

57 Bjerkås 2011: 57–64.

58 Parsons 1951.

som formet Grunnloven. Knut Dørum har noe spissformulert tolket «eneveldets undergang» i 1814 som et uttrykk for at det ikke lenger hadde legitimitet, som følge av utvikling av et protosivilsamfunn og spredning av nye politiske ideer.⁵⁹ I rendyrket form tenderer nok dette perspektivet til å undervurdere eneveldets fortsatte legitimitet i mange kretser. I adressene som ble skrevet i hvert prestegjeld i forbindelse med valgene til Eidsvollsforsamlingen, dominerte fortsatt en religiøst betonet forestilling om tronarvingen Christian Fredrik som landets frelser.⁶⁰ På den annen side styrkes argumentet av de relativt moderne impulsene innenfor rettsvitenskap og filosofi som ble spredd ved Universitetet i København, og som utgjorde den intellektuelle horisonten for mange av Eidsvollsmennene.⁶¹

Bøndene, derimot, har siden Ernst Sars sin fremstilling på slutten av 1800-tallet gjennomgående blitt tolket som kongetro enevoldstilhengere. Riktignok fremhevet Sars, som Koht en generasjon senere, at de norske bøndene var bærere av en lang frihetstradisjon. Likevel, bare gradvis ble de politisert innenfor rammene av den nye staten.⁶² Sars' syn på bøndenes holdninger under eneveldet og deres rolle i 1814, har mye til felles med Jens Arup Seips ellers så avvikende oppfatninger. Seip var en sterk kritiker av Sars sin evolusjonisme, men også han framholdt at bøndene hadde lite å gjøre med hendelsene i 1814. Den nye staten, skriver Seip, ble skapt av eneveldets mann, Christian Frederik, og båret av eneveldets viktigste frambringelse, embetsstanden.⁶³

Sars' og Seips syn har åpenbart mye for seg. Samtidig har det i senere tid blitt nyansert og utfordret. Flere har påpekt at det skjedde endringer i bøndenes holdninger til enevoldsregimet før 1814, og at man kan finne en bevissthet om mer moderne politiske ideer også hos bønder i 1814. Bønder i opposisjon til myndighetene, for eksempel under Lofthusopprøret på 1780-tallet, begynte å omtale seg selv som landets økonomiske fundament, kanskje en indikasjon på innflytelsen både fra fysiokratiske ideer

---

59 Dørum 2016: 79 ff.; Dørum 2017.

60 Bergsgård 1943–46; Bjerkås 2014b.

61 Mestad (red.) 2013.

62 Sars 1882; Koht 1926.

63 Seip 1974.

og det sene eneveldets kameralistiske samfunnslære.⁶⁴ I tiden etter 1814 dyrket radikale stemmer, som Hans Barlien og John Nergaard, en motsetning mellom bøndene som «den nærende klasse» og embetsmennene som «den tærende klasse». For dem ble disse forestillingene en impuls til politisk agitasjon mot embetsmannsveldet.⁶⁵ Men det er altså ganske tydelig at disse ideene sirkulerte også før 1814.

En indikasjon på endringer i den politiske selvforståelsen hos mange bønder er at det kom inn bondeforslag om ny Grunnlov til Eidsvollsforsamlingen som tok klart avstand fra eneveldet, slik blant andre Eirik Holmøyvik og Mona Ringvej har poengtert.⁶⁶ Blant Eidsvollsadressene finnes det flere eksempler på mer eller mindre tydelige ønsker om flertallsstyre. Nå var disse ofte ført i pennen av stedets sogneprest, og kan ikke uten videre tas til inntekt for noen bondeideologi. Like fullt var de skrevet på vegne av de lokale menighetene rundt i om landet.⁶⁷ Knut Dørum argumenterer for at grunnlovsutkast, adresser og andre kilder som embetskorrespondanse og private brev, bør tolkes retrospektivt, som uttrykk for bredere regimekritiske holdninger hos embetsmenn som borgere og enkelte bønder i årene før 1814. Han har videre vist at bøndenes påståtte kongetroskap var under et betydelig press, særlig etter Danmark-Norges inntreden i Napoleonskrigene i 1807, og at enkeltutsagn fra bønder kan tolkes som kodet kritikk av konge og regjering.⁶⁸

Det er med andre ord mulig å argumentere for en gradvis vending bort fra eneveldets politiske teater fra slutten av 1700-tallet, da alternative og potensielt mer undergravende tanker hos bondebefolkningen kom til uttrykk. Poenget bør ikke trekkes for langt, men deler av bondestanden tok del i de politiske ideene som sirkulerte i Europa etter den franske revolusjonen. Samtidig presset inntredenen i Napoleonskrigene regimet i mer repressiv retning, alt mens de politiske konstellasjonene endret seg.⁶⁹ Krigspolitikken satte regimet på kollisjonskurs med det man kan kalle felles norske interesser, som matsikkerhet og handelsinteresser. Samtidig

64 Om bøndenes selvforståelse, se Dørum 2016; om kameralismens betydning, se Markussen 1995.

65 Se Hommerstad 2012.

66 Holmøyvik 2012; Ringvej 2014.

67 Bjerkås 2014b.

68 Dørum 2009.

69 Pedersen 2011.

ble kommunikasjonene til København forverret, en regjeringskommisjon og senere en stattholder handlet mer eller mindre uavhengig av København. Alt dette kan ha bidratt til at lojalitetsbåndene til København ble svekket. Hvis man skal lokalisere et brudd mellom en eldre politisk kultur knyttet til legalisme og paternalisme og en nyere knyttet til borgerlig frihet og konstitusjonalisme, så er det kanskje her vi må lete, i skyggen av revolusjonen og Napoleonskrigene.

Revolusjon og krig var dermed med på å endre den politisk-kulturelle konteksten mange forsto seg selv innenfor, også blant bønder. Gjennom det aller meste av 1700-tallet bidro derimot bondemotstand til å legitimere, snarere enn å undergrave, enevoldsregimet. Bondeprotester ble utspilt innenfor et politisk teater med betydelige religiøse konnotasjoner, hvor overtredelse, skyld og lydighet utgjorde den sentrale forståelsesrammen. Denne rammen ble svekket de siste tiårene av regimet. Eneveldet i Norge falt ikke som følge av et internt opprør. Men da det åpnet seg en mulighet for endring i 1814, var de gamle rammene for å forstå forholdet mellom Konge og undersått på noen måter allerede undergravet.

Litteraturliste

- Alexander, J. T. (1969). *Autocratic Policies in a National Crisis: The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt*. Bloomington: Indiana University Press.
- Aronsson, P. (1995). «Mentalitet, norm, verklighet – Hustavlan i lokalsamhället», i *Hilding Pleijel Symposium*, Lund: Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 34.
- Bagge, S. og Mykland, K. (1987). *Norge i dansketiden*. Oslo: Cappelen.
- Bergsgård, A. (1943–46) «Valadressene til Christian Frederik», *Historisk tidsskrift*, 1943–46, bd. 33.
- Bjerkås, T. (2011). *Matrikkel og motstand: matrikkelarbeidet på 1720-tallet og enevelkets politiske kultur*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Agder.
- Bjerkås, T. (2014a). «Et nytt blikk på befolkningen? Om 1723-matrikkelens konsekvenser og årsakene til dens fall», *Heimen*, nr. 2.
- Bjerkås, Trond. (2014b) «Revolusjonær tale? Nye perspektiver på eidsvollsadressene», *Historisk tidsskrift*, bd. 93, nr. 1.
- Bjerkås, T. og Dørum K. (2017). «En mangesidig politisk kultur» i T. Bjerkås og K. Dørum (red.).

- Bjerkås, T. og K. Dørum (red.) (2017). *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Bjørn, C. (1981). *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. København: Gyldendal.
- Bregnsbo, M. (1997). *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*, Haderslev: Selskabet for Udgivelse av Kilder til Dansk Historie.
- Bregnsbo, M. (2017). «Præster som forvaltere af eneveldens ideologi 1660–1814», i T. Bjerkås og K. Dørum (red.).
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685–1985* (1985). København: Udvalget for konvent for kirke og teologi.
- Dørum, K. (2006): «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet», *Historisk tidsskrift*, bd. 85, nr. 3.
- Dørum, K. (2009). «'Den gamle kongetroskab sættes stadig mer paa prøve.' Fant det sted et skifte i den norske allmuens syn på konge og regjering i 1807–1814?», i B. Frydenlund, og R. Glenthøy (red.) *1807 og Danmark-Norge. På vei mot adskillelsen*, Oslo: Unipub 2009, s. 99–122.
- Dørum, K. (2010). «Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge, ca. 1750–1850», i Sandvik, H. (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*, Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Dørum K. (2016). *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660–1814*. Oslo: Samlaget.
- Dørum, K. (2017). «Borgerlig offentlighet og regimekritikk 1770–1814», i T. Bjerkås og K. Dørum (red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*, Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn for 1840*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gottschalk, L. (1933). «The Peasant in the French Revolution», *Political Science Quarterly*, Vol. 48, nr. 4.
- Gustafsson, H. (1989). *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*. Stockholm: Stadshistoriska institutet.
- Gustafsson, H. (1994). *Political interaction in the Old Regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund: Studentlitteratur AB.
- Henningsen, P. (2006). *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I-II*. Auning: Landbohøiologisk Selskab.
- Holmøyvik, E. (2012) *Maktfordeling og 1814*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Hommerstad, M. (2012). *Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837*. Universitetet i Oslo: Doktorgradsavhandling.

- Hunt D. (1984). «Peasant Politics in the French Revolution», *Social History*, Vol. 9, nr. 3.
- Idsø, Ø. L. V. (2014). «Frykte Gud og ære kongen». *Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814*. Universitetet i Oslo: Doktorgradsavhandling.
- Imsen, S. (1990). «Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700», *Heimen*, nr. 2.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising*. Oslo: Aschehoug.
- Kongeloven §2, nettutgave: http://www.hf.uio.no/iakh/tjenester/kunnskap/samlinger/tingbok/kilder/chr5web/konge_loven.html. Lest 23.02.2018.
- Lunden, K. (2002). *Norges landbrukshistorie 1350–1814. Frå svartedauden til 17. Mai*. Oslo: Samlaget.
- Luther, M. (2001). *Lille og store katekisme*. Oslo: De norske bokklubbene.
- Markussen, I. (1995). «Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytte. Pietistiske og kamrealistiske ideer bag framvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet». Odense: *Odense University Studies in history and social sciences* vol. 187.
- Mejlænder, O. (1885) *Almindelig Norsk Lovsamling*, 1ste Bind 1660–1860. Christiania: Mallings boghandel.
- Mührmann-Lund, J. (2017). «Dansk fødevareuro i 1700-tallet», i T. Bjerkås og K. Dørum (red.).
- Nagel, A. H. (1985): «Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet», i Y. Blomsted m. fl. (red.). *Administrasjonen i Norden på 1700-tallet*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Nevers, J. (2011). «The Transformation of Danish Monarcism in the Age of Enlightenment», i P. Ihalainen mfl (red.) *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820*, Farnham: Ashgate.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*, London: Routledge.
- Pedersen, S. C. (2011). «Postal Censorship and the Control of Public Sentiment in Late Absolutist Denmark», i P. Ihalainen m.fl (red.) *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820*. Farnham: Ashgate.
- Pleijel, H. (1970). *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.
- Rian, Ø. (1992). «Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter», i H. Winge (red.). *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750*, Oslo: Lokalhistorisk institutt.
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårerne for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2017). «Eneveldets ordmakt satt i system gjennom mange generasjoner, i T. Bjerkås og K. Dørum (red.).
- Ringvej, M. (2014). «Trykkefriheten i 1814 - det opplyste eneveldets demokratiske arv», i *Historisk tidsskrift*, nr. 1 2014.

- Sandmo, E. (1999). *Voldssamfunnets undergang: Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sars, J. E. (1882). *Historisk indledning til Grundloven*. Kristiania: Folkeskriftselskabets forlag.
- Schmidt, J. A. (1851): *Forordninger, aabne Breve, Placater m.m. for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1648–1813*, 1ste Bind. 1648–1770, Christiania: Tønsberg forlag.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance*. Yale: Yale University Press.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie*. Oslo: Gyldendal.
- Sennefelt, K. (2001). *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politiska kultur*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Slettebø, T. E. D. (2007). «Først, som retfærdig Dommer at straffe, siden, som mild Fader at forlade»: det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen i 1765. Universitetet i Bergen: Mastergradsoppgave.
- Slettebø, T. E. D. (2012). «Strilekrigen i Bergen i 1765. Improvisasjon i eneveldets politiske teater», i K. Dørum og H. Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge 1750–1850*, Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Sætra, G. (1998). «Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?», *Historisk tidsskrift*, nr. 3, 1998.
- Urkedal York, E. (2010). *Kongens tru tenarar? Møtet mellom statsapparat og allmuge i Bergen stiftamt i samband med dagskatten, 1712–1715*. Universitetet i Bergen: Mastergradsoppgave.
- Ylinkangas, H. (1991). «The Historical Connections of European Peasant Revolts», i *Scandinavian Journal of History*, vol 16, 1991.
- Österberg, E. (1992). «Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige», *Scandia* nr. 1.
- Österberg, E. (1993). «Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik I den svenske modellen från vasatid til frihetstid», i Broberg, G., Wikander, U. og Åmark, K. (red.), *Tänka, tycka, tro*, Stockholm: Ordfront.
- Øyrehagen Sunde, J. (2014). «Constitutionalism before 1789», I J. Ø. Sunde (red.). *Constitutionalism before 1789. Constitutional arrangements from the High middle Ages to the French revolution*, Oslo: Pax Forlag.

KAPITTEL 3

Oppreist og oppgjer

Rettsmateriale etter lofthusuroa

Margit Løyland

«Den 29de Septembris 1786 blev fornævnte Arrest iværksat. Anførerne var Major Wivet, Lieutnant Hagerup og Fogden Dahl, hver forsynet med blot Kaarde i Haanden, og 4re Under-Officerer og 50 Soldater omringede Lofthus sin Gaard. Soldaterne havde man overleveret skarpe Patroner. Under alt dette, undrømmer alligevel Lofthus. En Soldat og en Under-Officer blive da befalet at tage sig en Hest og sætte efter ham, samt beordret hvor de traf ham, at kløve hans Hoved eller skyde ham for Panden, og den som gjorde det, lovedes en Doucers af 10 riksdaler. Officererne og Fogden sagde at Lofthus skulde blive en lovløs, landflygtig og æreløs Mand. [...] Aldrig kunde nogen Arrest paa en meere fæl og gyselig Maade være iværksat!»

Slik skildra ein av forsvararane i rettsoppgjeret etter Lofthusoppreisten, prokurator Aarø det første arrestasjonsforsøket på Kristian Jensson Lofthus.¹ Fire år etter denne dramatiske hendinga brukte Aarø dei ulike omstende rundt arrestasjonsforsøket som argument for kor hardhendt embetsverket oppførte seg. Aarø forsvarte 17 menn som vart tiltalt som opprørsleiarar saman med Lofthus. Sitatet ovanfor var ein del av forsvarsinnlegget han heldt for den dømande kommisjonen på Akershus festning 25. mars 1791. Kommisjonen hadde da vore i arbeid heilt frå januar 1787, men avsa dom først i 1792. Kommisjonen vart utnemnd etter at uroa på Agder eskalerte etter det omtalte arrestasjonsforsøket på Lofthus hausten 1786.

I løpet av dei fire åra som hadde gått sidan oppreisten², hadde Lofthus og dei andre medtiltalte vore inne til ei rekkje avhøyr. No venta dei alle

---

¹ Løyland 2018: 455.

² Orda opprør, oppreist og uro er brukt om ein annan i denne teksten. Kjelda brukar som oftast opprør. I mi nynorske tekst felle det naturleg å nytte oppreist når eg ikkje direkte viser til rettsmaterialet sine eigne formuleringar.

på dom, men bare Lofthus sat fengsla i ei celle på Akershus festning. For sjølv om det første arrestasjonsforsøket av Lofthus hadde vore mislykka, vart han tatt til fange under nye dramatiske omstende seks månader seinare, i mars 1787.

Lofthusoppreisten i 1786 og 1787 fekk eit langt etterspel. Først gjennom rettssaka som gjekk frå kommisjon til Høgsterett.³ Seinare som viktig referanse for norsk historie og samfunnsliv. Kjeldeskriftet som blei gitt ut av Arkivverket i januar 2018, presenterar dei mest sentrale delane av rettsoppgjeret.⁴ Dette er eit rikt materiale som gir høve til å studere fleire sider av lofthussaka meir inngåande. Første del av boka er forklaringane som representantar frå alle kyrkjesokna gav då dei vart kalla inn for å møte Lofthuskommisjonen i Kristiansand i januar og februar 1787. Andre del er referat frå kommisjonen sine avhøyr av Lofthus og dei 17 medtaltale, samt innlegga frå aktor og forsvararane fram til dom vart avsagt på Akershus i 1792. Tredje og siste del av boka attgir anken til Høgsterett og votering og dom frå høgsterettshandsaminga i København 1797 til 1799. I dette kapitlet skal vi sjå nærare på korleis kommisjonen og dei rettslærde handterte oppdraget sitt. Men først litt om sjølve grunnlaget for oppreisten.

Hendingar og aktørar

Våren og sommaren 1786 skreiv allmugen til Kongen om vanskelege levekår. Kornmangelen var prekær. Folk hadde lite mat, og dei hadde heller ikkje pengar å handle for. Mange var blitt gjeldsslavar under borgarane i byane. Innbyggjarane betalte også mange og høge skattar, i tillegg til at embetsmennene kravde dei for store summar for den minste oppgåva dei utførte. Folk klaga over eit sportelregime, dvs. eit avgiftsnivå, som hadde gått heilt av skaffet. Embetsmenn forlangte mykje høgare betaling enn tidlegare for å utføre skifte og andre offentlege tenester. Svært urimeleg, meinte folk, og reagerte også sterkt på at dei vart pålagt å betale for tenester dei ikkje hadde nytte av, eller tenester dei utførte for andre. Ille var det

3 Lofthuskommisjonen 1787–92 hadde også fleire underkommisjonar og spesialkommisjonar, m.a. Moltkekommisjonen. Generalfiskalen anka på vegner av regjeringa kommisjonsdomen til Høgsterett, som avsa endeleg dom i 1799, to år etter at Lofthus var død etter ti år i fengsel.

4 Løyland 2018.

også at dei som mangla mat, vart pålagt å betale skattar og avgifter i korn og andre matvarer i staden for i pengar. Hadde kongens menn verkeleg lov til dette? Kva heimel hadde dei i så fall for slik betalingspolitikk og embetsutøving? Innbyggjarar stilte tilbørlege spørsmål.

Kristian Lofthus stilte seg i spissen for omfattande protestaksjonar mot statens sportelregime og skattepolitikk og borgarane sine handelsprivilegium. Han var sjølv bonde og skipper frå Vestre Moland i Aust-Agder, og ein av dei som personleg hadde utfordra lokale embetsmenn og borgarar i Arendal fleire år før oppreisten. Det hadde lenge vore sterke motsetningar mellom bønder og borgarar i området på grunn av spesialordninga som hadde gitt bøndene eit visst forretningsmessig spelerom via dei såkalla Nedenes-privilegia.⁵ Aksjonsområdet til Lofthusrørsla var i starten styrt av familieband og næringskontaktar, men vart raskt utvida. Saman med støttespelarar mobiliserte Lofthus allmugen i Nedenes og Råbyggelag og Bratsberg amt, eit område som i dag utgjer Aust-Agder og Vest-Telemark. Det var uro, og det vart skrive klagebrev også fleire andre stader i landet.⁶

I juni og juli 1786 reiste Kristian Lofthus to gonger til København for å få kongemakta i tale. Han møtte ikkje den sinnsjuke Kristian 7., men kom oppglødd heim med det han sjølv meinte var oppmodingar frå fungerande konge, kronprins Fredrik, om å samle inn meir dokumentasjon som kunne prove dei elendige forholda vanlege menneske levde under. Lofthus sørgde for nye klagebrev som han ivra for at flest mogeleg skulle underteikne. I august og september reiste han og fleire utsendingar rundt i amtet og oppmoda innbyggjarane til å velje to representantar frå kvart kyrkjesokn som kunne følgje Lofthus på ei tredje klagereise til København hausten 1786. Alle stader samla folk inn pengar til reisa. Planen var at Lofthus og utsendingane skulle dra til København så snart hausttinga var over i oktober.

Fleire hundre underskrifter, lokal organisering og val av utsendingar og fleire mønstringar av store folkemengder viste at innbyggjarane stod saman bak klagene dei ville bere fram for kongen. Klagebrev bygde på retorikken om at kongen som landsfader ville gripe inn når innbyggjarane

5 Sætra 1996: 83 ff.

6 I Rentekammeret sitt arkiv i Riksarkivet finst det fleire underskrivne klagebrev og lovmessig utførte supplikkar frå Vest-Agder saman med det øvrige lofthusmaterialet. Sjå også Koht 1926: 330.

leid vondt.⁷ Folk stolte ikkje på sine lokale embetsmenn. Derfor ville dei informere kongemakta direkte om matmangel, korruperte embetsmenn og kjøpmenn som var reine utsugarar og gjorde folket til gjeldsslavar. Fleire gonger samla innbyggjarane seg i store grupper rundt om i amtet for å diskutere situasjonen, eller for å beskytte eller redde leiarane sine frå å bli arresterte. Styresmaktene i København fekk rapportar om at det kunne vere frå 500 til 1000 menneske til stades på fleire av desse samlingane. I dagane før slike samlingar kunne store grupper, ofte væpna med stokkar, vere på veg frå stad til stad i amtet.⁸

Lofthusoppreisten var den store mobiliseringa av innbyggjarane under det dansk-norske eineveldet. Allmugen viste krefter når dei ved fleire høve samla seg i store grupper for å protestere mot pengekrav, arbeidsplikt og matmangel.⁹ Lokale embetsmenn og borgarar, så vel som sentrale styresmakter i Noreg og Danmark, kjende seg truga av at folk samla seg, valde utsendingar og organiserte underskriftsaksjonar. Det kunne føre til opprør. Eineveldet var eit sårbart system, lite skulle til for å rokke balansen mellom folk og embetsverk. Kongen trong lojale undersåttar og måtte ta situasjonen på alvor. I desember 1786 oppnemnde han, etter allmugens ønskje, kommisjonen som skulle undersøkje stoda.

I starten fungerte kommisjonen mest som lynavleiar for innbyggjarane si misnøye, seinare som styresmaktenes domstol. Kommisjonsmedlemene hørde til dei fremste embetsmenn i landet og var frå starten

---

7 Etter dei to første reisene til København sommaren 1786 samla Lofthus inn nye underskrifter og sende til kronprinsen. Brevet er datert 7. august 1786. Eitt av dei har 143 underskrifter, eitt anna 329. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0102, Skap 16, pk. 7I. Avhøyra refererer val av to representantar frå alle kyrkjjesokn i amtet. Dei fleste av desse møtte til den store tingsamlinga i Lillesand, men ikkje alle følgde med til København. Minst 26 representantar frå Nedenes og Råbyggelag og 8 frå Bratseberg amt følgde Lofthus via Kristiansand og Stathelle til Helsingør. Nokre få snudde og reiste heim saman med Lofthus. Talet på kor mange som drog til København, varierer. Løyland 2018:339. Materialet omtalar mønstring av store folkemengder m.a. i Birkenes og Øyestad dei siste dagane i september 1786, i Lillesand dagane rundt tingsamlinga 2.–3. oktober 1786, på innfartsvegane til Kristiansand for å følgje Lofthus og utsendingane som då skulle reise til København i november 1786 og i samband med gisselaksjonen i Øyestad etter at Lofthus var arrestert i 1787.

8 Til dømes blir det rapportert at folkemengda var utrusta med kårदार og gevær i forkant av tingsamlinga i Lillesand 2. og 3. oktober og i samband med samlinga på Lofthus. I redsle for nytt arrestasjonsforsøk var folk også væpna i slutten av november 1786 og i aksjonen etter at Lofthus vart arrestert i mars 1787.

9 Sætra 2014: 133.

av stiftamtman i Akershus Jørgen Erik Scheel, lagmann i Kristiania Herman Colbjørnsen, assessor i overhoffretten Enevold Falsen og soren-skrivar i Aker Jakob Aars. Scheel og Falsen vart seinare skifta ut med stiftamtman i Bratsberg, seinare stiftamtman i Akershus, Fredrik Moltke og assessor i overhoffretten Mathias Sommerhjelm. Den første rapporten kommisjonen sende til København, omfattar to protokollar og utgjer første halvpart av det nyleg utkomne kjeldeskriftet. Den andre halvparten inneheld rapporten frå Lofthuskommisjonen sitt arbeid på Akershus og votering og dom frå Høgsterett i København.¹⁰

«Folket har følet Nød»

Dei som forklarte seg for kommisjonen, ønskte å få fram eigne problem og forstod ikkje kvifor styresmaktene ville arrestere Lofthus. Han ville jo bare hjelpe landsmennene sine til å få fortalt om matmangel, dyrt korn og kravfulle embetsmenn. Allmugerepresentantane understreka kor viktig det var for dei å delta i klagen over urimeleg skatteauke, uoversiktleg avgiftsnivå og utsugande embetsmenn. Og, ikkje minst, at desse klagepunktene kunne nå heilt fram til kongemakta i København. «Folket har følet Nød. Folket har følet Byrderne at voxe, ligesom dets Kraft til at bære dem er aftaget», skreiv kommisjonen etter å ha høyrte klage på klage over høge avgifter, skattar og kornprisar.¹¹ Lofthuskommisjonen bekrefta da også at 1780-åra var ei tøff tid for dei som levde i dei indre bygdene på Agder: «Nøden er kommen til den høyeste Punct. Uden frie KornIndførsel, eller BøygdeMagaziners Oprettelse, maa denne Deel af Landet gjøre daglige Skrit til sin Undergang».¹² Kommisjonsmedlemmene var forferda over at folk hadde det så ille, og at dei meinte det ikkje var råd å overleve i Noreg lenger. I mange bygder hadde innbyggjarane mista trua på ei framtid for seg og sine, rapporterte dei. Utvandring blei trekt fram som eit reelt alternativ.

¹⁰ DRA, Højesteret 1794–1979, Domssager 1799, 0328–0405, nr. 167.

¹¹ *Extract af Sagen om Lofthus*. Riksarkivet (NRA), EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0095–0102, Skap 16, pk. 7VIII.

¹² NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0102, Skap 16, pk. 7VIII, s. 102 (forestilling frå november 1787).

[...] overalt bad de at disse fattige Bøygders Nød, maatte blive hans Majestæt fortalt, at de høye KornPriiser maatte nedsættes [...] De kan ikke længere overleve ved egen Næring og Gaardebrug. Den eene efter den andre havner i Gjeld, og kan ikke længre finde Credit. De maa forlade Huus og Gaard, blive endten Betlere eller nødde til at forlade deres Fædreneland.¹³

I november 1786 reiste lofthusdelegasjonen frå Agder saman med åtte utsendingar frå Telemark mot København. Men Lofthus fekk vite at det ikkje var trygt for han å reise heilt fram, så han snudde i Helsingør. Dei fleste andre reiste vidare og blei verande i København heilt til dei fekk leidebrevet som Lofthus var blitt lova. Dei rakk så vidt heim til kommisjonsavhøyra starta i januar.¹⁴ Sjølv om leidet var utferda i desember, nådde det ikkje Lofthus før utsendingane kom heim ved årsskiftet 1786/87.

Allmugen i alle kyrkjesokna i amtet var kalla inn. Over 350 menn frå 23 sokn kom for å møte kommisjonen i januar og februar 1787. Dei fleste avhøyra blei gjort i Kristiansand rådhus, men dei dagane rådstova var for lita, flytta kommisjonen rettsmøta til madam Gjerdrums hus i Kongens gate. I starten blei innbyggjarane avhøyrte gruppevis og forklarte seg i fellesskap om korruperte embetsmenn, matmangel og ulovleg handel. Først seinare vart dei avhøyrte ein for ein. Kommisjonen strevde med å få grep om fakta. Dei som var inne til avhøyr, må ha vore einige om å ta kelegge hendingsforløp og handlingane til enkeltpersonar. Punkt for punkt la allmugen fram kva dei ville klage over. Kommisjonen ville vite kven som hadde skrive under på dei ulike klagebrevna som Lofthus hadde sendt rundt hausten før, men sleit med å få tak på kva som eigentleg hadde skjedd. Bøndene heldt saman, ville ikkje angi enkeltpersonar eller attfortelje hendingsforløpet. Dei var samstemte om kva dei hadde å klage over, og lite villige til å peike ut enkeltpersonar. Kommisjonen fekk ingen presise svar på spørsmåla sine. Dei kunne ikkje prove kven som hadde skrive under på ulovlege klager og nøsta i ullen materie.

Lofthus sjølv vart innkalla fleire gonger undervegs for å forklare og kommentere spørsmåla. Særleg galdt det å finne ut kven som hadde

¹³ I rapport frå avhøyr av innbyggjarane i Austad og Sandnes sokn i Setesdal (Løyland 2018:132).

¹⁴ Lofthus hevda at leidet galdt seks veker frå han fekk det i hende 28.12.1786, aktor frå då det var utferda i København. Lofthus henta leidebrevet hjå Tarald Væding, som kom heim like før nyttår (Løyland 2018: 339).

skrive under på dei ulike klagebreva han hadde utforma om hausten og som skulle leverast til kongen på den tredje reisa til København. Det var nemleg ulovleg å levere slike brev direkte, utan å gå om dei lokale embetsmennene. Lofthus kunne ikkje finne att desse breva, påstod han. Kanskje var dei levert i København, kanskje var dei heime på Lofthus blant andre papir han seinare ikkje kunne finne.¹⁵

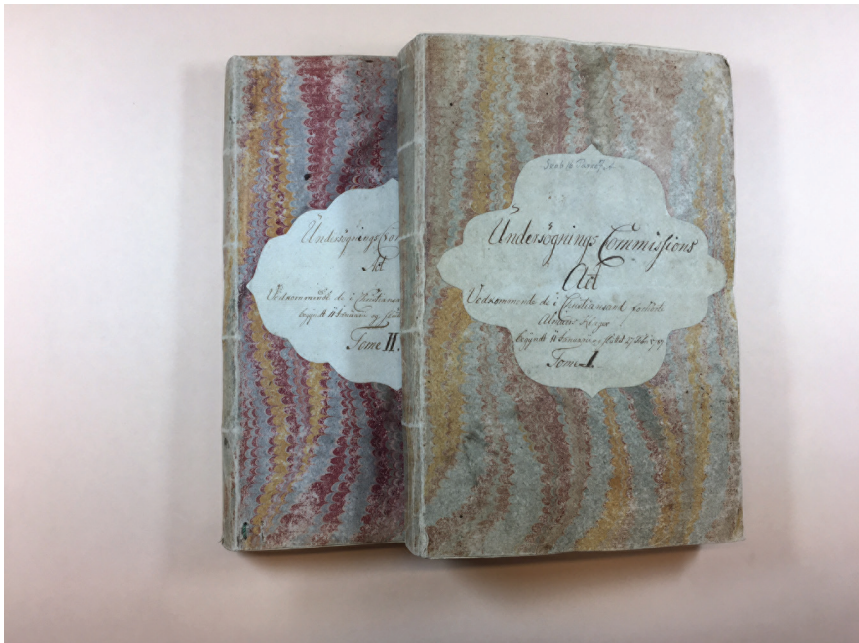
Døme på slike bortkomne dokument var følgebrevet som presten i Bygland hadde skrive for å forklare arrestasjonen av fire lofthusmenn i Setesdal.¹⁶ Under avhøyra kom det fram at brevet, som var stila til stiftamtmanden i Kristiansand, hadde følgt med lensmannsfolka som eskorterte fangane sørover. Det hadde kome på avveggar da fangetransporten meir eller mindre tilfeldig møtte flokken med lofthusfolk i Birkenes. Under uklare omstende vart fangane sett fri der. Lensmannsmedhjelpar Ånon Flåt frå Evje kunne ikkje forklare kva som hadde hendt med folka og papira han hadde ansvar for å frakte til Kristiansand. Embetsbrevet frå Bygland hadde vore i hendene på fleire av lofthusfolka, men dukka aldri opp att. Det gjorde heller ikkje klagebrevet som Rise og Birkeland hadde hatt med seg til Setesdal. Det blei tatt frå dei då dei vart arrestert på Ose 26. september, der dei var for å tale med folk som var samla til hausting. Kommissjonen fekk aldri greie på kor brevet til sist hamna. Alt dette hende like før det mislykka forsøket på å arrestere Lofthus 29. september og mobiliseringa som følgde.

Den talrike flokken med lofthustilhengjarar som hadde samla seg i Birkenes, følgde kvarandre vidare til tingsamlinga i Lillesand 2. og 3. oktober. Der møtte dei fleire tilsvarande grupper frå andre stader i amtet. Forklaringane rundt dei konfiskerte og bortkomne papira endra seg i løpet av avhøyra. Etter å ha tenkt seg nøye om kom nemleg representantane frå dei øvre bygdene i Råbyggelag på at dei vel eigentleg ikkje hadde

15 Seinare, under avhøyra på Akershus, meinte kommisjonen at Lofthus heldt tilbake, eller hadde gøymt unna, embetsbrev, klagebrev, skifte og andre dokument som allmugen hadde levert inn for å underbygge klagemåla sine. Sjå note 25.

16 Dei to lofthusutsendingane Tarald Rise og Jørgen Birkeland vart arrestert på tingsamling på Ose i Bygland prestegjeld 26. september 1786 saman med representantane Gunnar Flateland og Daniel Jorde frå Valle prestegjeld. Embetsverket, representert ved kaptein Barnholt, sokneprest Jæger og lensmannen i Bygland, sørgde for dokumentasjon i form av eit forklarande brev til amtmanden og for fangetransport sørover. Dei fire fangane blei eskortert av fangevaktarar frå dei ulike lensmannsdistrikta dei passerte.

rukke å skrive under på klageskrivet som utsendingane hadde hatt med i september. Grunnen var, forklarte dei, at lofthusutsendingane hadde det så travelt med å rekkje tingsamlinga i Lillesand at dei måtte reise sørover før dei rakk å samle allmugen i dei tre øvste kyrkjesokna. Sidan dei alle- reie hadde organisert det slik at to frå kvart sokn skulle tale med Loft- hus i Lillesand, og at deira eigne representantar også skulle reise vidare til København, hevda alle dei innkalla frå Valle prestegjeld at mangel på underskrifter ikkje var viktig.

Protokollar frå Lofthuskommissjonens avhøyr 1787. Rentekammerets arkiv, Riksarkivet. Foto: Margit Løyland.

I staden for å ha fokus på dei bortkomne dokumenta understreka allmu- gen at utsendingane deira hadde hatt løyve til å underteikne nye klage- brev på deira vegner, med deira namn. Men, presiserte dei, utsendingane hadde bare hatt løyve til å skrive under klagebrev om det dei lokalt meinte var kritikkverdige tilhøve, klager som «passede sig paa deres Tarv».¹⁷ Det same forklarte fleire andre også. Eit av tiltalepunkta mot Lofthus var at

¹⁷ Løyland 2018: 158.

han hadde produsert falske underskrifter på klagebrev som aller mest var til gagn for han personleg og ikkje for allmugen, slik han påstod det var meint. Men dei som vart avhøyrde, svarte greitt og ganske samstemte at sjølv om dei ikkje kjende Lofthus, såg dei han som sin representant og bodberar til kongemakta. Dei klagebrev som flest refererer til i avhøyra, var datert 18. oktober, 15. september, 7. august, 3. juli og 27. juni 1786.

Klager over embetsmenn og borgarar

Klagene over embetsverket vart spesifiserte i høve til lokale futar, prestar, lensmenn og sorenskrivarar. Verst farne var sorenskrivarane Kristian Brønisdorph i Vestre og Hans Smith i Austre Råbyggelag. Innbyggjarane la mellom anna fram dokumentasjon på overdriven skyssplikt og arbeidspplikt, kostbar skatteinnkrevjing, for høge avgifter og omkostningar ved skifte etter dødsfall. Futar og sorenskrivarar kravde inn avgifter dei ikkje hadde heimel for, og dreiv urettferdig utskrivning av soldatar og utlikning av handelsskatt. I enkelte bygder var folk særleg opptekne av handelsskatten fordi dei livnærte seg med fedrift og var avhengige av å drive dyra til dei større marknadene ved kysten. I løpet av avhøyrsdagane kom mange fram med skiftebrev og skattebøker som prov for klagene.¹⁸

Å skifte etter eit dødsfall i nær familie kunne vere vanskeleg nok, om ikkje sorenskrivaren også skulle ha store summer for å dekke reisutgifter, opphald og skrivepapir. Eit nokså absurd utslag av krav om ekstraavgifter var at embetsmenn tok betalt per side når dei skreiv eit dokument. Fleire utnytta denne ordninga ved å skrive svære bokstavar og sløse med plass og papir. I enkelte tilfelle kunne eit enkelt ord gå over tre-fire liner og ta mest ein tredel av arket.¹⁹ Utgiftene for stakkarane som måtte betale slike dokument med ein fast sum per side, blei sjølvsgatt urimeleg høge. Det same galdt skattebøkene, som vart fort utskrivne og kosta bøndene dyrt i innkjøp. Folk flest reagerte òg på at nye embetsmenn

18 Mykje av materialet som er oppbevart i Riksarkivet i Oslo, er skanna og plassert under emneknaggen «Opprør og uroligheter» på Digitalarkivet [www://media.digitalarkivet.no/db/contents/]. Delar av lofthusmaterialet i Riksarkivet skal bearbeidast vidare for digital tekstpublisering.

19 Mellom anna arveskiftet etter Rasmus Erlandsson og Gunhild Ommundsdotter Bjørkestøl 1784. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, Lo100, Skap 16, pk. 7VI.

tok høgare betalt enn forgjengaren, og at futen auka skattane år for år utan lovleg heimel. Både vanlege skattar og ekstra avgifter auka i slikt tempo at det ikkje var til å halde ut for meinigmann, klaga dei. Bøndene var vant til å betale ei mindre avgift for å sleppe odelsskatt m.a. dersom dei var utskrivne som soldatar. Dei fekk då ei kvittering på fritak som dei kunne vise fram til futen på sommartinget. Men fut Weideman t.d. hadde ikkje ordna med dei vanlege fritaka, og bøndene måtte dermed betale full odelsskatt. Futen kravde òg dobbel betaling for skattebøkene som han meinte kvar oppsittar sjølv skulle skaffe seg i forkant av kvar handel, kjøp og sal av eigedom.

Allmugen forstod at embetsmennene måtte ha inntekter dei kunne leve av, men understreka at utgiftene dei hadde til embetsverket, måtte samsvare med tenestene dei fekk i retur. Prisane på skifteforretningar og anna måtte fastsetjast slik at kongens tenarar kunne leve av embetsinntektene utan at allmugen blei heilt utarma. Men det var ikkje bare kostnadsnivået som var problemet. Betalingsmåten var det også. Fleire stader understreka bøndene at dei ønskte å betale utgifter som landskyld og tiende i pengar i staden for i dyrebart korn. I tillegg klaga dei over det dei meinte var urimelege utgifter. Kveghandlarane t.d. bad om å ikkje bli ilagt handelsskatt for det dei tok med seg av dyr for naboar, enker og andre som ikkje sjølve hadde høve til å dra til marknaden i kjøpstaden. Dei protesterte også på at tinghaldspengar og utpantingsgebyr til lensmennene var blitt dyrare.

Ein lydhør kommisjon?

Lofthuskommisjonen sende fortløpande rapportar til kanselliet i samband med avhøyra. Rapportane førte raskt til resultat. Enkelte embetsmenn mista jobben, og det kom nye reglar for handel og nye takstar for embetstenester. Det er ingen tvil om at kongen sette ned kommisjonen for å mildne presset frå allmugen og roe stemninga som hadde bygt seg opp utover hausten og førjulsvinteren 1786. Kommisjonen støtta da også bøndene i fleire av klagemåla. Av det dei hadde høyrst i løpet av nokre vinterveker i Kristiansand, forstod dei at innbyggjarane trong korn og truverdige embetsmenn. Ikkje minst var kommisjonen lydhør for klagene

frå dei indre bygdene i Austre og Vestre Råbyggelag. Sterkast inntrykk gjorde forklaringane frå Tovdal og Åmli.²⁰ Frå Kristiansand reiste kommisjonsmedlemene vidare til Lillesand og Arendal for å granske tilhøva der. Den 27. februar, medan dei enno var i Arendal, skreiv medlemene under på hovudrapporten frå avhøyra av allmugen.

Opplevinga av at kommisjonen arbeidde for å fremje innbyggjarane sine synspunkt for Konge og regjering, endra seg raskt. Så fort folk hadde reist heim frå møtet med kommisjonen, vart Kristian Lofthus arrestert. Han hadde kjent seg rimeleg trygg så lenge han var på heimlege trakter, men 15. mars vart han lurt ned til familien Stenersen sitt hus i Lillesand, arrestert og frakta om bord i ein båt som segla austover mot Akershus.²¹ På ny kom sinna i kok på Agder. I dagane som følgde samla fleire hundre menneske seg ved amtssenteret i Øyestad, tok futen i Nedenes, Andreas Dahl, til fange og låste han inne i Haugerød arresthus saman med tre andre. Dahl hadde vore sentral i arrestasjonsforsøka av Lofthus hausten før. Som fut var han også ein av dei embetsmennene folk i Nedenes oftast kom i kontakt med. Folkemengda ville at Lofthus skulle setjast fri mot at dei sette Dahl fri. Men for styresmaktene var det ikkje aktuelt med ein slik byttehandel. Det vart inga gisselutlevering. I staden brukte generalmajor Dietrichson militære styrkar til å hente futen ut av arresten. Som militær øvstkommanderande rapporterte han at så mange som 2000 menneske var samla den eine dagen, 800 den neste.²² At fleire tusen var samla, var truleg å ta noko sterkt i, men at det var i underkant av tusen menneske, rapporterte fleire om.²³ Etter gisselaksjonen i Nedenes vart 17 av dei mest aktive frå denne og frå underskriftsaksjonane hausten før

20 Sjø Løyland 2018: 148 ff. og NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0101, Skap 16, pk. 7VIII.

21 Fire lokalkjende menn var involvert i arrestasjonen av Lofthus. Lensmann Salvesen fekk seinare merke at folk såg på han som den store svikaren. Våren 1787 vart han forflytta til Arendal som tollinspektør, og lofthustilhengjarar forsøkte fleire gonger å ta han til fange. Til dømes låg Gjermond Tøra og tretti andre menn på lur i tre båtar for å fange Salvesen i ei bukt dei visste han måtte passere på reise mellom Hesnesøy og Arendal. Men Salvesen blei åtvara og dukka ikkje opp.

22 Stiftamtmannen rapporterte 27. mars at ca. 800 menneske hadde vore til stades. Generalmajor Dietrichson meinte det var ca. 2000 den 23. mars og ca. 800 den 24. mars. NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, L0101, Skap 16, pk. 7VII.

23 «Almuen fra Nissedal og Treungen, samt Omblie og Giævedal i Raabygdelauguet vare allerede udkomne og Antallet voxet til 800 Mand», rapporterte stiftamtmann Adeler 27. mars 1787 (op.cit.).

arresterte, avhøyrdde og stilte til ansvar for oppreisten saman med Lofthus. Kommissjonen heldt fram arbeidet sitt både på Agder og Akershus.

Våren 1787 var ikkje bare embetsmenn, men også kjøpmenn og trelasthandlarfamiliar i Arendal redde for kva som kunne skje med dei. I mange år hadde byborgarane drive ein svært hardhendt handel med tømmerleverandørane sine. No sendte dei nye engstelege meldingar til København der det stod at hordar av vanlege allmugemenn samla seg og truga med å overfalle både embetsmenn og borgarar på open gate.²⁴ Da gisseltakarane blei overmanna, heldt borgarane i Arendal fest saman med dei militære. Slik fekk dei understreka at lofthusstriden ikkje bare var ein kamp mellom folk og styresmakter. Det var også ein kamp mellom naboar og sosiale grupper i lokalsamfunnet.

I fleire år etter at kommissjonen flytta arbeidet sitt til Akershus, gjennomførte dei nye avhøyr av Lofthus.²⁵ Dei andre tiltalte blei avhøyrde i Kristiansand. Rapporten frå desse avhøyra er borte, men blir referert til av juristane som prosederte saka på Akershus. Lofthuskommissjonen avsa dom i 1792. Lofthus vart dømd til fengsel på livstid, 13 av dei 17 medtiltalte til bøter og fengselsstraffer frå eitt til tre år.²⁶ Men generalfiskalen ønskte strengare straff for alle og anka, på vegner av styresmaktene, domen inn for Høgsterett i København. Saka vart utsett fleire gonger. Først to år etter at Lofthus var død, konkluderte Høgsterett med å halde fast på kommissjonsdomen frå Akershus.

24 «... vidste ikke hvilket Øyeblik de af en sværmende Flok kunde blive overfaldte, og bevare Liv og Eyendomme ...». Rapport frå Adeler 30.mai 1787 (op.cit.). Adeler refererer her til ei frykt som skulle ha vara ei stund (jf. Løyland 2018: 424).

25 Lofthus var lite samarbeidsvillig og godtok ikkje forsvararane som kommissjonen valde. Han ville føre saka si sjølv og trenerte sakshandsaminga ved ikkje å ville legge fram skriftleg dokumentasjon. I 1789, to og eit halvt år etter arrestasjonen, var han framleis kampvillig og augna von om ei betre løysing på situasjonen. Rapporten gjengir eit brev som han skreiv heim til kona, Else Sofie Dannevik, men som kommissjonen nekta han å sende fordi dei meinte han instruerte henne om dokument som framleis måtte vere på Lofthus (Løyland 2018:248).

26 Gunder Gundersson Rise, Torkel Johansson Steine og Ole Gregersson Sangereid vart utpeikt som hovudmenn i aksjonen etter at Lofthus vart arrestert. Gunder Rise blei dømd til fengsel, dvs. straffearbeid på næraste festning i tre år og ei bot på 60 riksdalar. Ole Sangereid fekk to års fengsel. Ommund Ánonsson Seldal, Halvor Jakobsson Tørvolt, Vrål Tellevsson Hovatt, Ánon Pedersson Stie og Torjus Knutsson Ámli vart alle dømd til fengsel i eitt år og til å betale 60 riksdalar kvar i bot. Ommund Karlsson Furre, Ásmund Larsson Rodalen, Knut Pedersson Stoveland, Mikkel Bentsson Væding, Halvor Kjetilsson Gauslå og Torkel Johansson Steine blei alle dømd til å arbeide eitt år på næraste festning. Ásul Olsson Rise og Gjermund Jonsson Tøra vart frikjende, Aslak Svensson Hábbesland var død.

Rettsaka viser korleis styresmaktene sjonglerte for å oppretthalde makt. Kongen måtte både gi og ta. Først ein kommisjon for å dempe protestane, så ein anke om dødsstraff til Høgsterett. I løpet av det lange rettsoppgjeret kom både dei som klaga og dei som tok imot klagene, til orde. Men, og det er eit viktig men, det er maktapparatet som fører saka. Likevel – i kjeldematerialet kjem vi tett på folk og hendingar både før, under og etter oppreisten. Rettsaka bølga fram og tilbake. Kommisjonen kunne ta folkets parti og forstod at dei trong kornforsyningar og betre orden på tømmerhandelen med borgarane i Arendal, men dei meinte også at allmugen hadde latt seg misleie av Lofthus til å reagere med klageskriv og samlingar utan å gå vegen om embetsverket. Innbyggjarane vart i starten kalla inn gruppevis og hadde hatt ein tydeleg strategi om å forvirre kommisjonen ved å tåkelegge svara og spele uvitande. Denne strategien vart det vanskeleg å halde fast på seinare, då dei vart kalla inn til avhøyr ein for ein.

Argument frå aktor og forsvarar

Var Lofthus ein opprørar som truga statsstyringa og den etablerte kongemakta, eller var han ein velgjerar og ein talsmann for folk som bare ville gjere kongen merksam på dei vanskelege levekåra sine? Kommisjonen meinte i starten at folk på Agder og elles hadde god grunn til «rebellion», men rettsoppgjeret avdekkjer ulike syn på Lofthus og på den måten han leia oppreisten på.

Forsvarar, prokurator Bull, la sterk vekt på at Lofthus hadde tatt på seg rolla som leiar fordi han ønskte å hjelpe sine medmenneske. Lofthus «[...] saae de forurettelser og de Mangler som saa meget trykkede hans Medborger». Ryktet om reisa til København spreidde seg, sa forsvararen, og la til: «Mængden anseer ham som deres Velgiører, og troe at deres Nød vil blive letted ved ham.»²⁷ Lofthus var folks talsmann og velgjerar, og forsvararen ville ha full frifinjing. Men aktor, prokurator Gundelach, prosederte på at Lofthus var ein farleg opprørar, stemplingsmann [opprørske aktivist] og rebell som måtte straffast fordi han hadde

---

27 Løyland 2018: 453.

hissa allmugen til opprør og sat med hovudansvaret for det «Lillesandske Opløb»: «Saa Gyselige og Rædselsfulde Optøge. Saa store Aftigelser fra Lovene. Saa farlige Exempler in Publico kan en ond og urimelig Mand, en af privat animositet [fiendtleg innstilt] henreven hevngierig Person, en Christian Lofthus alleene opvekke», hevda aktor.²⁸ Under behandlinga på Akershus argumenterte han for dødsstraff for Lofthus og livsva-
rig fengsel for fleire av dei 17 medtiltalte leiarane. Forordninga av 5. juli 1765 vart brukt som lovheimel. Lofthus skulle straffast hardt og framstå som eit skrekkeksempel for alle som kunne tenkje seg å opponere mot styresmaktene.²⁹

Forsvarar Bull argumenterte på si side for full frifinning.³⁰ Han la vekt på at ikkje bare enkeltpersonar, men heile bygdelag kjende seg undertrykte og krenkte av sine føresette i embetsverket. Embetsverket hadde svikta oppdraget sitt, sa han. Det var eigentleg dei, kongens menn i lokalmiljøa, som skulle tatt klagen frå allmugen vidare til styresmaktene i København. Og når embetsverket svikta, var det ikkje til å unngå at folk valde sin eigen talsmann, og at det blei Lofthus: «[...] en Person, som lever midt iblant Folk, der alle ynde og beskytte fordi ham, som den der skal have talt deres Sag, frembragt deres Klager og i deres Tanker været et middel til at forskaffe dem saadan Afhjelpning [...]».³¹ Forsvarar Aarøe slutta seg til dette synspunktet, og argumenterte for frifinning også for dei medtiltalte. Lofthus hadde ikkje gjort noko ulovleg, sa han, anna enn å ta på seg å tale dei undertrykte si sak. Han var derfor eit eksempel til etterfølging.³²

Påtalemakta stod på sitt. Lofthus hadde leia eit opprør som kunne truge heile styresettet. Dei ville ikkje vere med på at han var folkets representant, eller ein utvald talsmann. Tvert imot, han var ei farleg urokråke, opphavsmann til og hovudperson bak «stempling» og «tumulter», sa aktor. Lofthus hadde hissa allmugen til oppreist, lura folk til å klage, loge for sine næraste vener, produsert falske underskrifter og skapt misnøye utan grunn. Lofthus hadde forårsaka opprør og fortente dødsstraff:

---

28 Løyland 2018: 316.

29 Slettebø 2007: 127.

30 Løyland 2018: 313.

31 Løyland 2018: 431.

32 Løyland 2018: 455.

«Kristian J. Lofthus har med forsett afstedkommet Stempling og Oppløb og fortienner den aller haardeste Straff», hevda han i prosedyren. Lofthus var *Fax et tuba*, fakkell og trompet, lys og lyd, den sentrale drivkrafta.³³

Tiltalt som opprørar

Lofthus nekta hardnakka for at han var så revolusjonær som styresmaktene ville ha det til. Han hadde ikkje «[...] samlet Allmuen til Oprør, men til deres egen Frelse og til Afhjelpning af de Fornærmelser de hidindtil haver lidt», sa han i eit av avhøyra på Akershus.³⁴ Forsvarar Bull protesterte mot at Lofthus skulle ha oppmoda til rebellion og valdsbruk. Ingen blei truga til å følgje Lofthus og folka hans, hevda han, og understreka at Lofthus sjølv avviste bruk av vald. Lofthus hadde sagt at dersom nokon av dei frammøtte allmugerepresentantane ville bruke vald, kunne dei bare reise heim.³⁵ Styresmaktene ville ha ein personifisert leiar som dei kunne straffe slik at det verka disiplinerande og avskrekkande på resten av allmugen. Men allmugen oppfatta angrep på Lofthus som angrep på dei sjølve, og han fekk rolla som martyr.³⁶

Tiltalen mot Lofthus var samla i åtte punkt.³⁷ Punkt fire handla om møta han hadde hatt med kronprinsen. I rettsforhandlingane blei dette temaet stadig henta fram. I respekt for den eineveldige kongemakta kunne ikkje

33 Løyland 2018: 517.

34 Løyland 2018: 63.

35 Løyland 2018: 425–26.

36 Løyland 2018: 484.

37 Klagene mot Lofthus gjekk ut på at han:

1. ved hjelp av skriftlege opprop hadde fått folk til å trasse forbod og velje utsendingar til å reise til København for å klage saman med han.
2. hadde endra innhaldet i klageskriva og illuderte at klagene kom frå allmugen i staden for han sjølv, og at han hadde ført opp falske støttespelarar og namn på folk utan løyve.
3. hadde organisert vaktmannskap heime på garden sin som skulle verne han og berge han frå å bli overmanna av styresmaktene.
4. hadde spreidd det ryktet at han hadde reisepass og løyve frå kongen eller kronprinsen til å reise rundt i landet for å samle underskrifter, samt sørgje for sitt eige vakthald.
5. hadde medverka til å stanse bodstikker frå futen som galdt hans eigen arrestasjon.
6. saman med innbyggjarane i Birkenes hadde sørgt for å lauslate fleire av sine eigne emissærar etter at dei var arrestert, og samtidig fjerna det skrivet som kunne dokumentere at dei hadde vore ute i oppdrag frå han.
7. hadde samla allmugen til «oppløpet» i Lillesand 2. oktober 1786 og dermed fått dei til å bryte forbodet mot den type forsamlingar. Og at han sjølv hadde streifa rundt i distriktet saman

kommisjonen spørje kronprinsen om kva som eigentleg hadde skjedd. Det ville vere å stille han i ein lite verdig posisjon. I staden let dei tvilen gå utover Lofthus. Hadde han spreidd falske rykte om oppdraget han meinte å ha fått frå kongemakta? Lofthus nekta og presiserte at då han hadde hatt den nåde å overlevere klagene sine til kronprinsen personleg, hadde kronprinsen sagt: «Dersom I har rett, og kan beviise Eders Klager, skal I faa Rett.»³⁸ Men kommisjonen tvilte på at Lofthus hadde fått i oppdrag å underbygge klagene med å skaffe fleire underskrifter. Det var ikkje vanleg at kongemakta tok imot bonderepresentantar. Bøndene måtte gjerne klage til Kongen, men i supplikkform, altså ein skriftleg klage med påskrift frå lokale embetsmenn. Ved å ta imot Lofthus handla kronprinsen både irregulært og overraskande. På den andre sida omgav han seg med folk som talte varmt for bondereformer i Danmark og gjerne appellerte til nordmenns patriotisme.³⁹ Det har truleg ikkje vore vanskeleg for kronprinsen å gå litt utover regelverket for klager frå norske bønder. Men historikar Øystein Rian peikar på at møta med kronprinsen skapte forvirring rundt Lofthus sitt oppdrag. Særleg embetsverket stussa over at kongemakta handla på sida av regelverket. Lofthus sin aktivitet hadde dermed uklart legitimitet. Rian meiner at Lofthus forstod at han var i ein vanskeleg situasjon og derfor handla raskt etter den andre københavnsreisa. Han kan ha innsett at sjølv om kronprinsen hadde stilt seg velvillig til klageinnsamling og underskriftsaksjon, var det eit meir spontant og improvisert utslag av kongemakt enn det embetsverket applauderte eller var informert om. Sjølv om Lofthus hevda at han samla inn klager og underskrifter på oppmoding frå konge og kronprins, kjende han nok og på uro over kor lenge denne eventuelle velviljen ville vare.⁴⁰

Gjestgivar Elisabeth Kristensen hadde i august 1786 spurt kva Lofthus ville gjere dersom kongen og kronprinsen likevel ikkje støtta aksjonen.

---

med større eller mindre grupper med tilhengjarar som til dels hadde fungert som vaktstyrke for Lofthus.

8. stod bak opprop som var utdelt og spreidd til innbyggjarar i Nedenes og Råbyggelag, og som oppfordra dei til å velje utsendingar til København og at han hadde organisert samlingar for desse.

³⁸ Løyland 2018: 255.

³⁹ Rian 2017: 76.

⁴⁰ Rian 2014: 611.

– Vil dei ikkje, så skal dei, skulle Lofthus ha svart. Underforstått at han hadde så sterk ei sak og så stor støtte at han kunne tvinge kongemakta i kne.⁴¹ Lofthus nekta for at han hadde sagt noko slikt. Ingen kunne bekrefte kva som var blitt sagt mellom dei to, men slik Lofthus vart framstilt, var han meir sikker på krafta i bondemotstanden enn i den kongelege velviljen. Slik vart dette ei strategisk vitneutsegn som aktoratet kunne nytte for å framstille Lofthus som ein opprørsleiar som kunne truge det etablerte styresettet.

Forsvararane Bull og Aarøe ville ikkje godta at møta med kronprinsen skulle vere noko trusselargument. Ingen kunne vel tenkt at det var noko straffbart i å hjelpe dei som bare ville vise regjeringa «[...] sine Medborgeres Undertrykkelser, for siden at faae dem afhiulpne», hevda Bull.⁴² Aarøe understreka kor urimeleg det var å ville straffe gode handlingar. Det burde ikkje vere lovstridig å søke å unngå hungersnaud eller å fjerne embetsmenn som oppførte seg som reine utsugarar. Han meinte at Lofthus hadde støtte frå kongen og regjeringa, sjølv om han ikkje hadde det frå embetsverket. For å illustrere denne motsetninga synte Aarøe til at regjeringa respekterte Lofthus som folkets talsmann både ved å gi han leidebrev vinteren 1786–87 og ved å løyve 100 riksdalar til dei støttespelarane som kom til København i november og desember 1786 og som hadde smått med pengar å klare seg for. Det er embetsverket som ser han som ein opprørar, og ikkje aksepterer Lofthus, korkje som velgjerar eller som folkets talsmann, sa forsvararen i 1791. Han la skulda på det lokale embetsverket, med major Wivet, løytnant Hagerup og futen, krigsråd Dahl, i spissen. Ved å sette i gong det før omtalte arrestasjonsforsøket i september 1786 hadde dei hissa opp stemninga og fått uroa til å auke då dei gjorde Lofthus til ein lovlaus, ærelaus og landflyktig mann.⁴³

Aktorat og forsvarar heldt fram med å argumentere mot kvarandre. Forsvarar Bull ville få Lofthus frikjent. Han hadde ikkje lurt folk til å

41 Løyland 2018: 426. Lofthus skreiv sjølv i eit brev til sin gamle kjenning Åsmund Jonsson Tøra at han hadde opplevd velvilje då han hadde spurt kronprinsen om å få kome med skriftleg dokumentasjon på det han hadde lagt fram munnleg på møta dei to hadde hatt. «... hvilket han allernaadigest tilladte Mig samme at Indgive saa hastig jeg vilde naar jeg konde Regtig bevise samme.» Brev til Tøra nov. 1789. (Arkivverket, SAK, D/0103.)

42 Løyland 2018: 458.

43 Løyland 2018: 351.

klage, «[...] herom Brister alt Bevis fra Aktors side», sa Bull og la vekt på at alle representantane som hadde møtt til avhøyr hos kommisjonen i Kristiansand i 1787, nekta for at dei var blitt ført bak lyset av Lofthus.⁴⁴ Folk stod ved klagene. Ankepunkta var at embetsverket ikkje informerte, slik dei ifølgje Kristian 5.s Norske Lov 1–3–10 skulle, om høgare skattar etc. Forsvararen peika her på eit vesentleg skilje mellom bønder i dei to delane av det dansk-norske riket. Danske embetsmenn «tror at have Hals og Håndstrett over dem» [altså bøndene], sa Bull og hevda at det var embetsmennene si skuld at bøndene mista trua på sine overordna. Slik stadfesta han at den norske bonden i realiteten hadde større fridom enn den danske. Bull prosederte på at Lofthus bare hadde talt folket si sak, mot embetsverket, men i allianse med kongemakta: «Heele Sogner, ja Fogderier, staar i den Tanke, at de undertrykkes af Borgere, Sorenskriver, Fogder, Præster og nesten alle som ere sadte over dem, samt at de længe have tænkt paa, at klage deres Nød og, at nedsende Deputerede for sig til Kiøbenhavn. Men da Lofthus blev dem bekjendt, fik de Fortroelighed til ham, at han heri ville staae dem bie.» Og han gjekk i rette med aktor som tvilte på at Lofthus hadde fått løyve av kronprinsen til å samle fleire klager. Hadde ikkje Lofthus fått lov til å reise frå København, hadde vel nokon hefta han der, argumenterte forsvarar Bull.⁴⁵

Konfliktar med embetsmenn og borgarar

Lofthusoppreisten var den største, men likevel ein av fleire folkelege aksjonar mot styresmaktene under eineveldet.⁴⁶ Konfliktane mellom bønder og allmuge på den eine sida og borgarskap og embetsverk på den andre vart derfor svært tydelege i Lofthus si samtid. Lofthusstriden blei sett på som ein trussel mot heile statsadministrasjonen. Og dei juridiske vurderingane i rettsoppgjeret er interessante. Innlegga frå forsvarar og aktorat viser korleis styresmaktene tenkte, handla og handterte striden. På den eine sida som eit opprør som måtte bli slått ned så fort som råd var. På den andre sida slik at dei ikkje fekk heile folket mot seg i aktiv motstand.

⁴⁴ Løyland 2018: 312.

⁴⁵ Løyland 2018: 416, 419.

⁴⁶ Sætra 1996:83, Fiskaa 2012: 104.

Tiltalen mot Lofthus bygde på forbodet mot allmugesamlingar i Kristian 5.s Norske Lov, § 6–4–3. Dette forbodet hadde blitt understreka med Forordninga av 5. juli 1765, som kom som ein reaksjon på ekstraskatten som m.a. utløyste Strilekrigen i 1765. Forordninga var igjen ei forsterking og presisering av Konventikkelplakaten frå 1741.

Både den store oppslutninga som oppreisten fekk, og det arbeidet kommisjonen gjorde, synte at styresmaktene måtte ta klagemåla på alvor. Lofthusoppreisten førte raskt til endringar i sportelregimet og når det galdt embetsstillingar, tømmerfløting og kornhandel.⁴⁷ Enkelte embetsmenn vart avsette, eller i det minste suspenderte for ei stund. Det vart innført nytt reglement for kor mykje embetsmenn kunne krevje av innbyggjarane for embetshandlingar, og det vart sett i verk nye reglar for handel. I 1788 vart også kornmonopolet oppheva, truleg framskunda og aktualisert av lofthusoppreisten, men også avhengig av reformviljen i miljøet rundt konge og kronprins.⁴⁸

Lofthusstriden starta lokalt, men fekk eit nasjonalt nedslagsfelt. Klagen frå allmugen og den måten lofthustilhengjarane organiserte striden på, blei viktige korrektiv til statsforvaltningspraksisen under eineveldet. Men etterspelet etter lofthusoppreisten er også interessant med tanke på kva tiltalen gjekk ut på, og kva lover og forordningar som vart brukt. Like så er det viktig å vite korleis både dei tiltalte og aktorat og forsvar argumenterte og prosederte mot denne tiltalen. Det kan fortelje oss i ettertid meir om korleis oppreisten vart oppfatta i einevaldsstaten og, ikkje minst, korleis han påverka allmenne oppfatningar og juridisk praksis i ettertid. Den folkelege mobiliseringa under lofthusstriden og andre tilsvarande aksjonar har lagt føringar for korleis samfunnet organiserte nye styringsstrukturar og folkerepresentasjon også etter at eineveldet var avskaffa.

Allmugen forstod at embetsmennene måtte ha inntekter, men dei måtte ikkje vere så store at folk ikkje kunne overleve. Folk ønskte ikkje å styrte heile samfunnsstrukturen. Dei ville ikkje gjere noko som var

47 Sætra 1998: 70.

48 «Forholdet til Norge og kornforsyningsproblemene var med på å endre holdningene hos sentrale politisk-administrative aktører», skriv Herstad i boka om kornmonopolet. Han meiner Lofthusoppreisten kan ha fått leiinga i Rentekammeret til å tenkje på konkrete reformar i kornhandelen. «Sikkert er det at da Lofthuskommissjonens innstilling kom opp i kollegiet i København, hadde allerede Rentekammeret bestemt seg for fri kornimport sønnafjells» (Herstad 2000: 335, 347).

Då saka gjekk for Høgsterett, vart argumenta frå rettsforhandlingane på Akershus trekte fram på nytt. Generalfiskal Schibsted hadde i anken tatt opp att aktors krav om dødsstraff for Lofthus og grunn gav det med at han «[...] med Forsæt har afstædkommet Stempling og Opløb blant ethvert Stifts Almue [...]».⁵¹ Styresmaktene ville ikkje risikere, og kanskje heller ikkje tole, fleire opprør. Derfor ønskte dei å straffe Lofthus og dei andre leiarane hardare enn kommisjonen hadde gjort. Straffa skulle verke avskrekkande. Lofthus vart hovudfienden, anklaga for mytteri og for å ha hissa folk til opprør. Høgsterett utsette saka fleire gonger. Og først i 1799, to år etter at Lofthus var død, stadfesta Høgsterett den endelege domen om livsvarig fengsel og saksomkostningar for han, og kortare fengselsstraffer, bøter og saksomkostningar for dei andre involverte. Tolv av dei tretten andre tiltalte som framleis var i live, vart sett i fengsel på Akershus festning i mars 1800. Dei med kortast straff blei sett fri allereie i april, etter få vekers soning. Dei øvrige fekk også soningstida kraftig redusert.⁵²

Ettertidas syn på Lofthus og oppreisten

Forskarar har i ettertid hatt ulike syn på om Lofthusoppreisten styrka organiseringsevna blant meinigmann, eller om ho, tvert om, styrka disiplineringsevna og -viljen hjå kongemakta. I så fall var det eineveldets maktapparat som lukkast og kom styrka ut av striden og ikkje vanlege innbyggjarar.⁵³ Allmugen var klar over at oppreistar var eit verktøy dei kunne bruke når livsvilkåra blei for vanskelege – «Kunnskapen om korleis protestere var utbreidd. Folk visste korleis dei skulle aksjonere når styresmaktene kom med krav allmugen ikkje fann legitime. Opptøyane bygde på lange og seige tradisjonar», skriv Hilde Sandvik og Knut Dørum i innleiinga til boka *Opptøyer i Norge 1750–1850*.⁵⁴ Ved å samanlikne fleire protestaksjonar finn dei ein del felles trekk. Mellom anna hadde styresmaktene ekstra stort behov for å slå ned oppreistane når sterke leiarar stod fram som talsmenn for dei ulike rørslene. Kristian Lofthus er

51 Løyland 2018: 519–520. Lovgrunnlaget for påtalen var Kr.5s NL 1–24–4, 6–4–13 og 6–186,8.

52 Sætra 1996: 154.

53 Sjø m.a. Fiskaa 2009:120 og Rian 2014: 619.

54 Dørum og Sandvik 2012: 42.

eit godt døme på det. Eit anna gjennomgåande trekk var at aksjonane sette fokus på forverra livsvilkår. Det kunne vere dårleg og/eller kostbar tilgang på ressursar eller auking i skattar, arbeidsplikter og militærutgifter. Lofthusoppreisten inneheldt alle desse elementa. Folk klagar over innkrevjingsnivået på skattar og avgifter, dei protesterte mot utvidingar i pliktarbeid, særleg i høve til skyssplikt, vegarbeid og ferjehald, og ikkje minst, utviding av cirkumferensen og omfanget av tømmerleveringane til Froland verk.

Supplikkinstitusjonen var den lovregulerte måten å klage på, men allmugen brukte alle dei verkemidla dei hadde når det var nødvendig. Øystein Rian har på meir generelt grunnlag slått fast at jo meir folk klagar, jo betre hadde dei det, og at «der bøndene klaget mest, hadde de minst skatter og avgifter».⁵⁵ Men når klagene ikkje kom via dei lovregulerte kanalane, måtte også nokon svi. Lofthus personleg vart hardt straffa, mest fordi han var ein meir profilert leiar enn det som var vanleg når norske bønder samla seg til motstand mot styresmaktene. Anonymisering av leiarane var elles ikkje uvanleg. Rian samanliknar handsaminga av Lofthus med den straffa Hans Nielsen Hauge fekk nokre få år seinare. Han meiner det var utslag av statleg panikk som fekk styresmaktene til å reagere så hardt; dei var redde for å få omstøytt heile samfunnsordenen.⁵⁶ Aktor under lofthussaka, prokurator Gundelach skildra denne redselen i prosedyren sin på Akershus i januar 1790: «Almuerne i det heele Stift har været stemte til Rebellion; Hverken Øvrighedens Advarsler til Roelighed, eller Foranstaltninger mod Oprør er bleven adlydet, Embetsmennene har svævet imellem Haab og Frygt hvad enten man vilde unde dem Liv og Frelse, eller ikke.»⁵⁷

Frå tidleg 1800-tal og framover har historikarar og andre vore opptekne av kva oppreisten betydde for samfunnet og samfunnsutviklinga. Mange legg vekt på dei meir langsiktige etterverknader hendingane fekk. Så seint som i 2006 skreiv t.d. Rian at innhaldet i kommisjonsrapportane etter Lofthusoppreisten kan vere viktig bakgrunnsmateriale for å forstå demokratiutviklinga som følgde, og at «som kildemateriale kan det vise hvordan

---

55 Rian 1998: 46.

56 Rian 1998: 45.

57 Løyland 2018: 316.

allmuen hevdet sine rettigheter og argumenterte mot nye, sentralstyrte lover og forordninger som opphevet deres nedarvede rettigheter».⁵⁸ Samtidig er han opptatt av at kommisjonane, som innbyggjarane bad om, reelt sett var dei styrande sitt verktøy. Han hevdar at kommisjonsverket bare var «[...] et maktens teater hvor myndighetene spilte på hele registeret av sine pasifiserende og disiplinerende virkemidler». Kommisjonane hadde altså ein disiplinerande effekt som verka motsett av det allmugen ønskte.⁵⁹

Trond Bjerkås og Knut Dørum understrekar i boka *Eneveldet før undergangen* Rians argument om at bøndene var meir lure enn kongetru når dei spelte på lag med Kongen og retta klagene sine mot embetsmennene og ikkje kongemakta.⁶⁰ Dei viser også til endringa i synet på bønder på 1700-talet, det dei kallar maktstatsparadigmet. I Lofthus si samtid var det, i motsetnad til tidlegare, meir vanleg å tenkje at bøndene var ei nyttig samfunnsgruppe som statsmakta burde halde seg inne med. Bøndene på si side, var både retoriske i språkbruken sin og klare til å gjere seg nytte av den nye dreinga i synet på deira eigen stand.⁶¹

Dette meir komplekse synet på verknadene av Lofthusoppreisten har ikkje alltid vore like dominerande. Lofthus si rolle har stått sentralt i vurderingane av oppreisten, men historikarar konkluderer ulikt om kor stor gjennomslagskraft aksjonen hadde. Var regimet imøtekomande overfor allmugen, eller var dei tvert imot, ei kraftfull disiplinerande makt som var ute etter å vise at dei hadde full kontroll? Christen Pram skreiv alt i 1787 nærast panegyrisk i tidsskriftet *Minerva* om helten Lofthus som representerte den stolte norske bondestanden som lett fekk kongemakta i tale.⁶² Henrik Wergeland skildra rundt 1840 sterke bønder i kamp med styresmaktene og la vekt på at Lofthus var *Allmuestalsmannen* som aksjonerte for betre livsvilkår for folk flest.⁶³ Tidleg på 1900-talet tok Georg Sverdrup tanken om staten og folket som to jamstilte maktpolar vidare, ved å omtale Lofthus som representant for «den fylking som skulle bli landets kraft og styrke i det kommende århundre». Halvdan Koht såg Lofthus

58 Rian, brev til Kjeldeskriftkommisjonen, 27.10.2006.

59 Rian 2014: 644.

60 Bjerkås og Dørum 2017: 480.

61 Op.sit. 482.

62 Pram 1787.

63 Wergeland 1842.

som talsmann for ein norsk underklasse som reiste seg mot ein framand (dansk) overklasse. Lofthusreisinga greip vidare og hadde sterkare førarskap enn noka anna tidlegare bondereising. «Ho vitna um større vilje og makt hos dei norske bønderne enn styringa fyrr hadde set», skreiv han, og meinte at minnet om Lofthus vakna til nytt liv då bondepolitikken tok form i Noreg i 1830-åra. «Lofthus-reisinga gav i røynda bondepolitikken ein viktig part av programmet hans; det var den som gjorde striden imot borgar-privilegia til slikt eit brennande spursmål.»⁶⁴ Sverdrup og Koht la vekt på at Lofthusrørsla var ei folkeleg uro som styresmaktene tok på alvor og reagerte skarpt imot. Seinare har Sverre Steen og Knut Mykland hevda at styresmaktene var meir imøtekomande overfor bøndene. Mykland harmoniserer konflikten ved å seie at «Lofthusreisningen hadde ikke skapt noen kløft mellom den norske bonde og regimet; den hadde snarere bidratt til å befeste det lojalitetsbånd som fra gammelt av eksisterte».⁶⁵

Sætra, Fiskaa og Rian er blant dei som har nyansert synet på verkna-dene av oppreisten og framheva at staten bevisst brukte kommisjonen som eit disiplinierende styringsverktøy. Dei «avromantiserer» biletet frå tidlegare historikarkolleger, og understrekar korleis styresettet heile tida hadde kontrollen og nærast bare lét som bøndene hadde noko dei skulle ha sagt ved at dei fekk møte for ein nyoppnemnt kommisjon. Sjølv om undersåttane kom til orde i kommisjonen, var det den andre parten som hadde kontroll. Men, staten møtte ei rørsle som var godt organisert. Allmugen heldt saman, sjølv om styresmaktene gjorde sitt beste for å bryte samhaldet. Fiskaa meiner at Lofthusoppreisten gav folket viktige erfaringar i og med at dei delvis lukkast som politiske aktørar i stor stil. Samtidig fekk styresmaktene erfaring i å møte motstand. Gustav Sætra understrekar at allmugen samarbeidde godt på tvers av næringsgrunnlag og geografi, innland og kyst. Organisering og politiske strategiar blei gjennomført på ein så slagkraftig måte at Lofthusoppreisten blei ei politisk læretid for folk fram mot 1814 og tida etter, hevdar han.⁶⁶

64 Sverdrup 1917: 93 ff. og Koht 1926: 330–334.

65 Steen 1933: 123–124.

66 Sætra understrekar at under Lofthusreisinga fekk bøndene politisk makt (Sætra 2014: 133 og 148), Fiskaa at styresmaktene sin handtering skapte *politiske moglegeheitsstrukturar* (Fiskaa 2012: 140–144), medan Rian hevdar at bøndene ikkje var i nærleiken av å trenge inn på den store makta som kongen hadde hand om (Rian 2014: 644).

Lofthuskommisjonen let undersåttane kome til orde, men beholdt kontrollen. Marthe Glad Munch-Møller oppsummerer bruken av rettsprosessar gjennom kommisjonsvesenet og seier at «Gjennom rettsprosessen viste myndighetene, [...] at de var til stede og hadde makt, om de ville, til å utdele sanksjoner for allmuens handlinger».⁶⁷

Tidsaspektet var ikkje uvesentleg da lofthussaka enda i Høgsterett i 1799. Langt unna dei som i si tid hadde hatt hovudrolla i oppreisten. Og langt unna det miljøet og dei folka som mest 15 år tidlegare hadde mobilisert for betre livsvilkår for seg og sine familiar. Under det lange rettsoppgjeret frå kommisjon til Høgsterett hadde dei juridiske forsvararane argumentert bort den politiske brodden i uroa. Slik fjerna dei den farlege sida av oppreisten utan at det gjekk utover rettsapparatet si ære.⁶⁸ Og prokurator Bull kunne teikne eit bilete av opprørsleiar Kristian Lofthus der han minner meir om ein filantrop enn ein barrikadestormar:

[...] aldrig kunde han eller nogen tænkt, at en god Handling kunde blive strafværdig, og at det skulde ansees som en Forbrydelse, at [...] befrie sine Medborgere fra HungersNød og for Embeds-Mændenes og de Handlendes Udsuelser.⁶⁹

Kjelder og litteratur

- Bjerkås, T. og Dørum, K. (red.) (2017). *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*. Oslo: Spartacus forlag/Scandinavian Academic Press.
- Dørum, K. og Sandvik, H. (red.) (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus forlag/Scandinavian Academic Press.
- Fiskaa, I. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga. Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87*. Universitetet i Oslo: Masteroppgåve.
- Fiskaa, I. (2012). «Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–87», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Herstad, J. (2000). I helstatens grep. Kornmonopolet 1735–88. *Riksarkivaren. Skriftserie 8*. Oslo: Tano Aschehoug.

67 Munch-Møller 2012:282.

68 Sjå også Sætra 1998:52. («Når Lofthus likevel ikke ble dømt som forræder, var nok årsaken at en slik dom ikke var ønskelig. Den ville bare nøre opp om en misnøye med regimet, og øke faren for at de gjenværende bondeleiderne kunne ta kontakt med svenskene».)

69 Løyland 2018:453.

- Johnsen, B. E. og Sætra, G. (red.) (1998), *Kristian Lofthus og hans tid*. Artikler fra historisk sommerseminar arrangert av Høgskolen i Agder i samarbeid med Lillesand kommune, Kristiansand: Høgskolen i Agder. Forskningsserien nr. 5.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising*. Oslo: Pax Forlag.
- Løyland, M. (utg.) (2018). «Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og Høgsterett 1787–99». Oslo: *Kildeutgivelser fra Riksarkivet 4*.
- Munch-Møller, M. G. (2012). «Hungersnød og verdighet i Dypvåg 1801», i K. Dørum og H. Sandvik (red.).
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784–1814*. bd. 9 i K. Mykland (red.). *Norges historie*, Oslo: Cappelen.
- Pram, Ch. (anonymt) (1787). «Brev fra Christiansands Stift angaaende Lofthus. Af 21. April 1787», Oslo: *Minerva*.
- Rian, Ø. (1998). «Bondemotstand i Norge – linjer og utviklingstrekk. Norsk perspektiv på helstaten», i B. E. Johnsen og G. Sætra (red.).
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2017). «Eneveldets ordmakt satt i system gjennom mange generasjoner», i T. Bjerkås og K. Dørum (red.).
- Slettebø, T. E. (2007). «*Først som rettfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade*». *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*. Universitetet i Bergen: Masteroppgåve.
- Steen, S. (1933). «Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Tidsrummet 1770 til omkring 1814», bd. 7 i E. Bull mfl. *Det norske folks liv og historie*, Oslo: Aschehoug.
- Sverdrup, G. (1917). «Lofthusbevægelsen», bd. 3 i H. Koht (utg.) *Avhandlinger fra universitetets historiske seminar*, Kristiania: Grøndahl & søns boktrykkeri.
- Sætra, G. (1996). «Fra bondeledere til fanger. Rettsforfølgelsen mot lederne av Lofthusreisinga 1789–1800», *Agder Historielag. Årsskrift nr. 72/1996*.
- Sætra, G. (1998). «Lofthusreisinga og følgene 1786–1797», i B. Eide Johnsen og G. Sætra (red.).
- Sætra, G. (2014). «Lofthusopprøret 1786/87 – politisk modning fram mot 1814 og tida etter», i *Aust-Agder-Arv*, Arendal: Årbok for Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Wergeland, H. (1842). «Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthus samt almue-urolighederne i 1786 og 87 i Nedenæs amt». (Avisføljetong i *Christiansandsposten* nr. 82–142/1842). Gjengitt i *Henrik Wergeland Samlede skrifter*, bd. 4, 1926.

Del II

Bønder i opposisjon – politisk profil, organisatoriske linjer

Björg Seland

Med bildet *Politiserende bønder* frå 1848 tok Adolf Tiedemand opp eit «satirisk motiv», heiter det i *Norsk kunstnerleksikon*.¹ Om tittelen kanskje spelar på nedsettande ordbruk i samtida, er bildet idealisert. Vi ser lyttande engasjement i ansiktsuttrykk og kroppsspråk hos staute, vadmålskledd menn, samla i ei bondestove. Han som har ordet, er kledd i svart, knelang frakk og kvit halsduk – Ein omreisande agitator? Ein kolportør av bøker og tidsskrift? Eller er det skolelæraren som har trekt i finstasen? I så fall ein framtrédande aktør i 1800-talets politiske mobilisering ‘nedanfrå’.² Dei fremste i bøndernes opposisjon på Stortinget – Ole Gabriel Ueland (1799-1870) og Søren Jaabæk (1814-1894) – hadde begge bakgrunn som skolehaldarar i sine heimbygder.

Men den parlamentariske bondeopposisjonen hadde røter i ein eldre tradisjon for bondereising (jf. Sandvik og Bjerkås sine kapittel i denne boka). Når det gjeld organisert motstand, har fleire historikarar sett ein forløpar i Haugerørsla. Halvdan Koht meiner beint fram det var haugi-anarane som «bar bondereisinga fram».³ Sverre Steen er meir lågmælt i si tilnærming, men viser like klart til samanheng mellom Hans Nielsen

---

1 Malmanger og Sørensen, snl, sist oppdatert desember 2014.

2 Try 1985: 61 ff.; Hommerstad 2014: 31 f.

3 Koht 1926: 335.

Politiserende bønder, Adolph Tidemand 1848.

Hauges kritikk av presteskapet kring år 1800 og det som seinare skulle vekse til ein meir omfattande opposisjon mot embetsmannsstaten.⁴ Vidare må vi sjå Thranerørsla som eit viktig steg på vegen mot politisk myndiggjering av meinigmann, før Jaabæk med si organisering av «bondevenner» var med på å forme grunnlaget for ein moderne veljarorganisasjon.⁵

Å trekke slike linjer finn vi teoretisk grunnlag for i nyare forskning, der samfunnsvitarar som Charles Tilly og Sidney G. Tarrow framhevar betydninga av ein opposisjonell tradisjon: Organisering og samhandling er blitt utvikla over tid, utprøving og erfaring er nedfelt som ei form for kollektiv læring gjennom generasjonar og i aukande grad ved utveksling på tvers av regionale og nasjonale grenser.⁶ I nyare forskingslitteratur kan vi også sjå at det blir lagt vekt på å spore forløparar for det vi med bakgrunn i Jürgen Habermas' omgrep forstår som moderne offentlegheit.

4 Steen (1946) 1958.

5 Steen 1948; Try 1977; Seip 1981: 78 ff.; York 2014.

6 Sjå f.eks. Tarrow 2011.

Inspirert av britisk historieskriving har også skandinaviske forskarar argumentert for å sjå mykje av 17- og 1800-talets folkelege mobilisering som ei tidleg utvikla *plebisitær* offentlegheit, på bygdene knytt til kyrkjebakken, på visse vilkår også til tingstova, i byane til vertshus, gater og torg.⁷ Dette er perspektiv som inspirerer til vide tolkingsrammer for utviklinga av norsk bondeopposisjon.

Som bakgrunn for det lange løpet vi her skal følge, må vi sjølvsgatt ha i minne korleis 1800-talets samfunn var i stadig endring. Den sterke auken i folketal ga i seg sjølv eit pådriv til økonomisk og sosial omstilling. Stikkord for djupstrukturelle endringar er omlegging av landbruksnæringa frå sjølvforsyning til sal, ny teknologi, begynnande industrialisering, migrasjon, emigrasjon og byvekst. Der gamle fellesskap forvittra, voks det frivillige foreiningslivet fram og opna nye arenaer for samvær og samhandling. Betre skolestell og betre vilkår for kommunikasjon var grunnleggande føresetnader for det vi i ettertid ser som framveksten av det moderne organisasjonssamfunnet.

I første del av dette kapitlet vil eg gi eit riss av den parlamentariske opposisjonen, slik den blei profilert under leiarskap av Ueland og seinare Jaabæk. For tida etter 1837 er det sjølvsgatt aktuelt å ha sideblikk til utviklinga av det kommunale sjølvstyret, men det er det rikspolitiske feltet vi særleg skal sikte oss inn mot. Som rimeleg er, må vi søke å avklare den grunnleggande motivasjonen for bøndernes opposisjon: *Var dei politiske krava først og fremst styrt av pragmatisk interessepolitikk, eller var dei inspirert av større visjonar for demokratisering?* I dette spørsmålet kan vi støtte oss til ein omfattande fagdebatt, der det historiografiske bildet viser skiftande syn og vurderingar.

Vidare vil eg trekke linjer gjennom eit felt som meir spreidd og fragmentarisk er behandla i forskingslitteraturen: *utviklinga av det organisatoriske apparatet som bar opposisjonen*. Her gir det mening å peike på ein samanheng frå haugianismens nettverk av vennesamfunn under det seine eineveldet, via Thranes framstøyt for å organisere «den arbeidende Klasse» rundt midten av 1800-talet, fram til Jaabæks bondevennforeiningar kring 1870. I siste del av kapitlet vil eg gå tettare inn på eit lokalt

---

7 Dørum 2012.

agderlag knytt til Jaabækrørsla, eit lag som gjennom si utvikling også illustrerer overgangen til moderne partiorganisasjon.

I Bønder på tinget

Er det mogleg å identifisere ein profilert bondeopposisjon på Stortinget gjennom heile tidsspennet vi skal følge? Ei rekke historikarar har søkt ei slik avklaring. Faglege perspektiv har gjerne sprunge ut av den såkalla tokulturlæra, der ein legg til grunn at det innanfor den norske staten fanst to fundamentalt forskjellige samfunnsgrupper: folk flest – det vil i hovudsak seie bøndene – og ein fåtalig elite, representert ved embetsstand og borgarskap.⁸ Jens Arup Seip problematiserer på generelt grunnlag slike polariserte modellar, og peiker på faren for overforenkling.⁹ I nyare forskingslitteratur har historikarar nytta tokulturlæra som eit lausare grep, og utfordra det polariserte bildet. Slik har det også kome tydelegare fram korleis både sosiale band og politiske alliansar kunne gå på tvers av standsskille.¹⁰

Sverre Steen har peikt på motsetningane mellom marknadsorientering og naturalthushald som utgangspunkt for å sjå lengre linjer i bøndenes politikk, samtidig som han knyter an til sentrum-periferi-aspekt og til det kulturgeografiske skillet mellom aust og vest i Norge.¹¹ Andre historikarar legg vekt på ein djupare og meir grunnfest tradisjon for motstand mot styringsvrig øvrigheit, særleg i den sør- og vestnorske bondekulturen.¹² Den faglege debatten har ellers spunne rundt spørsmålet om bøndenes politikk mest var motivert av deira egne økonomiske interesser, eller om dei også gjekk inn for å styrke ein allmenn demokratiseringsprosess. På eit mindre kontroversielt grunnlag kan ein einast om ei periodisering, der «bondestortinget» 1833 sette eit avgjerande skille for styrken i representasjon, og dermed i vilkåra for å gjere seg gjeldande. Tida som

---

8 Hyvik 2016.

9 Seip 1974: 7 ff. og passim.

10 Dahl 1990: 284 ff.; Hommerstad 2014: VIII-XI; Hyvik 2016.

11 Steen (1932) 1958; Steen 1957 og 1962, passim.

12 York 2014.

følgde er det vanleg å dele i fasar med bakgrunn i opposisjonsleiarane Ueland og Jaabæk sine regime på tinget.

Representasjon

Haugerørsla fekk eit skot for baugen da leiaren i 1804 blei fengsla for lengre tid, skulda for samfunnsskadeleg verksemd. Rettssaka mot Hans Nielsen Hauge (1771–1824) var enno ikkje avslutta da riksforsamlinga kom saman på Eidsvoll i april 1814. Men dei mest alvorlege skuldingane var lagt til side, og det ser ikkje ut til å ha vekt vidare motstand at fleire av bonderepresentantane i Eidsvollsforssamlinga var haugianarar. Sterke haugianarnamn finn vi også på listene over tingmenn som møtte til dei første stortingssesjonane – og no var det nok ein og annan som frykta at desse ville rotte seg saman for å «nedtrykke embedsklassen».¹³ Men dei heller få av bondestand som blei valde til Stortinget dei følgande 10–15 åra, samla seg ikkje i nokon markant opposisjon. Koht meiner likevel å sjå at haugianarane i denne tida utgjorde «den faste kjernen» i bøndenes flokk på tinget.¹⁴

Den norske grunnlova av 1814 var etter tidas målestokk svært liberal. Stemmeretten var rett nok knytt til embete eller eigedom. Men ettersom norske bønder for størstedelen var sjølveigarar og Grunnlova i tillegg ga stemmerett til dei som leigde matrikulert jord, kan ein rekne at mellom 30 og 40 prosent av alle menn over 25 år fylte krava. Vallova hadde dessutan eit påbod om at 2/3 av stortingsrepresentantane skulle komme frå landdistrikta.¹⁵ Men valdeltakinga var lenge låg, og mykje tyder på at bønder som nytta stemmeretten, heller stemte fram embetsmenn enn eigne standsfellar.¹⁶ I denne samanhengen skal vi også merke oss at sjølve valsystemet, med indirekte val og krav om eidsavlegging i forkant av vala, ikkje akkurat jamna vegen for breiare politisk deltaking.¹⁷

13 Frå Claus Pavels dagboksnotat 1815–1816, her gjengitt etter Koht 1926: 352.

14 Koht 1926: 352.

15 Dyrvik 2014.

16 Kaartvedt mfl. 1964: 110 ff.; Hommerstad 2014: 75 ff.

17 Kaartvedt mfl. 1964: 51 ff.; Seip 1974: 115 ff.; Dyrvik 2014: 132 ff.

Sommaren 1830 drog gardbrukar Jon Nergaard (1795–1885) frå Rindal på Nordmøre ut på si første agitasjonsferd. Han må reknast som ein tidleg utøvar av moderne valkamp. Det fremste siktemålet var å få bønder til å nytte stemmeretten og velje eigne standsfellar til tinget. Nergaard søkte gjerne støtte hos lokale haugianarar der han kom.¹⁸ Det tente nok saka, men i første omgang nådde han ikkje vidt ut. I frustrasjon over manglande framgang prøvde han eit pedagogisk grep: Han kledde agitasjonen i ein populær og tilpassa form, regissert som ein fiktiv samtale mellom menn som representerte ulike samfunnsgrupper. Det vesle skriftet blei snart kjent som «Ola-boka».¹⁹

No var ikkje Nergaard den einaste som ville mobilisere bøndene i rikspolitikken – fleire var med og drog i same lei. Særleg markant var telemarkingens Peder Soelvoid. Gjennom bladet *Statsborgeren* og som omreisande agitator, argumenterte han for å minke embetsmennenes makt.²⁰ Ved valet 1832 kom det til eit gjennombrot, og stortinget 1833 talde for første gong fleire bønder enn embetsmenn. Ved neste sesjon sto bøndene framleis sterkt. Seinare skulle det gå noko opp og ned, men bondepolitikarane hadde etablert ein opposisjon dei skulle befeste og styrke i tida som følgde.²¹

I tidsrommet 1815–1830 ser vi ein tendens til at det var austlendingar som dominerte ‘bondebenken’, med særleg tyngd i representasjonen frå Hedemarken og Kristians amt.²² Denne tendensen var også knytt til ein storbondeprofil. Når også vestlandsamta Stavanger og Nordre Bergenhus i denne fasen låg forholdsvis høgt i bonderepresentasjon, kan dette ha samanheng med sterkt engasjement i lokale haugianarmiljø.²³ Lister og Mandals amt låg ikkje mykje tilbake for Stavanger i talet på bondetingmenn. Med Ueland – og seinare Jaabæk – steig representantar for dei egalitære bygdesamfunna på Sørvestlandet fram i leiarsjiktet for ein stadig sterkare profilert opposisjon.

---

18 Koht 1926: 353.

19 Sjå f.eks. Steen 1962: 251 ff.

20 Steen 1964: 253 ff. og passim; Storsveen 2014.

21 Steen 1962: 254 ff.; Try 1979-I: 454 ff.

22 Seip 1974: 149; Hommerstad 2014: 76 ff.

23 Hommerstad 2014: 82.

Stand og stil

At bøndene i 1833 blei så talsterke på tinget, sette ein støkk i den etablerte eliten – somme såg det beint fram som «Uvidenhedens Triumph og Barbariets Forløber».²⁴ Dei meir moderate søkte å dempe si uro for politiske kalvesprang. Observatøren Carl Fougstad søkte trøyst i trua på at «lys Forstand, hurtig Opfatningsevne, skarp Dømmekraft og ofte et saare heldigt Fremstillings-Talent» var eigenskapar som kjenneteikna «den bedre Deel af den norske Bondestand».²⁵ Etter å ha følgd stortings-sesjonen kunne han også melde at bøndene hadde visst å te seg. Dei var «dedicerede Opponenten», men dei viste også «varm og oprigtig Kierlighed» til Konge, konstitusjon og fedreland, og «sand Agtelse» for «øvrigte Borgerclasser». Berre holdninga i finanspolitiske saker vekte uro. Her kjende bøndene «intet andet Hensyn end at spare» og hadde «i Regelen intet andet Svar end Nei».²⁶

I lys av tokulturlæra er det lettare å sjå dei sosiokulturelle utfordringane stortingsbøndene møtte. Dei måtte spele ei gjesterolle på eit framant teater, seier Hans Try – språket var forma av embetsmennene, og argumentasjonen måtte tilpassast Kristiania-opinionen.²⁷ Det skulle mykje til å forsere desse kulturelle barrierane. Sjølv dei som i heimtraktene var rekna som bygdas 'beste menn', var dårleg skodd for rikspolitikken. Særleg dei første tiåra etter 1814 gjorde bondepolitikarane lite av seg. Jacob Aall, som sjølv var eidsvollsmann og representant på dei fleste storting fram til 1830, skriv i sine erindringar at bøndene aldri tok noko politisk initiativ av betydning.²⁸

I 1833 møtte O. G. Ueland første gong på Stortinget. «Han kom som ud af Fjeldet i det ruklede og ujevne Heskestads Præstegjeld», skal den meir erfarne bonderepresentanten Jon Nergaard ha sagt.²⁹ Uslipen var han nok, medgir biografen hans, Arne Bergsgård, han som dei andre på bondebenken. Han var ukjend med «stilen» og strevde med det formelle

24 Fougstad 1834: 9.

25 Fougstad 1834: 19.

26 Fougstad 1834: 23 og 25.

27 Try 1979: 459.

28 Bergsgård 1932-I: 70.

29 Her etter Bergsgård 1932-I: 68.

språket.³⁰ Så høyrer det også med til karakteristikken av Ueland at han knota sitt «stive klokkersmål». Når han dessutan hadde heimedialektens «syngende tonefall», var det visst etter tidas målestokk vanskeleg å oppvise retorisk eleganse på Stortingets talarstol.³¹

Men alt på den første tingsamlinga hadde Ueland merkt seg ut som eit politisk talent. Han blei oppfatta som klartenkt og slagferdig – presis i uttrykksmåte, likevel med ei fengande form. Gjennom taktiske kompromiss klarte han å samle ulike fløyer, og snart sto han som bondeopposisjonens fremste representant. Mange har framheva hans fine framferd og «elskværdige Personlighed». Men både tilhengarar og motstandarar skulle etter kvart få erfare at Ueland hadde ein nær usliteleg pågangsvilje. Som taktikar blei han både beundra og berykta – dei argaste motstandarane karakteriserte han som listig og slu.³²

Da Søren Jaabæk i 1845 møtte på tinget første gong, heldt han seg tett til Ueland i alle viktige saker. Men han visste også å markere seg, og kom snart til å sette farge på debattane i tingsalen. Først i 1860-åra, da Ueland var ved å trøytna, aksla han seg til å tre fram som leiar for bondeopposisjonen – utan nokon gong å bli så samlande som forgjengaren hadde vore.³³ Vi tenker vel ofte på desse bondeleiarane som representantar for ulike generasjonar. Men aldersforskjellen var ikkje så stor: den eine fødd i 1799, den andre i 1814. Dei delte dessutan erfaringar i rikspolitikken gjennom meir enn 20 år: Ueland møtte på tinget 1833–1869, Jaabæk 1845–1891.

Dei representerte rett nok kvar sine amt, men det var ikkje mykje som skilde i sosial og kulturell herkomst mellom folk frå det eine og det andre sørvestlandske bygdelaget. Ueland var fødd i Lund sokn, rett vestanfor grensa til Lister og Mandals amt, Jaabæk i Holum – no ein del av Mandal kommune. Begge kom frå små kår, begge blei i unge år, etter eit minstemål av opplæring, sett til å vere lærar i den lokale omgangsskolen. Begge gifta dei seg 'oppover' til større og betre gardar, og begge kledde ei rekke verv i sine heimlege lokalsamfunn, både før og under perioden dei tente som tingmenn.

---

30 Bergsgård 1932-I: 70.

31 Fuglum 1949: 304.

32 Fuglum 1949: 304.

33 Slettan 1999.

Brevvekslinga mellom dei to vitnar om djup samforstand rundt rollene dei hadde som politikarar på riks- og kommuneplan. I det første brevet Ueland skreiv til Jaabæk, datert oktober 1846, listar han opp dei mange gjeremåla han har i ulike verv – for ikkje å snakke om alt det bar med seg å vere gardbrukar, husbond og far til ein stadig større barneflokk. Mest dagleg fekk han besøk av folk «fra den ene Ende af Stavanger Amt til den anden, ja langt ind i Bergens og Lister Amter», som ville ha hjelp i ulike saker. Så var det heile knippet av lokale verv: Han var kyrkjesongar, skolehaldar, forlikskommisær og prestens medhjelpar; dertil gjorde han teneste som fattigforstandar, ordførar og amtsvegmeister. «Alt dette maa give noget at bestille», kommenterer han skjelsk. Og enda hadde han «nær glemte den vigtigste Bestilling», han var nemleg også «den største Bonde i Hæskestad».³⁴

Dette var kvardagar Jaabæk kunne kjenne seg igjen i – også han gardbrukar med mange offentlege verv, og etterspurt som rådgjevar for bygdefolk i smått og stort. Under stortingssesjonen og i det første brevet han skreiv til den eldre representanten, hadde han tydelegvis etter tidas skikk nytta stive tiltaleformer. No inviterer Ueland i spøkefulle ordelag til ein meir jamnbyrdig tone: «sig aldri mere ‘De’ til mig» – gjorde Jaabæk det, skulle Ueland vite å svare: «Høivelbaaren skal jeg kalde Dig i hver anden Linie (...)!»³⁵ Med åra skulle tonen mellom dei bli mindre jovial. Det har nok sin bakgrunn i motsetningar på fleire plan – både i politiske saker og i spørsmål som galdt organisering av bøndenes opposisjon.

Politisk profil

Med inspirasjon særleg frå britisk historieskriving, der religiøse rørsler tidleg fekk ein sentral plass i fagdebatten om drivkrefter i sosial og politisk utvikling,³⁶ har norske forskarar peikt på sambandet mellom Hauge-

34 Jaabækarkivet (SAK): Brev frå O. G. Ueland til S. Jaabæk, datert 30.10.1846. [I Jaabækarkivet er det bevart seks brev frå Ueland frå tidsrommet 1846–1850. Alle desse er forma som svar på brev Ueland har fått frå Jaabæk. I privatarkivet etter Ueland (RA) er det bevart ei samling brev til Ueland frå i alt 31 namngitte stortingsmenn, men ingen brev frå Jaabæk og ingen frå Sverdrup. Spreidde tilvisingar til brev frå desse to til Ueland er å finne hos Koht (1918) og Bergsgård (1932).]

35 Jaabækarkivet (SAK): Brev frå O. G. Ueland til S. Jaabæk, datert 30.10.1846.

36 Seland 2016.

rørsla og 1800-talets bondeopposisjon (sjå ovanfor). Hans Nielsen Hauge sto ikkje berre som leiar av ein lågkyrkjeleg opposisjon, han var også ein driftig næringslivsgründer.³⁷ Den omfattande rettssaka han måtte utstå, bygde på alvorlege klagemål: Han skulle ha søkt å skipe «en egen Sect» og «et særskildt Borgersamfund i Staten».³⁸ Hauge utfordra både kyrkjeleg einskap og verdsleg orden. På begge felt galdt det statens kontroll med sine undersåttar – Da handlar det i høgste grad om politikk!

Dei som representerte bondestanden på Stortinget, blei i samtida skulda for å fremme eigne interesser meir enn dei støtta opp om det nasjonale fellesskapet. Dette synet har hatt innpass også hos historikarar som såg etter linjer i 1800-talets opposisjon. Her kan fagdebatten stundom ha preg av personlege klagemål og forsvarstalar – ikkje minst kjem dette til uttrykk i omtalen av Ueland. Ernst Sars skutta seg mot det han såg som «udpræget almuemæssigt» ved Uelands tenkesett, og hevda hans påståtte liberalisme når alt kom til alt var avgrensa til det som tente «de for hans samfundsklasse særegne interesser og fordomme».³⁹ Koht var meir open for å sjå ei prinsipielt demokratisk linje i bøndenes politikk.⁴⁰ Det er eit syn Bergsgård pressar så sterkt i sin biografi over Ueland at Sverre Steen – i ein ellers perspektivrik omtale av denne boka – meiner forfattaren tenderer mot å bli «Uelands advokat istedenfor hans historiske biograf».⁴¹

Marthe Hommerstad har systematisk søkt etter ein bondepolitisk profil dei første tiåra etter 1814. Ho bekreftar at bøndenes økonomiske interesser i høg grad var styrande, og at engasjementet var sterkast i «de nære ting» – som tilhøve rundt jordeigedom, skattlegging og privilegiepolitikk. Når dei skulle fremme og forsvare sitt syn, bygde bonderepresentantane gjerne på vurderingar om kva ein måtte sjå som rett og rimeleg. Men dei kunne også spele opp til patriotisme, slik dei talte om landets allmenne vel og om respekt for Grunnlova.⁴² Steen poengterer at 1800-talets bondetingmenn ikkje var aleine om å arbeide for eigne interesser – det gjorde også embetsmenn og byborgarar i rik mon. Og

37 Dørum og Sodal 2017.

38 Grunnlaget for tiltalebeslutninga av 1809, punkt B.

39 Fuglum 1949, sitat: 303.

40 Koht 1918, passim, særleg: 131 ff., 136, 158 ff.

41 Steen (1932) 1958: 165.

42 Hommerstad 2014: 85 ff.

tendensen til å grunngi sine standpunkt med meir høgverdige formål, som omsyn til staten og kjærleik til fedrelandet, var så menn utbreidd på tvers av standsskillet.⁴³

Det er også grunn til å minne om den internasjonale bakgrunnen for utviklinga av Stortinget som politisk arena. Den første tida etter 1814 var Europa prega av reaksjonen som følgde den store franske revolusjonen. Etter julirevolusjonen i 1830 dreidde stemninga, og liberalismens idear vann fram på breiare felt. Norge var ein ung stat, utan egne rikspolitiske tradisjonar. Ofte sto det meir å lese i norske aviser om utviklinga i Frankrike og England enn om norsk politikk.⁴⁴ Lesekunnskapen sto sjølvsgatt ikkje like sterkt i alle sosiale sjikt, men eliten i bygdesamfunnet var gjerne godt orientert.⁴⁵ Med «bondestortinget» 1833 hardna frontane i tingsalen, og bøndenes argumentasjon leiver liten tvil om at dei kjende liberalismens ideologi. Men var politikken deira eigentleg tufta på liberalisme?

Som vi alt har vore inne på, meiner Steen det er meir fruktbart å nytte andre synsvinklar enn den som siktar langs aksen liberal–konservativ. Han peiker på klassekjensla som eit grunndrag i Uelands samfunnssyn, og på ein djup uvilje mot embetsmennesenes makt. Steen minner også om at landbruket lenge var basert på eit naturalhushald der varebytte mellom bygder og landsdelar betydde mykje. Når bøndene selde varer, var det først og fremst for å skaffe pengar til skatt, avgifter og renter på lån. Da såg dei seg sjølvsgatt tent med mest mogleg frie vilkår for varebytte, samtidig som dei ville halde kontante utlegg så låge som råd var. Med dette som utgangspunkt kan vi følge ei linje gjennom mykje av bondepolitikken, der eklektisk liberalisme, offentleg sparing og kommunalisme utgjør hovudelementa i ein større heilskap.⁴⁶

Seip følger langt på veg Steens synsmåte når han skisserer «[d]et tunge sig i bondepolitikken». Han peiker særleg på koplinga mellom sparing og «antibyråkrati». Sparinga kom tydeleg til uttrykk i saker som galdt embetsmennesenes inntekter og pensjon. Men bøndene søkte også å spare bygdesamfunnet for offentlege kostnader ved å velte så mykje som mogleg

43 Steen (1932) 1958. Hommerstad 2014: 149.

44 Steen 1962: 250 f.; Bergsgård 1965: 110 ff.; Seip 1974: 148 ff.

45 Døssland 2003; Dørum 2012.

46 Steen (1932) 1958.

over på staten. Utgifter til veg og regionale fellesinstitusjonar såg dei helst at byane betalte for. Når det galdt statens finansar, ville bondeopposisjonen – med Ueland i spissen – erstatte direkte skattlegging med toll og avgifter. Her vann dei også massivt fram da Stortinget i 1836–37 vedtok å avskaffe direkteskatten.⁴⁷

Ole Gabriel Ueland, avbilda i *Almuevennen* nr.19-1855.

Den andre store saka Ueland fronta på denne tida, galdt organisering av lokalstyret på bygdene. Det var ein stor siger for bøndene da formanskapslovene under den same stortingssesjonen endeleg fekk fleirtal. Ueland gjekk dessutan systematisk inn for å auke folkeleg deltaking og erstatte embetsmennenes ‘ekspertstyre’ med lekmannsskjønn. Han meinte mellom anna at ein godt kunne klare seg utan sorenskrivarens hjelp i delings- og skyldsettingsforretningar, og at lensmannsombodet skulle vere eit folkeleg tillitsverv. Vidare meinte han det burde vere fritt val av forlikskommissærar. Han gjekk også inn for å opprette sokneråd, og han ville ha ei juryordning der lekfolk fekk medverke. Også denne linja kan seiast å ha eit dobbelt siktemål: bondekommunalisme og offentleg sparing.⁴⁸

47 Seip 1974: 148 ff., sitat 154.

48 Fuglum 1949: 286 ff.; Seip 1974: 155; Try 1979-I: 559 f.

Da Jaabæk entra den rikspolitiske scenen, følgde han i Uelands spor med ei kamplyst som snart fekk temperaturen til å stige i tingsalen. Ingen var steilare enn han i saker som galdt offentleg pengebruk, ingen var meir kompromisslaus mot «Embedsvældet». Jaabæk var nok ikkje særleg driven som taktikar, han hadde meir sans for direkte konfrontasjon. Etter kvart som han blei varm i trøya, ville han føre ein meir systematisk opposisjonspolitikkk retta mot regjeringa. Men Ueland ville ikkje inn på den linja. No blei skilnadene mellom dei to tydelegare, ikkje berre i form, men også i politisk grunnsyn.⁴⁹

Både Ueland og Jaabæk var inspirert av liberalismen, som økonomisk konsept og som politisk ideologi. Men hos Jaabæk låg det ideologiske engasjementet djupare – han var ein ivrigare og meir «følgestreng» liberalist, seier Hans Try. Ueland kunne nok i prinsippet støtte tanken om allmenn stemmerett, men Jaabæk gjekk meir målbevisst inn for å inkludere breie lag av folket i dei politiske prosessane. Der Ueland i sin «grunnlovs-konservatisme» veik tilbake for alt som kunne rokke ved det etablerte styresettet, kunne Jaabæk argumentere for å løyse banda mellom stat og kyrkje, avskaffe monarkiet og redusere det militære forsvaret til eit minstemål. Med sine djerve utspel og si bratte form blei Jaabæk omstridd både mellom bondepolitikarane og mellom sine egne veljarar.⁵⁰

1800-talets sosiale og økonomiske endringsprosessar måtte sjølvstekt verke inn på det politiske feltet, både for dei som sat med styringsansvar og dei som sto i opposisjon. Industrialiseringa var i emning, pengehus-haldet breidde seg også på bygdene, og eit aukande behov for vegar og annan infrastruktur la stadig sterkare press på statsfinansane. Sjølvstekt styringssystemet frå 1814, der embetsmennene i realiteten hadde det avgjerande ordet i alle maktinstansar, kom under aukande press. Vedtaket om årlege storting (1869) opna også for sterkare trykk og meir samanheng i det rikspolitiske arbeidet. Dette var bakgrunnsbildet da Jaabæk kring 1870 slo inn på nye vegar og engasjerte seg meir aktivt i systemkritisk politikk. På dette feltet skulle han søke alliansepartnarar langt utanfor

49 Try 1979-I: 462 ff.; Slettan 1999.

50 Bergsgård 1932-I: 570 ff.; Try 1979-I: 461 ff.; Slettan 1999, Roos 2016.

bøndenes rekker, og han skulle reise ein organisasjon som var med på å reide grunnen for eit moderne partisystem.

Det store oppgjeret i striden mellom statsmaktene kom til å utspele seg rundt konflikter vi i kortform omtalar som «statsrådssaka» og «vetostriden». Dette sakskomplekset rokka ved sjølve fundamentet for «embetsmannsstaten», og førte til sterk polarisering av all politisk debatt. På Stortinget fylka dei stridande flokkane seg bak harde frontar. Utan støtte frå bøndene kunne ikkje Johan Sverdrup (1816–1892) ha reist den venstrekoalisjonen som vann fram med kravet om riksrett – eit krav som mobiliserte breidt også mellom bondeveljarar ved stortingsvalet 1882. Med riksrettsdommen i 1884 fekk vi i realiteten eit systemskifte: Parlamentarismen var knesett som grunnleggande styringsprinsipp.⁵¹

II Organisering, nettverk og kommunikasjon

Bondeopposisjonen var aldri heilstøypt. Motsetninga mellom storbøndene på Austlandet og representantar frå meir karrige sør- og vestlandske bygder slo titt nok igjennom.⁵² Ueland balanserte oftast godt, han ville ikkje bli skulda for å leie eit reint «Vestlandsparti».⁵³ Alt frå «bondestortinget» 1833 ser vi at bøndene også bygde alliansar på tvers av djupare standsskille. Første forsøket på å formalisere slikt samarbeid gjennom eit representantparti – Reformforeningen av 1859 – kom i stand etter initiativ frå Sverdrup. Det skulle rett nok vise seg å bli eit kortliva tiltak (sjå nedanfor).⁵⁴

I takt med dei allmenne moderniseringsprosessane blei stadig større delar av samfunnslivet prega av folkeleg medverking. Her skal vi merke oss eit tidsskille kring 1840, da det moderne konseptet for frivillig organisering fekk gjennomslag. Ei frivillig foreining skulle ha formulert formål, skrivne statuttar, individuelt medlemskap og eit styre som var demokratisk valt. Lokale lag kunne slutte seg til ein organisatorisk overbygning på

⁵¹ Seip 1981: 207 ff.; 240 ff.

⁵² Kaartvedt mfl. 1964: 467 ff.; Seip 1981: 127 ff.

⁵³ Sjå f.eks. Bergsgård 1932-I: 169 og 1932-II: 13.

⁵⁴ Koht 1918: 231 ff. Og 280 ff.; Bergsgård 1932-I: 73 ff. og 1932-II: 187 ff.; Seip 1981: 104 ff.

regionalt og etter kvart nasjonalt nivå.⁵⁵ Gjennom forskningslitteratur frå dette feltet kan vi også følge linjer i utviklinga av utanomparlamentarisk opposisjon. Innanfor det vide perspektivet vi her har lagt på bondeopposisjon, trer dei haugianske vennesamfunna fram som ei førmoderne form for organisering av allmugen. Ved at dei systematisk bygde eit varig og vidstrekt kontaktnett, representerer haugianarane likevel noko kvalitativt nytt.

Haugerørsla

Da bondesonen Hans Nielsen Hauge reiste sin lekmannsopposisjon innanfor den norske statskyrkja, fekk han tilhengarar i alle landsdelar. Etter som Hauge også inspirerte til næringsmessige tiltak, fekk nettverket eit dobbelt siktemål: Dei truande skulle støtte kvarandre både åndeleg og materielt. Da Hauge i 1802 utforma meir institusjonaliserte rammer for samhandling, fekk rørsla ein fastare struktur. Lokalt leiarskap blei formalisert ved utpeiking av «Ældste» eller «Opsynsmænd». Ved brevveksling, reiseverksemd og kolportasjon av skrifter skapte dei sine kanalar for kommunikasjon. Kontaktnettet blei oppretthalde også etter Hauges død i 1824.⁵⁶

Første generasjon haugianarar hadde stort sett bakgrunn i bondesamfunnet. Dei bygde sitt trusfelleskap med utspring i det nære samfunnets primærgrupper: hushaldet og arbeidsfelleskapet på eit gardsbruk eller i ei familiebasert handverksbedrift. Det næringsmessige samarbeidet blei lagt opp etter mønsteret for familiedrive jordbruk eller handverksproduksjon. Møta dei heldt, hadde form av ein utvida husandakt. I tråd med den klassiske sosiologiens omgrep for samhald og samhandling kan vi karakterisere dei haugianske venneflokkane som fellesskap med sterke trekk av *Gemeinsschaft*-relasjonar. Men dei lokale gruppene henta styrke i opplevinga av å høyre til i ein større og stadig sterkare flokk av lekfolk i opposisjon. Dei utvikla ein felles identitet som 'rettruande' og eit

55 Steen 1948; Try 1985.

56 Steen (1946) 1958; Dørum og Sødal 2017.

kommunikasjonssystem som gjorde det mogleg å halde kontakt på vidt, nasjonalt plan.⁵⁷

Med bakgrunn i det gamle samfunnets orden var leiarskap basert på paternalismens prinsipp. Som øvste leiar hadde Hans Nielsen Hauge ei form for høvdingmakt. Vennene har skildra han som ein mild og audmjuk mann, men med ein styrke i vesen og veremåte som ga han ein særeigen autoritet. Han naut stor respekt for sin bibelkunnskap, og han blei møtt med den age trusfellar meinte tilkom ein mann Gud sjølv hadde kalla til ei stor forkynnargjerning. Målretta knytte Hauge til seg enkelt-personar – helst unge menn, i visse tilfelle også kvinner – som skulle danne grunnstammen i ein flokk av særleg tiltrudde venner. På tidas vilkår utgjorde desse ein organisatorisk elite. Dei blei sett til å leie verksemda «i Hovedstæderne», og til å peike ut gode leiarar på mindre stader i sin del av landet.⁵⁸

Fleire av neste generasjons haugianarar var i 1842 med på å grunnlegge Det Norske Misjonsselskap (NMS), den første landsdekkande organisasjonen tufta på det moderne organisasjonskonseptet. Haugerørsla hadde eit rikt potensial, men det var dei nye samanslutningane som opna for brei deltaking, som realiserte organisasjonsdemokratiet og ga lekfolk faste rammer for samhandling. Det er likevel trekk ved det haugianske nettverket som peiker fram mot Habermas' omgrep om ei *plebisitær* offentlegheit – eit rom for folkeleg artikkulasjon av verdisyn og meiningar. Det gjeld møtetradisjonen og det gjeld litterær kommunikasjon, knytt til kolportasje av skrifter, til Hauges mange brev og ei utstrekt brevveksling Hauge-vennene imellom.⁵⁹

Som tidlegare nemnt var det haugianarar med både i riksforsamlinga 1814 og i dei første stortingssamlingane. I ulike delar av landet gjorde dei seg også gjeldande innanfor det lokale sjølvstyret.⁶⁰ Fleire har meint å vite at Ueland var haugianar, men i livsform og kulturell orientering viser han seg langt opnare for verdslege verdiar enn det haugianismens

---

57 Seland 2017.

58 Seland 2017.

59 Seland 2017.

60 Dørum 2017.

pietistiske grunnsyn ga rom for.⁶¹ Det er likevel verd å merke seg at både Ueland og Jaabæk kom frå det sørvestlandske omådet der ein religiøs lekmannsopposisjon gjennom heile 1800-talet sette farge på lokal kultur. Ueland skulle på ein heilt annan måte enn Jaabæk lykkast med å balansere sitt politiske syn mot pietisme og bedehuskultur (sjå nedanfor). Men den bratte myndiggjeringa av meinigmann, som også henta næring i den folkelege pietismen, har utan tvil vore med på å forme dei begge som politikarar.⁶²

«et 'belag' av særlig art i hovedstaden»

I sin omtale av Arne Bergsgårds verk om Ueland og bondepolitikken reflekterer Sverre Steen rundt dei historiske røttene til politiske samanslutningar i Norge. Han viser til «den vanlige lære» om engelske og til dels franske forbilde for organisering, men han vil også peike på eit heimleg grunnlag:

Vi må ikke se bort fra at partiene kan bygge på småsamfunnene, på det selskapelige samliv i bygdene og i by-laugene [...] Er det urimelig å tro at Uelands første politiske parti i 1839 var dannet som en «selskkelig sammenslutning» av bondetingmenn, et «belag» av særlig art i hovedstaden?⁶³

Det Steen her nemner som Uelands første politiske parti, må vere samarbeidet han la opp til stortingsbøndene imellom, m.a. ved at dei møttest til rådslag under sesjonane. Alt frå første stortingsferd har han vore bevisst på verdien av samråd med likesinna – og vist vilje til å påverke der han meinte det var noko å vinne.

Ueland skreiv løpande notat om reisene sine til Stortinget; her oppgir han reiserute, kor han gjorde stans og ofte kven han møtte. I 1851 drog han heimanfrå 13. januar og overnatta i Flekkefjord før han drog vidare til «Jaabek ved Mandal» – Vi treng knapt spørre kven som hyste han der. Så er det ikkje urimeleg å tenke seg at dei to bondetingmennene slo følge vidare til Kristiansand, der Ueland oppgir at han «formedelst

61 Bergsgård 1932-I: 17 ff.

62 York 2014; Seland 2017.

63 Steen (1932) 1958: 175.

Forretninger og for at komme i Selskab med Andre» gjorde opphald heile tre dagar. På vegen vidare kom det fleire til, så da dei 25. januar nådde hovudstaden, var dei blitt fem i følget, alle med tilknytning til bondeopposisjonen. No tok dei inn på Hotel Kopenhagen eit par dagar før dei flytta kvar til sitt losji.⁶⁴ Dei har nok snakka om likt og ulikt undervegs, og dei har drøfta saker som skulle opp på tinget. Stortingsferda fekk form av eit reisande gruppemøte.

I Kristiania hadde bondetingmennene meir eller mindre faste møteplassar. Oftast samla dei seg på hyblane dei hadde ute i byen, gjerne kveld etter kveld. Var det noko særleg om å gjere, kunne dei opne døra for ein jurist eller ein pressemanndei hadde tillit til. At dei samla seg til slike møte, blei sett på med mistru av meiningsmotstandarane, og kraftig kritisert av redaktørar i konservative aviser: Dette lukta av «Partivæsen», noko som enno var for eit skjellsord å rekne. Mellom bøndene gjekk det jamvel rykte om at dei blei overvaka av politiet.⁶⁵

Fram til 1871 sat ikkje Stortinget samla meir enn kvart tredje år, og sesjonane skulle helst ikkje strekke seg over meir enn tre månader.⁶⁶ Det gjorde det ikkje enkelt å halde oppe noko fast samarbeid over tid. Men tingmennene skreiv til kvarandre, og dei skreiv om politiske saker. I arkivet etter Ueland er det bevart brev frå meir enn 30 andre stortingsrepresentantar, brorparten av desse var bondetingmenn. I Jaabækarkivet, der brevmaterialet ikkje er så spesifikt ordna, ser vi også utslag av denne iveren etter å halde kontakt – og til stadig å minne kvarandre om at dei hadde felles saker å løyse. Da Ueland i oktober 1849 skreiv til Jaabæk, takka han ikkje berre for siste brev, men litt sursøtt også for «Dine Stikpiller! – Nei min Ven, jeg sover ikke ...». Så kjem han med ei lengre unnskyldning for manglande initiativ: Han hadde så mykje å stå i, med gard og familie og lokale verv.⁶⁷ For dette hadde dei også felles, dei fleste bondetingmennene: eit sterkt engasjement i lokalsamfunnets ve og vel. Her forvalta dei ein tradisjon med røter tilbake til middelalderen, med

64 Uelandarkivet (RA), pakke 2: Bok med diverse notat.

65 Bergsgård 1932-I: 72 ff.; 103 f.; 369 og passim.

66 Etter ordninga som galdt 1818–1857, blei stortingssesjonane haldne kvart tredje år på vårparten, året etter stortingsval. Frå 1859 var det – framleis kvart tredje år – haustsesjonar. Etter vedtak 1869: årlege storting. (Kaaertvedt mfl. 1964: 150 ff.)

67 Jaabækarkivet (SAK), brev datert 18.10.1849.

bønder i ulike ombod knytt til både verdsleg og kyrkjeleg forvaltning, og til rettsstellet.⁶⁸

I den gamle bygdekulturen var belaget ei forpliktande samanslutning for dugnad og felles løft, både i arbeid og til fest. Steen er nok inne på noko når han omtaler bondetingmennene sitt hopehav som eit belag «av særleg art i hovedstaden». For også her galdt det å mønstre alle mann alle – til politisk dugnad!

Tidlege representantparti

Nemninga 'parti' finn vi brukt gjennom heile 1800-talet, som for eksempel om dei ulike meiningsfløyene ved riksforsamlinga på Eidsvoll, og seinare om flokkar av representantar som samarbeidde frå sak til sak på Stortinget. Som vi alt har vore inne på, herska det lenge ein uttalt motvilje mot at politikarar forplikta seg til samarbeid over tid – idealet var den uavhengige representanten som tok stilling på sjølvstendig grunnlag. Rasjonelt botna denne haldninga i bekymring for at meir eller mindre tilfeldige maktkonsentrasjonar skulle skiple vilkåra for open og velfundert saksbehandling.⁶⁹ Like fullt danna det seg tidleg grupperingar vi kan sjå som forstadium til eit moderne partisystem.

Eit moderne parti skal representere visse interesser, rekruttere politiske leiarar, bearbeide opinionen og mobilisere veljarar ved offentlege val. Innanfor vestleg liberal tradisjon er dette partisystemet stegvis utvikla, ofte med utspring i samarbeidsgrupper innanfor parlamentet. På eit seinare stadium kan slike «representantparti» søke støtte frå eit breidt organisert «veljarparti» – eller dei kan bli kasta, dersom veljarane meiner dei ikkje held mål.⁷⁰ På 1880-talet fekk vi med organiseringa av Venstre og Høgre, dei første moderne partia i Norge. Dei var basert på forpliktande program, med veljarorganisering og opne nominasjonsprosessar.

Tidleg teikna det seg eit skille mellom stortingsmenn som støtta regjeringa (dei «ministerielle»), og representantar som markerte seg i opposisjon. Innanfor opposisjonsflokken kunne ein skille mellom bondetingmenn og

68 Myking 2014.

69 Seip 1981: 75.

70 Mjeldheim 1987: 11 ff. og 52 ff. Seip 1981: 74 ff.

ein mindre flokk med bakgrunn i ein urban elite. Fram til tingsamlinga i 1851 hadde Ueland klart å halde bøndene nokolunde samla, og søkt støtte frå sak til sak hos liberale representantar som Ludvig Kristensen Daae og Adolf B. Stabell.⁷¹ Men no hadde revolusjonsåret 1848 ute i Europa og Marcus Thranes opposisjonelle organisering her heime sendt sjokkbølger inn i det etablerte regimet. Ikkje utan grunn kjende det austlandske «bondearistokratiet» seg truga. Ueland derimot, lytta med interesse til den «Thranske Agitation». Med litt sliping og tilpassing kunne «Thranenserne» bli våre «gode Medkjæmpere», skreiv han til Jaabæk hausten 1850.⁷²

Både Ueland og Jaabæk støtta fleire av dei sentrale punkta i thranittane sin petisjon til Stortinget. Det fekk dei betale for når mange som før var støttespelarar, no snudde seg vekk.⁷³ I 1851 møtte også den unge juristen Johan Sverdrup (1816–1892) for første gong som stortingsmann. I fleire saker søkte han samråd med Ueland,⁷⁴ og i åra som følgde blei det gjort fleire forsøk på å formalisere samarbeidet mellom bondetingmenn og opposisjonelle representantar frå ein meir urban elite. Ingen av dei ga grunnlag for varig organisering.⁷⁵ På sikt kom likevel samforstand mellom Sverdrup og bondetingmennene til å legge grunnlag for ein breiare liberal front i rikspolitikken, kjent som venstrekoalisjonen.⁷⁶

Eit dristig forsøk på formalisert samarbeid mellom opposisjonens menn var Reformforeningen, stifta 1859. Sverdrup var initiativtakar, og han fekk tidleg Uelands støtte til ideen.⁷⁷ Dei var samde om at dette ikkje berre skulle vere ein samtaleklubb, her skulle ein arbeide etter eit program. Men flokken delte seg i spørsmålet om kor forpliktande samarbeidet skulle vere. Sverdrup skal ha meint at medlemmene burde binde seg til å stemme saman, Ueland meinte det var å gå for langt. Da dette blei referert i *Morgenbladet* – ei avis som tidlegare hadde vore talerøyr for opposisjonen – gjekk det eit ras av indignasjon over at dei folkevalde

71 Seip 1974: 164 ff.

72 Jaabækarkivet (SAK), brev datert 22.11.1850.

73 Seip 1974: 173; Try 1977.

74 Koht 1918: 119 ff. og passim; Bergsgård 1932-I: 555; Seip 1974: 173; Seip 1981: 48 og 79, note 25.

75 Koht 1918: 119 ff.; Seip 1981: 102 ff.

76 Seip 1981: 141 ff.

77 Brev frå Ueland til Sverdrup datert 03.09.1858, gjengitt i Koht 1918: 233 f. og brev frå Ueland til Jaabæk, datert 26.01.1859, Jaabækarkivet (SAK).

kunne tenke på å praktisere noko så uverdigg som voringstvang. Ueland, som hadde vore ordstyrar under fleire av samlingane, fekk ei stygg ripe i lakken, og foreininga fekk ei særskort levetid.⁷⁸

Tida var så avgjort ikkje mogen for partidanning etter engelsk forbilde, slik Sverdrup hadde sett det for seg.⁷⁹ I ettertid er det likevel interessant å sjå kor stort det var tenkt. Foreininga skulle ha eit program som sikta mot konkrete reformer – liberalt, men ikkje så vidtgåande at det ville skremme «vore frygtsomme og forsigtige Patrioter», åtvare Ueland.⁸⁰ Forslaget dei vel 30 medlemmene ved grunnlegginga kunne einast om, var da heller ikkje himmelropande radikalt – dei skarpaste postane galdt årlege storting og jury i straffesaker. Grunnleggarane såg for seg at parlamentpartiet dei var i ferd med å skipe, skulle ha støtte i ein veljarorganisasjon. Slik skisserer Ueland ein tenkt organisasjonsmodell:

Som Grundlag for Selskabet har jeg tænkt mig blandt Andet at Selskabet maatte have en Hovedbestyrelse; i ethvert Amt maatte Foreningen have Afdelinger. Saavel Hovedbestyrelsen som Afdelingerne maatte have regelmæssige Møder. Fra Afdelingerne maatte 1 a 2 Gange om Aaret sendes Deputerede til en Generalforsamling under Ledelse af Hovedbestyrelsen. [Hovedbestyrelsen] maatte have Ret til at iværksætte de Beslutninger som ere fattede af Generalforsamlingen, og desuden kunne handle selvstændigt i Selskabets Aand o.s.v.⁸¹

Her er så avgjort noko som minner om Marcus Thranes organisering av arbeidarforeningar eit lite tiår tidlegare. Men framfor alt er det ein modell bygd over konseptet for organisering innanfor frivillig sektor, som i Norge hadde vunne innpass på 1840-talet (sjå ovanfor).

Ønsket om «et kraftigt Opositionsblad»

Først frå 1857 blei det ført nøyaktige referat frå stortingsdebattane.⁸² Det kunne vere til hjelp når det måtte ryddast opp i misforståing og anna

78 Koht 1918: 231 ff. og 280 ff.; Bergsgård 1932-II: 187 ff.; Seip 1981: 104 ff.

79 Koht 1918: 232 og 284 f.

80 Brev frå Ueland til Sverdrup datert 03.09.1858, her gjengitt etter Koht 1918: 233 f., sitat: 233.

81 Som førre note: 234.

82 Stortinget, <https://www.stortinget.no/>

ugreie, men desse tekstane nådde jo ikkje vidt ut. Vile ein nå eit breiare publikum, var ein prisgitt blad og aviser, som valde og valde bort, og som gjerne ga framstillinga sin eigen vri. Ueland meinte han altfor ofte blei oversett eller mistolka.⁸³ På 1830-talet hadde *Statsborgeren* vore eit bondevennleg blad, men så krass i form at det skremte mange som nok støtta ein liberal opposisjon, men som betakka seg for å bli slått i hartkorn med rabulistar. Henrik Wergeland, sjølv medarbeidar i bladet, meinte «Fanden selv ... var mindre frygtet i Norge end Statsborgeren».⁸⁴

Etter at dette bladet gjekk inn, var Ueland stadig på leit etter eit høveleg talerøyr. Lenge var Kristiania-avisa *Morgenbladet* ein god alliert. Men da Ueland viste interesse for thranittane, blei han for radikal for den meir moderate kretsen rundt denne avisa. Og da han nærma seg Sverdrup under tingsamlinga 1851, gjekk redaktøren, A. B. Stabell, i harnisk. Stabell frykta det radikale «U-Væsen», og Sverdrup såg han som «den onde Aand paa sidste Thing».⁸⁵ Etter at Christian Friele frå 1857 hadde tatt plass i redaktørstolen, fekk *Morgenbladet* ein klart konservativ profil. Friele var stadig ute etter bondeopposisjonens menn med hån og hogg – Nasjonen måtte vergast mot småbrukarar som med sin «halvdannelse» og «de blandt almuen rådende, langs jorden krypende synsmåter» fekk herje fritt i stortingspolitikken.⁸⁶

Stortingsbøndene diskuterte mottiltak, men dels mangla dei ressursar, dels mangla dei tilgang til abonnentar mellom sine egne. Om lesekunsten kanskje var vidare utbreidd mellom allmugen enn ein tidlegare har antatt, var det enno få bønder som heldt eit blad.⁸⁷ I 1850 ville den enno unge Jaabæk sette fart i saka og appellerte til Ueland: «Du besidder Autoritet, jeg ikke».⁸⁸ Ueland svarte resignert at visst var det behov for «et kraftigt Opositionsblad», men han sendte ballen tilbake: «Du er saadan en Karl til at skrubbe mig, som nu er gammel og udslit ... Lad mig nu see at Du som besidde friske Kræfter og mere Mod, rører lidt paa dig».⁸⁹ Det

83 Bergsgård 1932-II: 5 ff.

84 Bergsgård 1932-I: 57.

85 Bergsgård 1932-II: 16.

86 Eide 2014, sitat: 86.

87 Bergsgård 1932-II: 13 f.; Døssland 2003.

88 Gjengitt etter Bergsgård 1932-II: 7.

89 Jaabækarkivet (SAK): Brev datert 17.11.1850.

var ei oppfordring Jaabæk skulle ta på største alvor, men det drygde til 1865 før han reiste seg i full høgde som myndig utgjevar av bladet *Folketidende*. I mellomtida hadde Marcus Thrane stått fram med sitt opposisjonelle prosjekt og det frispråklege *Arbeider-Foreningernes Blad*.

Thranittar og bondevenner

Seip karakteriserer Thranerørsla og Jaabækrørsla som «for tidlig fødte partiorganisasjoner». I motsetning til representantparti dreier det seg her om veljarar i samforstand innanfor eit representativt demokrati. Da Marcus Thrane i 1848 gjorde sin første framstøyt for å aktivere meinigmann i politikken, hadde han ikkje sjølv nokon formell posisjon. Mellom tilhengarane hans var det dessutan mange som mangla stemmerett. Da Søren Jaabæk i 1865 tok fatt på sitt prosjekt, sto han på høgda av sin politiske karriere. Foreiningane han fekk i stand, kom langt på veg til å fungere som veljarorganisasjon til støtte for sakene han fronta på tinget.⁹⁰

I mangt var desse rørslene ulike, seier Hans Try, men han peiker også på klare fellestrekk. I politiske saker sto dei ikkje langt frå kvarandre; dei bygde begge på den klassiske liberalismens grunnsyn. Dei fleste krava thranittane la fram i petisjonen til Kongen, kunne både Ueland og Jaabæk slutte seg til (sjå ovanfor). Det mest radikale kravet galdt allmenn mannleg stemmerett. Etter kvart kom Thrane til å gi uttrykk for meir revolusjonære synspunkt, og tapte nok sympatisørar på det. Jaabæk blei også skulda for å gli i sosialistisk lei, men han var omhyggeleg med å forsikre at han støtta demokratiet som styreform.⁹¹

Kvar i si tid vann desse rørslene høg tilslutning – grovt anslått opp mot 30 000 medlemmer. Thranerørsla rekrutterte både i by og bygd, stort sett frå lågare sosiale lag. Alt i alt skal det ha vore stifta om lag 400 foreiningar, men mange av desse kom aldri i jamn drift. Utbreiinga var i hovudsak avgrensa til det sørlege Norge og Trøndelag, med tyngdepunkt på Austlandet. På Vestlandet finn vi berre spreidde lag, og rørsla nådde aldri Nord-Norge.⁹² Bondevennrørsla var rimelegvis knytt til bygdene. Alt i

90 Seip 1981: 77 ff.; Pryser 1977; Slettan 1999.

91 Try 1977; Pryser 1977; Slettan 1999.

92 Try 1977; Seip 1981: 77 ff.; Dørum 2012.

alt blei det skipa om lag 300 foreiningar, spreidde over alle amt, med unntak av Finnmark. Det er grunnlag for å anslå at bønder utgjorde rundt 90 % av medlemsstokken, dei øvrige var helst husmenn og arbeidarar.⁹³

Når det gjeld organisering, må Jaabæk ha sett Thrane si verksemd som noko av eit lærestykke. Her viste det seg kor mykje det betydde å nå ut med skriftleg agitasjon på regulær basis. Både Thrane sjølv og dei næraste støttespearane hans reiste rundt, møtte folk og heldt talar, men over tid var det *Arbeider-Foreningernes Blad* som blei viktigaste bindeleddet mellom dei mange lokale arbeidarlaga. Inspirasjon og forbilde fann Thrane i den engelske *chartist-rørsla*, som hadde organisert seg eit tiår i forvegen. Organisasjonen var enkel, få lag hadde formelle statuttar. Men dei makta å mobilisere til landsmøte i Kristiania, både i 1850 og i 1851. Her gjekk dei politiske diskusjonane høgt, med avstemmingar som viste aukande oppslutning om revolusjonære idear.⁹⁴

Try framhevar det nyskapande i Thranes organisasjon – eit tidleg utslag av det enno nye fenomenet som i samtida blei kalla «Assosiationsaanden»: å skipe samanslutningar for eit felles formål, velje leiarskap, betale kontingent og rådslå om korleis ein best kunne fremme si sak. For å få i gang slike tiltak kravdest det mellom anna lese- og skrivekunnskap, og det tok tid å opparbeide grunnleggande foreiningsteknisk kompetanse. Mange av arbeidarforeiningane hadde da også eit heller vaklande fundament.⁹⁵ Lokale undersøkingar viser at desse foreiningane, særleg på bygdene, var rekruttert på grunnlag av det gamle samfunnets sosiale orden: familie, gardssamfunn og grannelag. Foreiningskonseptet representerte noko nytt, her skulle dei tenke og handle som medlemmer av eit meiningsfellesskap, i prinsippet uavhengig av andre bindingar. Idealtypisk taler vi om forskjellane på primær- og sekundærgrupperelasjonar.⁹⁶

Da Jaabæk nesten 20 år seinare tok fatt på si organisasjonsbygging, var det mange fleire som hadde skaffa seg grunnleggande erfaring – ikkje berre med frivillige lag, men også med det kommunale sjølvstyret. For mellom Jaabæk sine tilhengarar hadde fleirtalet stemmerett. Try

93 Try 1977; Try 1979-II: 12 ff.; Seip 1981: 77 ff.

94 Bjørklund 1982: 18 ff., 30 ff.; 42 ff.; Try 1977; Try 1985: særleg 51 ff.; Ringvej 2014: 227 ff.

95 Try 1977: 187 ff.; Try 1985: 15 f.

96 Pryser 1977.

framhevar dessutan det sterke innslaget av skolelærarar i lokale leiar-sjikt – lærarane utgjorde ei «nøkkelgruppe for bondevennrørsla». Så ser vi også at bondevennene legg opp til ganske avansert drift av sine foreiningar. Jaabæk var sjølv arkitekt for det første lokallaget, skipa i Mandal prestegjeld 1865. Dette laget blei modell da nye foreiningar blei skipa. Dei hadde statuttar i samsvar med prinsippa for moderne organisasjonsdemokrati, og dei fekk etter kvart regionale samanslutningar på amtsplan.⁹⁷

Bondevennene fekk aldri vald eit eige landsstyre, men «Overbestyrelsen i Mandal» – det vil i praksis seie Jaabæks heimelag – tok seg rett til å fungere som overordna organ. Bladet *Folketidende*, tenkt som bindeledd mellom stortingsrepresentantar og veljarkorps, var nok først og fremst Jaabæks eige prosjekt. Her ga han lesarane informasjon om debattar på tinget og lister som viste korleis namngitte representantar hadde stemt i den eine og andre saka. Gjennom *Folketidende* presenterte Jaabæk også spørsmål han ville høyre lokallaga sine meiningar om. Svara han fekk inn, nytta han for alt det var verd. Kven andre kunne ta ordet i tingsalen og i sak etter sak påberope seg støtte frå veljarar i hopetal?⁹⁸

Ingen av desse rørslene fekk noko langt liv. Thranerørsla blei som kjent rettsforfølgd og braut saman da Thrane sjølv og fleire av dei mest aktive tilhengjarane blei dømt for planar om revolusjon.⁹⁹ Jaabækrørsla døydde av meir 'naturlege årsaker', må vi kunne seie, utan at vi her kan vise til enkle svar eller gi rom for den faglege debatten om grunnane til vekst og fall.¹⁰⁰ I kortform skal det likevel nemnast at historikarar som har grunnlag for å meine noko om dette, stort sett kan einast om at den omstridde «statsrådssaka», som endte med riksrett, blei ein sprengkile i organisasjonen. Jaabæks kontroversielle forhold til kyrkja og presteskapet har nok heller ikkje verka samlande for breie lag av bønder.¹⁰¹ Eller var bondevennene når alt kom til alt, mest opptatt av nærsamfunn og lokal politikk?

97 Try 1979-II, sitat: 16.

98 Jaabækarkivet (SAK): *Folketidende*, passim.

99 Bjørklund 1982: 50 ff.; Ringvej 2014: 245 ff.

100 Sjø f.eks. Try 1979 II, Seip 1981: 89 ff.; Slettan 1999.

101 Slettan 1979; Roos 2016.

Søren Jaabæk.

Tegning av Gustav Lærum i «Verdens Gang»
23. oktober 1891.

III Nærblikk på ei lokal bondevennforeining

Nes landsokn femna om spreidde grender i det berglendte landskapet som omkransar byen Flekkefjord. Som ellers i det sørvestlandske kystbeltet var det magre kår for jorddyrking, og gardane blei sterkt oppdelte. Bøndene måtte berge seg ved mangesysleri. Det lokale bondevennlaget blei skipa hausten 1869, under namnet Næs Sogns Folkevennforening. Møteprotokollen er dessverre gått tapt, men mykje av verksemda kan ettersporast gjennom møtereferat og andre opplysningar gjengitt i *Folketidende*, og gjennom brevmateriale i Jaabækarkivet. Siste spor av aktivitet er frå 1875, da dette laget var vertskap for amtsbondevennmøtet. Ved årsskiftet 1883/84 vakna dei ivrigaste bondevennene til nytt liv. På same vis som amtsbondevennforeininga meinte dei no – «efter vort Lands politiske Bevægelse» – at tida var inne til å skipe venstreforeining.¹⁰²

«... at hæve os selv til mere Lighed, Frihed og Selvstændighed»

Etter møtereferata å dømme tente foreininga eit stykke på veg som samtalelag, ein diskusjonsklubb som tok opp likt og ulikt av interesse for samfunn og fellesskap – «saasom at afskaffe de altfor store og kostbare Gjæstebud, Brylluper, Ligfærd (Gravøl), Barsøller, at vise Afsky for Drukenskab, paavise at en troende Kristen ikke bør føre Krig og dræbe Mennesker».¹⁰³ Men dei veik ikkje unna for meir spissa politiske spørsmål, og viste snart at dei hadde tenner.

På det lokale planet markerte dei seg med kritiske spørsmål til heradsstyret, for eksempel ved å krevje rekneskapsbøkene utlevert for ettersyn – dei hadde mistanke om misleghald. Heradsstyret nekta; dei skulle ha seg fråbedt å bli kikka i korta av denne «saa kalte Bonde eller Folkeforening».¹⁰⁴ Etter kvart ser vi at også menn i etablerte posisjonar såg seg tent med å teikne medlemskap. Lensmannen, sittande ordførar og to andre heradsstyremedlemmer blei bondevenner sommaren 1870. Var dei

102 Seland 1988: 74 (sitat) og 98 ff.

103 Seland 1988: 100, med ref. til artikkel ved J. Loge i *Folketidende* nr. 43–1871.

104 Seland 1988: 127, med ref. Amtmannens journalsaker 605/72.

blitt politisk overbevist – eller tok dei grep for å vinne kontroll over ein uregjerleg opposisjon?

Som ellers i landet var også denne foreininga særleg aktiv i valår, både ved kommune- og stortingsval. Ved riksval var det bondevener som toppa valmannslistene, og dei støtta naturleg nok sine egne. Det tok ikkje lang tid før formannen deira, Johannes Loga, kledde vervet som viseordførar og deretter ordførar. Det er både stoltheit og patos i deira egne utsegner om framgangen – som Johannes Loga uttrykte det, da han sto som vinnar av valmannsvalet 1870: «Det Gud vil have frem kan intet Menneske forhindre»!¹⁰⁵

Dagsorden var ellers styrt av sakene Jaabæk og Overbestyrelsen i Mandal sendte ut til lokallag over heile landet. I Nes kunne dei gjerne overgå Jaabæk i ‘jaabækianisme’: Kom det forslag om nedskjering av lønn til embetsmenn, foreslo dei ytterlegare kutt – opptil 200 spd. lågare for kvart steg på skalaen. Meinte Jaabæk at «unødvendige» embete burde leggst ned, fekk han høgroysta bifall. Etter å ha gjort det av med skoledirektørar og veginspektørar slo nessokningane kjekt frampå om at også futane kunne unnverast. Da meinte sjølv Jaabæk det gjekk for vidt, og ga dei ei skrape i *Folketidende*.¹⁰⁶

Ikkje slik å forstå at lokalforeininga kjende seg forplikta til å følge Overbestyrelsen i eitt og alt. Den omstridde sak nr. 33, med forslag om mistillit til Stang-ministeriet, vann tilslutning i Nes. Men foreininga var splitta i synet på direkte val (sak nr. 11), og sa seg usamde i Jaabæks meining om inndriving av «Smaagjæld» utanom lova (sak nr. 8).¹⁰⁷ Gjennom formannens følgeskriv til møtereferata han sendte Jaabæk, kan vi ane eit djupare skisma innanfor laget: Det er mykje som tyder på at styret, og særleg formannen sjølv, sto for eit meir radikalt syn enn det som vann gjenklang i medlemsstokken. Men sparelinja til Jaabæk, den hylla nesbøndene samstemt og sterkt!¹⁰⁸

Ein kan nok få inntrykk av at dei dreiv det vel langt i pengepugeri – som om dei i nyvakna medvit om at dei no, når dei endeleg kunne gjere

105 Seland 1988: 100 og 127 ff.; sitat frå brev til Jaabæk, poststempla 06.08.1870.

106 Seland 1988: 98 f., med ref. *Folketidende* nr. 38–1871.

107 Refererer til nummerering av i alt 42 saker Overbestyrelsen i Mandal sendte ut til lokallaga.

108 Seland 1988: 99.

seg gjeldande i politikken, måtte vise klør i stort som i smått. For «Bondeventanken med større Selvbevidsthed [er] kommen paa Glid», erklærte Ole A. Glendrange frå Nes da han talte på amtsmøtet i Lyngdal hausten 1872. «[D]en arbeidende Klasse» skulle endeleg reise seg frå «Kryberi og slavisk Underdanighed» og kreve «mere Lighed, Frihed og Selvstændighed». Da galdt det å slutte rekkene: «Jeg vil kalle Eder Brødre» – «Vi bør være som Soldater i en Armee [...] Alle maa virke i Enighed viss Fienden skal beseires og Maalet naas»!¹⁰⁹

På det lokale planet kjem ønsket om brorskapsband også til uttrykk i forslag om praktiske ordningar. På nyåret 1873 gjorde bondevennene i Nes vedtak om at ingen medlemmer av foreininga skulle saksøke kvarandre utan at konflikten først var lagt fram for eit internt utval på tre til fem menn. Innanfor det offentlege rettsstellet hadde lokalsamfunnet sitt forliksråd, men bondevennene meinte altså det var naturleg at konflikter der lagslemmer sto mot kvarandre, skulle løysast innanfor deira eige fellesskap.

Som over alt i landet mobiliserte også nesbøndene sterkt ved det såkalla riksrettsvalet 1882.¹¹⁰ I oktober året etter gjekk amtets bondevennforeining over til å bli amtsvenstreforeining – ved namneskifte.¹¹¹ To månader seinare møttest 30 av dei gamle bondevennene i Nes og stifta sitt lokale venstrelag – også dette ved namneskifte. Det var ei tid med høgspenning i rikspolitikken. Også i bygder fjernt frå Kristiania var den pågåande riksrettssaka samtaleemne mann og mann imellom. Det er vanskeleg å sjå at dette hadde vore mogleg utan fundamentet som var lagt gjennom arbeidet i bondevenntida.

Statsrådssaka: Kva ville Ueland ha gjort?

Den breie støtta til Venstre og riksrettssaka var nok ikkje alltid grunna i djup forståing for det politiske spelet. Førjuls vinteren 1883 arbeidde den tidlegare bondevennformannen, no nyslått venstreleiar i Nes sokn, Johannes Loga, med ei «Erklæring» som skulle overtyde nølarane om

109 Seland 1988: 101, med ref. *Folketidende* nr. 7–1873.

110 Mjeldheim 1984: 58 ff. og 313.

111 Mjeldheim 1984: 71 f.

at dei måtte støtte Venstre. Her trongst solide forbilde, sjølvaste O. G. Ueland skulle kallast til vitne. Kva ville Ueland ha meint, om han hadde levd? Erklæringa er lagt i munnen på «en ældre Mand – nu 77 Aar» i nabosokna Bakka. Han hadde hatt mang ein samtale med Ueland om saker som «behandlede i Storthinget under hans Thingfærd».¹¹²

Det var vel kjent at Ueland i si tid hadde stemt imot grunnlovsending som skulle gi statsrådene adgang til Stortinget. Men sjå om ikkje den gamle hovdingen likevel hadde peikt mot dagens venstrepolitikk. På Bakka-mannens spørsmål om det ikkje ville vere tenleg at statsrådene kunne kallast til møte med tingmennene, skal Ueland ha svart: «Du har Ret! Saa maa ske.» Men ettersom han var «af de finere Politikkere», såg han djupare i saka og fann at tida enno ikkje var moden:

Nu Fortiden har vi for mange Embedsmænd i Thinget, men naar vi som nu er vælger paa disse til Præsidenter m.v. saa faar vi dem til dels med os paa et eller andet Forslag. Jeg frøgtter! At naar Statsraadet kommer i Thinget disse Hrr da staa og bukke, og sige ja til hvad Stadsraadet forlange;

Her måtte ein vise tolmod – bøndene måtte først skaffe seg ein sterkare plattform på Stortinget. Men Ueland var trygg på at ein gong skulle den gamle orden falle:

For min Del skulde jeg ønske Stadsraadet i Thinget, jeg skulde sige dem mange drøie Ord; men Tiden er endnu ikke kommen, men efter hvert som det norske Folk gaar frem i Oplysning, vil det ske og bør det ske...

Dermed hadde Ueland talt frå grava. For sør- og vestlandske bønder sto han enno som grunnfast autoritet. Og døde autoritetar gjer seg berre vel så godt som levande, det har Johannes Loga visst å spele på.

Radikalisme i rikspolitikken, konservatisme på heimebane

Styret for Næs Sogns Venstreforening hørde alt til den kommunalpolitiske eliten da dei gjekk i gang med det nye laget, alle styremedlemmene

---

¹¹² Seland 1988: 102 ff., med ref. arkiv etter J. Loga, i privat eige.

hadde skaffa seg ein sterk posisjon i bondevenntida. 80 % av dei hadde eller hadde hatt kommunale verv. Samtlege heradsstyre-representantar valde i 1883, var medlemmer eller styremedlemmer i venstrelaget.¹¹³

Slik den lokale bondevennforeininga hadde støtta opp om dei mest ytterleggående standpunkta i Jaabæks politikk, heldt venstrelaget fram med å markere radikalisme. Men ser vi nærare på sakene dei tok opp dei første åra, er det tydeleg at nære, bygdepolitiske spørsmål snart sprengde seg inn. Det er ei slåande motsetning mellom radikalismen desse venstremennene viste i rikspolitiske saker, og konservatismen som kjem til uttrykk i lokalpolitikken. Dei hylla gjerne parlamentarismen og ønskte både «kirkelige og borgerlige reformer». Men heime i bygda ville dei ha legdordninga tilbake i fattigstellet, lærarane ville dei helst fø i naturalia, og dei ville halde fast ved pliktarbeid i vedlikehald av vegane.¹¹⁴

Når det galdt bygdepolitikken, kjende dei på kroppen kva moderne ordningar kosta. Og no kosta det i kontant skilling – for mange fall det langt tyngre enn å yte i naturalia og arbeidsplikt. Her ser vi klare utslag av haldningane Sverre Steen framhever, når han peiker på motsetningane mellom marknadsorientering og naturalhushald som ein nøkkel til å forstå bøndenes politikk (sjå ovanfor). Rikspolitikken opplevde nesbøndene på avstand – her hadde dei råd til å reformere, så lenge dei hadde sine egne folkevalde til å kontrollere utgiftene. Når slike saker jamt over fekk meir overflatisk behandling i medlemsmøta, kan det skuldast at lands- og amtsvenstreforeininga ikkje alltid pleidde kontakten like omsorgsfullt. Men det var nok også slik at rikspolitiske problem i rolegare tider blei opplevd som noko fjernt.¹¹⁵

Sluttord

Bondeopposisjonen utgjorde aldri ei einsarta gruppe. Særleg markant var skilnaden mellom storbønder frå det klassesdelte Austlandet og tingmenn med bakgrunn i ein meir egalitær sør- og vestlandsk bygdekultur. I mange saker sto dei likevel saman, og i visse reformspørsmål gjekk

113 Seland 1988: 128 f.

114 Seland 1988: 105 ff.

115 Seland 1988: 106 f.

fronten på tvers av tradisjonelle standsskille. Det blei avgjerande for den venstrekoalisjonen som mobiliserte før «riksrettsvalet» 1882, og slik opna for parlamentarismen i norsk statsskikk. Undervegs i denne prosessen voks det moderne partisystemet fram, med fastare gruppesamarbeid på tinget og masseorganisering av veljarar på lokalt, regionalt og nasjonalt nivå.

Den parlamentariske bondeopposisjonen vann styrke på 1830-talet, da bøndene for første gong var i fleirtal på tinget. Skal vi forstå bakgrunnen for dette gjennomslaget, må vi følge lengre linjer i utviklinga av utanomparlamentarisk opposisjon. Da kan det i første omgang synast søkt å ta utgangspunkt i ei religiøs rørsle. Hans Nielsen Hauge forfekta aldri idear om endring av det etablerte styresettet. Men slik kyrkja var med på å bære statsbyggnaden – ikkje berre under eineveldet, men til langt opp mot vår eiga tid – kunne religiøs opposisjon lett oppfattast som trugande for stat og samfunn. Fleire historikarar har da også sett Haugerørsla som ein forløpar for 1800-talets opposisjon mot embetsmannsstaten. Med Thranerørsla blei det på politisk grunnlag reist ein folkeleg opposisjon, i hovudsak tufta på liberalismens idear. Mykje av det thranittane sto for, løfta Jaabækrørsla vidare fram, no innanfor eit program som skulle fremme bøndenes interesser.

I det historiske bildet må vi sjølvsagt ha blick for den sterke folkeveksten som prega 1800-talet, for grunnleggande endringar i samfunnsstruktur og skiftande vilkår for kommunikasjon. Skulle ein nå fram med samfunnskritikk og nye idear, måtte dei opposisjonelle tankane ha grunnlag i ein brei opinion. Gjennom omfattande agitasjonsreiser, ved å satse på eit korps av dyktige mellomleiarar og institusjonalisere ein skikk for vennebesøk, brevveksling og kolportasjon av skrifter, var Hauge den første som makta å bygge eit nesten landsomfattande nettverk for folkeleg opposisjon. Thrane og hans støttespelarar reiste også som agitatorar, men no – ved midten av 1800-talet – kunne det trykte mediet vere eit vel så viktig middel til nettverksbygging. Thranerørsla var forbilde da Jaabæk i 1860-åra grunnla bondevennrørsla og gjorde *Folketidende* til ei livline mellom Stortinget og ein vaknande veljarskare. Mange av Jaabæk-foreiningane blei seinare omdanna til moderne partilag. Dei utgjorde ei berande kraft innanfor den liberale venstrekoalisjonen som i 1884 gjorde

ende på «embetsmannsstaten». Slik kan vi følge dei lange linjene, frå religiøs opposisjon under det seine eineveldet til rammene var lagt for parlamentarisme og massedemokrati.

Kjelder og litteratur

Trykte kjelder og faglitteratur

- Bergsgård, A. (1932). *Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken*, bind I og II. Oslo: Aschehoug.
- Bergsgård, A. (1965). *Norsk historie 1814–1880*. Oslo: Samlaget.
- Bjørklund, O. (1982). *Marcus Thrane*. Oslo: Tiden.
- Dahl, O. (1990). *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dyrvik, S. og Nagel, A. H. (red.) (2014). *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*. Bergen: Bodoni.
- Dyrvik, S. (2014). «Røysteretten i 1814», i S. Dyrvik og A. H. Nagel (red.).
- Dørum, K. (2012). «Thrane-bevegelsen i nytt lys», i K. Dørum og H. Sandvik (red.). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Spartacus / Scandinavian Academic Press.
- Dørum, K. og Sødal, H. K. (red.) (2017). *Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Dørum, K. og Sødal, H. K. (2017). «Hauge, haugianerne og kontrastene», i K. Dørum og H. K. Sødal (red.).
- Dørum, K. (2017). «Haugianerne i norsk politikk på 1800-tallet», i K. Dørum og H. K. Sødal (red.).
- Døssland, A. (2003). «Bønder, bøker og politikk». *Historisk tidsskrift*, bind 82.
- Eide, M. (red.) (2014). *Journalistikkens norske klassikere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eide, M. (2014). «Christian Friele (1821–1899)», i M. Eide (red.).
- Fougstad, C. (1834). *Det norske Storthing i 1833*. Christiania: Johan Dahl.
- Fuglum, P. (1949). «Ueland, Ole Gabriel Gabrielsen», i *Norsk biografisk leksikon*, bind XVII. Oslo: Aschehoug.
- Hommerstad, M. (2014). *Politiske bønder: bondestrategene og kampen om demokratiet 1814–1837*. Oslo: Spartacus / Scandinavian Academic Press.
- Hyvik, J. (2016). *Tokulturlæra i norsk historie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Koht, H. (1918). *Johan Sverdrup*, bind I, 1816–1869. Kristiania: Aschehoug.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo: Aschehoug.

- Kaartvedt, A. mfl. (1964). *Det Norske Storting gjennom 150 år*, bind I. Oslo: Gyldendal.
- Malmanger, M. og Sørensen, B.: «Adolph Tidemand», i *Norsk kunstnerleksikon*, (digital utgave, lese 11.04.2018).
- Mjeldheim, L. (1984). *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mjeldheim, L. (1987). *Politiske prosessar og institusjonar*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Myking, J. R. (2014). «Førebuing til 1814? Bøndene si deltaking i formelle lokale institusjonar før 1814», i S. Dyrvik og A. H. Nagel (red.).
- Pryser, T. (1977) (red.). *Thraneørsla i norske bygder*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Pryser, T. (1977). «Innleiing», i Pryser (red.).
- Ringvej, M. (2014). *Marcus Thrane. Forbrytelse og straff*. Oslo: Pax.
- Roos, M. (2016). «En opposisjonell og fritenker. Betydningen av kristendomsynn i debatten om skolelovgivningen frem mot 1889: Søren Jaabæks posisjon». *Historisk Tidsskrift*, bd. 95 nr. 3.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie, første del, Tidsrommet 1814-ca. 1860*. Oslo: Gyldendal.
- Seip, J. A. (1981). *Utsikt over Norges historie, annen del, Tidsrommet 1850–1884*. Oslo: Gyldendal.
- Seland, B. (1988). *Felleskap og foreningsvekst. En undersøkelse fra Nes sogn, Vest-Agder, ca. 1850–1900*. Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- Seland, B. (2016). «1800- og 1900-tallets religiøse bevegelser: historiografiske perspektiver på forskning og formidling». *Historisk tidsskrift*, bd. 94.
- Seland, B. (2017). «I 'Fællesskab og Samfund' – Haugebevegelsens organisasjon», i K. Dørum og H. K. Sødal (red.).
- Slettan, D. og Try, H. (red.) (1979). *Bondevenene. Jaabækrørsla 1865–1875*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Slettan, D. (1979). «Politisk aksjon i kristendommens namn?», i D. Slettan og H. Try, (red.).
- Slettan, D. (1999). «Søren Jaabæk som stortingsmann», i B. Seland (red.). *Agderbenken. Landsdelens representanter på Stortinget fra 1814 til 1990-tallet*. Kristiansand: Høgskolen i Agder, Skriftserie nr. 57.
- Steen, S. (1958). *Tusen års norsk historie. Artikler og avhandlinger av Sverre Steen*, utgitt til hans 60-årsdag. Oslo: Cappelen.
- Steen, S. ((1932) 1958). «Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken», i *Tusen års norsk historie*.
- Steen, S. ((1946) 1958). «Hans Nielsen Hauge og bondereisingen», i *Tusen års norsk historie*.
- Steen, S. (1948). «De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati». *Historisk tidsskrift*, bd. 34.

- Steen, S. (1957). *Det gamle samfunn; Det frie Norge*, bd. 4. Oslo: Cappelen.
- Steen, S. (1962). *Konge og storting; Det frie Norge*, bd. 5. Oslo: Cappelen.
- Storsveen, O. A. (2014). «Peder Soelvold (1799–1847)» og «Henrik Wergeland (1808–1845)», i M. Eide (red.).
- Tarrow, S. G. (2011). *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: University Press.
- Try, H. (1977). «Thrannerørsla og bondevennene», i T. Pryser (red.).
- Try, H. (1979-I). *To kulturer – en stat: 1851–1884*, i Knut Mykland (red.). *Norges historie*, bind 11. Oslo: Cappelen.
- Try, H. (1979-II). «Bondevenerørsla 1867–1873 – ei regional jamføring», i D. Slettan og H. Try (red.).
- Try, H. (1985). *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*. Øvre Ervik: Alvheim og Eide.
- York, E. U. (2014). «Frå bondeopprør til bondevener. Politisk kultur på Sør- og Vestlandet før og etter 1814», i S. Dyrvik og A. H. Nagel (red.).

Arkivalia

- *Statsarkivet i Kristiansand* (SAK): Privatarkiv etter Søren Jaabæk, Dep. 431–500 (Jaabækarkivet).
- *Statsarkivet i Kristiansand* (SAK): Amtmannsarkivet, Lister og Mandals amt. Journalsaker 1862–1877.
- *Riksarkivet* (RA): Privatarkiv etter Ole Gabriel Ueland, 0241 /F /L0001–0005 (Uelandarkivet).

Periodika, oppslagsverk og nettsider

- Folketidende*, diverse årgangar (sjå noteverket)
- Norsk kunstnerleksikon*, <https://nkl.snl.no>
- Stortinget, <https://www.stortinget.no/>

Marcus Thrane og Arbeider-Foreningerne på Agder

Berit Eide Johnsen

I 1848 startet februarrevolusjonen med gatekamper i Paris. Urolighetene spredte seg raskt gjennom et Europa som var preget av nye, voksende samfunnsklasser og politisk ustabilitet. Internasjonal handel og skipsfart var året før gått inn i en økonomisk krise. Det var uår og matmangel. Bølgene slo etter hvert inn over Norge. Krisen ga seg utslag i en bemerkelsesverdig foreningsdannelse. Utvandringen til Amerika økte også de følgende årene.

Fra desember 1848 startet Marcus Thrane (1817–90) en rekke arbeiderforeninger rundt om i Sør-Norge, og på kort tid fikk de en veldig oppslutning, først og fremst på Østlandet, men også på Agder. Bevegelsen har blitt karakterisert som Norges første moderne politiske masseparti. Den blir ofte omtalt som «Thranerørsla», «Thrane-ria» eller «thranittbevegelsen» etter han som i løpet av to–tre år 1849–51 klarte å organisere omkring 400 arbeiderforeninger på Østlandet, Vestlandet, Agder og så langt nord som til Trøndelag. Medlemmene blir gjerne omtalt som «thranitter».¹ Hvem var disse medlemmene, og hvorfor meldte de seg inn i arbeiderforeningene fra begynnelsen av september 1849? Hvilke krav var det som ble fremmet? Spørsmålene vil bli drøftet med referanser til Agder, og særlig til kysten av Nedenes og lillesandsområdet.

---

¹ Ringvej 2014: 277 er kritisk til disse betegnelsene. Hun knytter dem til personer «som ikke ville høre på medlemmenes ord», og karakteriserer betegnelsene som «denne avintellektualiseringen av foreningene».

«Den deklasserte rikmannssønnen»

Marcus Thrane ble født inn i Kristianias handelspatrisiat i 1817.² Like etter fødselen ble det avslørt at faren David Thrane hadde gjort underslag som betrodd meddirektør og kasserer i den nyopprettede Rigsbanken. Et par år senere gikk faren fallitt som en følge av krisen etter napoleonskrigene, som så mange andre i det sørnorske handelspatrisiatet. Familien gjenvant aldri sin økonomiske og sosiale posisjon. Etter morens død i 1831 og farens død året etter måtte den unge gutten understøttes av mer velstående slektninger.

I 1838 dro Marcus Thrane på et flere måneders utenlandsopphold. Han besøkte både Tyskland, Frankrike og England, der det alle steder var både sosial uro og ulike former for organisert opposisjon og regimekritikk. Thrane ble kjent med tidens politiske og sosiale bevegelser. Ikke minst fikk han kunnskaper om den engelske chartistbevegelsen. Dette fikk senere betydning for organiseringen av arbeiderforeningene, og kan også spores gjennom bruken av petisjoner (bønneskrifter).³

I 1840 tok Thrane artium. Han avbrøt teologiske studier og ble lærer, blant annet privatskolelærer på Modum Blaafarveværk. Der så han på nært hold landets største industribedrift med 700 arbeidere og tallrike bønder som leverte varer til verket. Vinteren 1847–48 opplevde verket en hard krise med 250 oppsagte arbeidere. Mens Thrane ennå var på Modum, kom de første meldingene om februarrevolusjonen i Frankrike. Han forlot stedet og dro til Drammen. Tanken var å opprette en privatskole, men i stedet ble det journalistikk og politikk.⁴

2 Dette kapitlet bygger på Bjørklund 1951; Bull 1985; Pryser 1977; Kummen 1949: 80.

3 Seip 1974: 201. Chartismen (etter *The People's Charter*, folkets frihetsbrev fra 1838) var en bevegelse i England 1836–54. Dens hovedkrav var blant annet alminnelig stemmerett for menn og opphevelsen av kravet om at man måtte være formuende for å bli valgt til medlem av Parlamentet. Chartismen, <http://snl.no/chartismen>, lastet ned 03.03.2014; Bjørklund 1951: 24 skriver at Thrane i London ble kjent med en forening av arbeidere og håndverkere som hadde utarbeidet et program, «The Peoples Charter»; Zachariassen 1962: 12–13 skriver derimot at «Thranes besøk i England må ha vært så kort at han neppe da kan ha fått noe nærmere kjennskap til den engelske arbeiderbevegelse, chartismen, som han siden skulle ta til mønster for sin egen bevegelse».

4 Bull 1985:30.

Posten som redaktør av *Drammens Adresse* måtte han forlate etter fem måneder, 1. januar 1849, på grunn av sine radikale politiske meninger og synkende antall abonnenter. Kort tid etter, 31. mars 1849, ble abonnementsinnbydelse på *Arbeider-Foreningernes Blad* sendt ut. Avisen, som skulle virke «For Arbeidsmandens Oplysning og bedre Fremtid», var et viktig skritt på veien mot en omfattende organisasjon. Avisen utkom fra mai samme året. I februar 1850 flyttet Thrane fra Drammen til Kristiania med bladet sitt.⁵

Biografer og forskere er enige om at Marcus Thranes ulykkelige skjebne som «den deklasserte rikmannssønnen» virket sterkt inn på hans livsløp og politiske standpunkter.⁶

Stor oppslutning om arbeiderforeningene

Den første arbeiderforeningen ble stiftet i Drammen 27. desember 1848. De følgende foreningene ble dannet i arbeider- og håndverksmiljøer i byer og tettsteder på Østlandet og Agder fra slutten av mars 1849. Etter hvert kom også bygdene med. På Agder ble det dannet foreninger i jernverksstrøkene i øst, i byene vestover til og med Mandal og noen få i de indre skogsbygdene omtrent midt i landsdelen.⁷ Lokalforeningene var bundet sammen i et nettverk med et sentralt plassert landsstyre og en landsmøteinstitusjon som øverste organ.

Arbeiderforeningene fikk en veldig tilslutning av medlemmer på kort tid, så sterk og rask tilslutning som en aldri før hadde sett i Norge. Det ble en bevegelse som samlet relativt brede lag av befolkningen. At størstedelen av medlemmene var rekruttert fra bygdene, gjør den også unik i europeisk sammenheng. På det meste omfattet bevegelsen 25 000–30 000 medlemmer, og totalt rundt 1000 i Nedenes amt.⁸

5 Pryser 1977: 7–22, Seip 1974:193 og Bull 1985: 208–12. Avisen utkom fra 5. mai 1849. I 1851: 6 000 eksemplarer. Marcus Thrane var redaktør fra starten, og fra vinteren 1850–51 overtok Theodor Abildgaard.

6 Bjørklund 1951: 11 og Bull 1985: 30.

7 Try 1977 I: 36.

8 Pryser 1977: 11; Tveiten 1977:63. Etter medlemslistene var antallet thranitter 765. Supplert med underskrivere på petisjonslistene kommer Tveiten opp i omkring 1000 som direkte støttet Thrane i Nedenes amt.

Portrett av Marcus Thrane.

I siste halvpart av august 1849 reiste Thrane på agitasjonsferd sørover langs kysten og startet den ene foreningen etter den andre. 28. august ble forening nummer 37 etablert på Egeland Jernverk og samme dag en forening i Risør. Så dro han videre til Tvedestrand og Holt og stiftet Tvedestrand Arbeiderforening allerede neste dag. 31. august var han i Arendal og 2. september i Grimstad. Til Lillesand kom han dagen etter og stiftet forening nummer 45. Thrane tilbrakte de neste to dagene i Kristiansand før han returnerte til Kristiania.⁹ Fritz Jensen, som ble valgt til leder av Christianssands Arbeiderforening, var en handlingens mann. Han organiserte det følgende året flere foreninger rundt Kristiansand. Til Vennesla kom han sommeren 1850, og var sannsynligvis den som fikk foreningen i gang der. Søndag 20. oktober 1850 var han i Mandal og stiftet Mandals Arbeiderforening, og i Iveland for å stifte forening en uke senere. Kanskje var det også han som fikk i gang foreningen på Mykland.

I slutten av september 1849 var det blitt stiftet i alt 49 arbeiderforeninger i Norge med til sammen 4 091 medlemmer.¹⁰ I januar 1850 var antallet foreninger doblet til 100 med til sammen 8 117 medlemmer. Midt i mars var tallet økt til 133 foreninger med 11 554 medlemmer.

At antall foreninger og medlemsmassen vokste raskt over hele Sør-Norge høsten 1849 og på nyåret 1850, var vesentlig et resultat av at det politiske programmet ble kjent gjennom en petisjon til kongen. Petisjonen ble underskrevet av nærmere 13 000 medlemmer og overlevert kong Oscar 1.s stattholder i Norge 19. mai 1850. Kravene i petisjonen dreide seg om at man generelt skulle sette ned tollsatsene, og særlig korntollen, slik at nødvendige varer kunne bli billigere. Man ville også gjeninnføre ordningen med de såkalte *liggedagene*, som var blitt opphevet i 1836. Den dreide seg om retten til å kjøpe varer (hovedsakelig korn fra Danmark) et visst antall dager direkte fra skutene, uten mellommenn, mens de lå i havn. Man ville dessuten ha utvidet handelsfrihet på landet, bedring av husmannsklassens kår, tiltak mot brennevinsmisbruket, utbedring av

9 Kristiansandsforeningen var både stor og aktiv. Den forsøkte «at utvikle nye erhvervskilder». I januar 1850 ble det besluttet at et lite skip på 37 kml. skulle bygges som et produksjonssamvirke mellom arbeidere. Kapital skulle samles inn ved aksjetegning. Det er uvisst om prosjektet ble igangsatt. I 1852 ble et verft (kalt «Thranitterverftet») innkjøpt og et skip bygd og sjosatt i 1856. Kummén 1949: 73–75 og 114–120.

10 *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. september 1849.

allmueskolevesenet, reformer i rettspleien, innføring av allmenn verneplikt (noe som var blitt vedtatt allerede i 1814, men ikke gjennomført i praksis) og sist, men ikke minst: allmenn stemmerett for menn.

Disse kravene kunne – med unntak av det siste – ikke vurderes som spesielt radikale. De var dessuten langt på vei i tråd med målene til bondeopposisjonen på Stortinget. Til en viss grad hadde de også allmenn oppslutning.

Hvorfor arbeiderforeninger?

Den relativt kraftige og raske mobiliseringen skyldtes flere forhold. De mest åpenbare, kortsiktige årsakene var, som vi har sett, å finne ute i verden: den internasjonale lavkonjunktoren fra 1847 og februarrevolusjonen i Frankrike i 1848. Verdenskrisen nådde også Norge i revolusjonsåret.

En grunnleggende langtidsfaktor var den sterke folkeøkningen etter krigen 1807–14. Norges befolkning økte med mer enn 50 prosent mellom 1815 og 1845. Særlig var befolkningen langs kysten i vekst på denne tiden. Veksten kulminerte i årene rundt 1850. Da var de store fødselskullene fra årene etter 1815 blitt voksne. I tiåret 1835–45 økte tallet på norske menn i aldersgruppen 20–30 år fra 82 000 til 116 000.¹¹

Det var befolkningskrise på landsbygda rundt 1850, særlig på Østlandet. Jord- og skogbruket evnet ikke å sysselsette den voksende befolkningen, og mulighetene for annen sysselsetting var små. På Agder hadde befolkningsoverskuddet på landsbygda allerede noen år ført til vandringer ut til kysten. De maritime næringene ekspanderte, og byene vokste. Unge gårdbrukersønner fant arbeid i skipsfarten og skipsbyggingen. Mange fant også sitt levebrød innen håndverk, særlig i murer- og tømrerfagene. Men nå var den muligheten redusert. Krisen hadde også rammet kystsamfunnene.¹²

Som en langsiktig årsak til bevegelsen påpeker historikeren Jens Arup Seip den sammenhengende radikale tradisjonen fra den franske revolusjonen i 1789 til februarrevolusjonen i 1848. Det dreide seg om en sosial

¹¹ Kummen 1949:16.

¹² Kummen 1949:53.

protest som hadde overlevd best i det lavere borgerskap i byene, særlig hos håndverkere og det han kaller en «folkelig intelligens». Her fant man skolelærere, frie skribenter og publisister. De søkte sitt levebrød ved å gi informasjon, ved oversettelser og forfatterskap.¹³ Til den «folkelige intelligens» på 1840-tallet hørte den kontroversielle stifteren av *Christianssandsposten* i 1840, og avisens redaktør fram til 1843, utvandrerpioneren Johan Reinert Reiersen (1810–64). Det dukket særlig mange småaviser opp i 1840-årene, og de nådde et stort lesende publikum.¹⁴ Og avisene var internasjonalt orientert. Eksempelvis utkom *Stiftsavisen* i Kristiansand med et ekstranummer da meldingen om februarrevolusjonen i 1848 nådde byen.¹⁵ Samtidig sirkulerte bøker og skrifter. Forbedringer av skolevesenet, til dels utløst av skoleloven av 1827, førte til at stadig flere kunne lese og skrive bedre.¹⁶

Som en langsiktig årsak nevner historikeren Hans Try den såkalte «assosiasjonsånden», et særlig karakteristisk trekk ved denne tiden. Rundt 1850 var folk blitt vant til at det å danne foreninger eller «selskaper» var en naturlig måte å organisere seg på.¹⁷

I nyere forskning er den generelle demokratiseringen og politiseringen av de brede befolkningslag etter 1814 trukket fram som en viktig forklaring på – eller sagt på en sterkere måte: en forutsetning for – at arbeiderbevegelsen fikk en så stor oppslutning. Historikeren Knut Dørum hevder at den ikke kunne ha oppstått hvis det ikke var vokst fram en mer utviklet folkelig offentlighet og nye politiske organer og ordninger på bygdene i tidsrommet 1814–50. Dette var ordninger med bred sosial sammensetning og demokratiske beslutningsprosesser. En folkelig radikalisme ble ikke minst formidlet av de nye formannskapene etter 1837. De dannet skole for en stadig større del av befolkningen.¹⁸

13 Seip 1974: 181–2.

14 Syvertsen 1981. *Christianssandsposten* (som særlig var et talerør for utvandring til Amerika, se annet kapittel) ga fra mai 1840 ut et tilleggsblad «Almindelig Commissions-Tidende for Christianssands Stift. Indrettet med særdeles Hensyn til Byerne Egersund, Flekkefjord, Farsund, Mandal, Lillesand og Grimstad». Syvertsen hevder at *Christianssandsposten* hadde stor utbredelse i Nedenes Amt (note 7).

15 Slettan 1998: 273.

16 Dørum 2012: 387.

17 Try 1996: 44.

18 Dørum 2012: 373 ff.

I et langtidsperspektiv: befolkningsøkning med store ungdomskull i arbeidsfør og gifteferdig alder og demokratisering og politisering av brede befolkningslag. I et korttidsperspektiv: februarrevolusjonen i 1848, internasjonal økonomisk krise som slo inn over Norge og rammet kystnæringene, kombinert med uår og gjeldskrise på bygdene. Dette var bakgrunnen for bevegelsen. Men det var agitatoren og organisatoren Marcus Thrane som plantet frøet. Uten hans store evner ville Norge neppe ha fått den omfattende bevegelsen, hevder historikeren Tore Pryser i forordet til boken *Thranerørsla i norske bygder*.¹⁹

Mange medlemmer

I Lillesand og Vestre Moland var det et økende antall som sluttet opp om bevegelsen i månedene etter Thranes besøk 3. september 1849. I *Arbeider-Foreningernes Blad* stod under «Bekjendtgjørelser» 22. september: «I Lillesand stiftede jeg Mandag den 3die September en Forening af 16 Medlemmer.»²⁰ Et bidrag på en ort og åtte skilling var samtidig blitt samlet inn. *Arbeider-Foreningernes Blad* kunngjorde 3. november at «Lillesands Forening er forøget med 10 nye Medlemmer og tæller nu 26», og 8. desember var 27 nye kommet til, slik at medlemstallet var 53. Da var det også blitt valgt to nye formenn, som skulle styre hver sin «rode» (dvs. hvert sitt område). Det ble også tenkt på å opprette en låne- og understøttelseskasse. Fram til 19. januar 1850 fikk lillesandsforeningen ytterligere 17 nye medlemmer og talte da 70.²¹

Som nevnt ble en petisjon underskrevet av nærmere 13 000 medlemmer og overlevert kong Oscar 1.s stattholder i Norge 19. mai 1850. Blant dem var 85 personer fra lillesandsområdet. De skrev under på en liste datert 10. februar 1850. I *Arbeider-Foreningernes Blad* ble det annonsert at «For at faa Petitionen underskrevet holdes i alle Foreninger Generalforsamling Søndag den 17de Februar» på ettermiddagen, men i Lillesand skjedde dette altså en uke tidligere. Denne søndagen ble petisjonen «Op Læst i Lillesand

¹⁹ Pryser 1977: 11.

²⁰ *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. september 1849.

²¹ *Arbeider-Foreningernes Blad* 2. juni 1849 («Om Oprettelsen af en Understøttelseskasse»), 3. november, 8. desember 1849 og 19. januar 1850 («Bekjendtgjørelser», om Lillesands Forening).

Forening», og 84 av de 85 underskrev egenhendig – enten på selve møtet eller da de ble oppsøkt av en av formennene i dagene etter møtet. Bare en, Nils Andersen, undertegnet «Nils Anersen m p pen», med påholdt penn.²²

Ifølge lensmann Hans Jørgen Henschiens opptegnelser fra august 1851 var det i alt 104 medlemmer i arbeiderforeningen i Lillesand. Men på det tidspunktet var bevegelsen blitt slått tilbake og foreningene kriminalisert. Det var også bakgrunnen for at lensmennene i de områdene som hadde arbeiderforeninger, ble pålagt å kartlegge medlemmene ved å ta opp navnelister og ellers rapportere om lokal virksomhet. Fra andre steder er det kjent at lensmennene så godt de kunne, prøvde å bagatellisere betydningen av arbeiderbevegelsen i deres eget distrikt. Det kunne medføre at de helst rapporterte småkårsfolk og utelot de som sosialt stod nær dem selv – kondisjonerte, bønder og andre som stod høyere oppe på den sosiale rangstigen.²³ Det er også kjent at mange meldte seg ut av foreningen i 1851 av frykt for å komme i vansker under politigranskingen. De som ble stående som medlemmer og dermed rapportert, kunne være de mest «forherdede», de som uansett vedkjente seg medlemskap. Fra andre steder er det kjent at bøndene først trakk seg, men det er ikke usannsynlig at også medlemmer i den nedre enden av den sosiale rangstigen ble skremt fra å stå på listene.²⁴

Med utgangspunkt i de to oversiktene – petisjonen fra februar 1850 og lensmann Henschiens liste fra august 1851 – kan vi navngi 110 medlemmer som var hjemmehørende i Lillesand og Vestre Moland, og vi kjenner også yrkene til de fleste av dem. I det følgende vil jeg gå nærmere inn på denne foreningen. Hvem var de 110? Er det mulig å forklare hvorfor de støttet opp om bevegelsen? Og hvor omfattende var den lokale foreningen i forhold til ellers i amtet og i Norge for øvrig?

---

22 *Arbeider-Foreningernes Blad* 16. februar 1850: «Angaaende Petitionen». Punkt 2: «Efterat den [Petitionen] er oplæst og bifaldt bør Medlemmerne, Enhver egenhændig eller med paaholdt Pen, underskrive den.» Punkt 3: «Efterat saadan Generalforsamling bør hver Formand gaa om til de af sin Rodes Medlemmer, som ikke vare tilstede ved Generalforsamlingen, for paa denne Maade at faae de manglende Underskrifter.»

23 Pryser 1977: 16.

24 Try 1977 I: 37.

Medlemmer i Lillesands Forening i 1851 etter yrke			
Gårdbrukere:	2	Håndverkere:	
Husmenn:	2	Dreier	1
		Snekkere	8
Sjømenn:		Skomakere	3
Styrmann	1	Smeder	3
Båtsmann	1	Slakter	1
Matroser	12	Salmaker	1
Rorskarl	1	Hattemaker	1
		Kobberslager	1
Daglønnere:	18	Tømmermenn	41
Håndverksmestre:		Handelsmann:	1
Murmestre	4		
Sagmestre	2	Til sammen: 104	

Kilde: Lensmann Hans Jørgen Henschiens opplysninger til Justisdepartementet august 1851. «Thranesaken», Nedenes Amt, pk. 1 og 2, Riksarkivet; Rosenberg 1982.

At Marcus Thrane personlig besøkte Lillesand 3. september 1849, må vurderes som helt avgjørende for at foreningen ble stiftet. 16 personer meldte seg umiddelbart inn i den nystartede foreningen, og medlemstallet var økt til 70 i januar 1850. Vi har ingen opplysninger om hvem disse var. Vi kjenner navnene på de 85 personene som underskrev petisjonslisten 10. februar 1850, men har ikke ytterligere opplysninger om dem. I lensmannens registrering fra 1851 er derimot både navn og yrke til de 104 personene oppgitt. Når vi sammenholder de to listene, kan det i enkelte tilfeller – på grunn av utydelig signatur og ulik stavemåte – være tvil om det er samme person det er snakk om. I de fleste tilfellene er det likevel helt klart og tydelig. Med det forbeholdet kan vi konstatere at 79 av navnene på petisjonen også finnes på lensmannens liste. Vi vet ikke hva som var årsaken til at de øvrige seks ikke var med på listen høsten 1851. Kanskje meldte de seg ut av foreningen, flyttet fra stedet eller reiste til sjøs. Noen masseutmeldelse i løpet av det siste året fram til høsten 1851 var det uansett ikke snakk om her, og vi kan heller ikke påvise noen under- eller skjevrappotering fra lensmannens side.

25 av personene på lensmannens liste var ikke underskrivere av petisjonen, og dermed kan vi anta at de fleste av disse, om ikke alle, meldte seg inn i foreningen *etter* februar 1850. Hovedinntrykket er dermed at

folk heller meldte seg *inn* enn *ut* av arbeiderforeningen i tiden fra petisjonen ble underskrevet til bevegelsen ble forbudt. Men det er samtidig helt klart at hoveddelen av medlemmene kom til i løpet av de fem månedene mellom Thranes besøk i Lillesand 3. september 1849 og underskrivingen av petisjonen 10. februar 1850.

Fikk bevegelsen stor eller liten oppslutning i Lillesand og Vestre Moland sammenliknet med andre steder? Tyngdepunktet var helt klart på Østlandet. Historikeren Helge Ove Tveiten vurderer den oppslutningen thranittene totalt sett fikk i Nedenes fogderi (dvs. kystområdene i Nedenes amt), rundt 1000 personer, som «heller liten».²⁵ Selv om de fleste foreningene ble stiftet i byene og ladestedene langs kysten, var oppslutningen jevnt over svakere der enn på bygdene. Men det var store variasjoner.

Ved landets jernverk var oppslutningen særlig stor, og ved Egeland verk i Søndeled skrev 109 under på petisjonslisten. I kjøpstaden Arendal var oppslutningen langt svakere. Men i Barboe Arbeiderforening (like ved Arendal) støttet 135 personer Thrane, ifølge medlems- og petisjonslister. I denne foreningen var det flere gruvearbeidere og skogsarbeidere fra Øyestad i tillegg til folk fra de maritime yrkene, og underklassepreget var tydeligere enn det som var vanlig i Nedenes fogderi.²⁶

I Tvedestrand og Holt var totalt 154 personer registrert som thranitter, 30 fra ladestedet og resten fra omlandet. De utgjorde 4,4 prosent av befolkningen og 11,9 prosent av de yrkesaktive (dvs. «hovedpersoner» i folketellingene).²⁷ Ingen andre steder på Agder hadde Thrane større tilslutning enn i dette området, konkluderte Tveiten.²⁸ Men oppslutningen i lillesandsområdet lå noe over dette nivået. De 110 personene som vi sikkert vet var medlemmer i Lillesands Forening, utgjorde vel 5 prosent av befolkningen i Vestre Moland og Lillesand i 1845.²⁹ Særlig i tettstedet

25 Tveiten 1977: 56 og 62–63. Totalt sett var oppslutningen i Nedenes amt rundt 1000. De aller fleste var hjemmehørende i Nedenes fogderi, og bare 27 medlemmer (to små foreninger) fantes i det andre fogderiet i amtet, Råbygdelaget.

26 Tveiten 1977: 70.

27 Folketallet = middelfolkemengden i folketellingene for 1845 og 1855. Tveiten 1977: 74.

28 Tveiten 1977: 62.

29 Folketallet i ladestedet Lillesand var 571 i 1845, og i Vestre Moland 1580. Medlemmene utgjorde da vel 5 prosent av den samlede befolkningen.

Lillesand og i de delene av Vestre Moland som lå tett på Lillesand, var det mange medlemmer sett i forhold til befolkningens størrelse.

Mobilisering av det sosiale mellomsjiktet

Hva særpreget medlemmene av arbeiderforeningene, og hvilke lag av befolkningen sluttet seg til bevegelsen? Marcus Thrane og arbeiderforeningene har vært gjenstand for omfattende forskning. På enkelte, sentrale punkter har det vært en viss uenighet mellom norske historikere. Jens Arup Seip hevdet at den «var samtidig en bondebevegelse, en håndverkerbevegelse, en husmannsbevegelse og en arbeiderbevegelse».³⁰ I opposisjon til Halvdan Kohts todelte klasseskjema og «proletariatshypotese» konstaterte Tore Pryser at det var et dominerende trekk at medlemmene økonomisk og sosialt utgjorde et mellomsjikt i bygdesamfunnet – at de ikke tilhørte det desiderte bunnsjiktet i den sosiale lagdelingen.³¹ Edvard Bull på sin side holdt fast ved at bevegelsen *først og fremst* var en husmannsbevegelse i de klassesdelte jordbruksbygdene på Østlandet.³² I kontrast til dette fant Helge Ove Tveiten i sin undersøkelse av Nedenes fogderi at thranittene her hadde mer preg av en mellomklasse- enn en underklassebevegelse.³³ Tveitens observasjoner stemmer godt med den lokale medlemsmassen i Lillesand og Vestre Moland. Den heterogene karakteren til medlemmene, som er funnet i mange lokalundersøkelser, er også et gjennomgående trekk ved Lillesands Forening. Det todelte klasseskjemaet er kanskje tjenlig for å karakterisere det østlandske jordbrukssamfunnet, og underklassepreget typisk for bevegelsen der, men det er ikke noen treffende karakteristikker av medlemmene på agderkysten.

I Lillesand var det yrkesmessige og sosiale spennet i medlemsmassen stort, men tyngdepunktet lå klart i mellomsjiktet. Etter det vi kan slutte fra opplysninger i *Arbeider-Foreningernes Blad*, var det tømmermann Gunder Ellefsen som var hovedmannen i Lillesands Forening. Han var fra Reddal, men bodde i Bergstø og hadde trolig sitt arbeid på verftet

---

³⁰ Seip 1974: 192.

³¹ Pryser 1977: 12–15.

³² Bull 1985: 226.

³³ Tveiten 1977: 65.

der. Møtene i låne- og understøttelseskassen ble holdt i hans hus. På lensmannens liste finner vi ellers to gårdbrukere, men også to husmenn. Sistnevnte hadde trolig en høyere sosial posisjon og en bedre økonomisk situasjon enn husmennene på Østlandet. Her er seks håndverksmestre og 60 håndverkere (av dem 41 tømmermenn), tilsvarende 63 prosent av medlemsmassen. Men her er også 18 daglønnere, dvs. arbeidere uten fast arbeid. De lavere sosiale sjikt utgjorde dermed omkring 20 prosent.

Det vi kan konstatere, er at det var relativt få av de aller fattigste og de nederst på rangstigen som var med i Lillesand og Vestre Moland. Dette er i tråd med en allment akseptert teori, nemlig at deltakelse i politisk virksomhet øker med graden av inntekt, fritid, sosial status, erfaring og utdanning. Det kan altså se ut til at det var de som hadde et visst materielt overskudd, tilstrekkelig fritid og interesser som et minstemål av politisk og organisasjonsmessig deltakelse krevde, som ble medlemmer av den lokale arbeiderforeningen.

Medlemsmassen i lillesandsområdet var som de fleste andre steder en avspeiling av det lokale næringslivet. Her var det maritime preget tydelig, ved at 15 sjømenn (av disse 13 matroser, men også en styrmann) var medlemmer. Et stort flertall av håndverkerne var dessuten tilknyttet skipsbyggingen, og det samme kan daglønnerne ha vært. Alle de 41 tømmermennene i lillesandsforeningen var sannsynligvis sjøfolk eller knyttet til skipsverftene. At det var folk fra skipsbyggingsvirksomheten, skipsmannskap og håndverkere som i høy grad bar fram foreningene, var for øvrig et fellestrekk langs hele Nedeneskysten. Gårdbrukere, fattige husmenn og dagarbeidere i jord- og skogbruket spilte langt fra den samme rollen på Agder som på Østlandet og i Trøndelag.³⁴

Det var altså svært mange som arbeidet på skipsverftene blant de lokale medlemmene, men relativt få sjøfolk. En årsak til det kan ha vært at mange sjøfolk var fraværende da Thrane kom til Lillesand først i september 1849. Seilingssesongen varte fra tidlig vår til sen høst. Bare i vintermånedene var sjøfolkene hjemme mens skutene lå i opplag. Da petisjonen ble underskrevet i februar 1850, var flere sjøfolk hjemme, men

---

34 Tveiten 1977: 57.

et foreningsengasjement kan likevel ha vært uaktuelt i ukene like før en ny seilingssesong startet.

Som andre steder kan det se ut til at det i Lillesand og Vestre Moland var en direkte sammenheng mellom befolkningsøkning, sosioøkonomisk utvikling og tilslutning til bevegelsen. Men vi vet ikke i hvor sterk grad arbeidsløshet var drivkraften i den lokale arbeiderforeningen, og om de personene som ble medlemmer, var *de samme* som hadde problemer med å skaffe seg et livsgrunnlag, og som av den grunn sank ned i fattigdom og nød. Men det vi kan konstatere, er at flertallet av medlemmene i Lillesands Forening var i sin beste arbeidsføre alder.³⁵ Rundt 80 prosent av dem var født i tiårene like etter 1800, og altså i 20-, 30- og 40-årene rundt 1850.³⁶ Mange var nettopp kommet inn i arbeidslivet, samtidig som flere unge stod klar til å søke arbeid. Men det var ikke arbeidsplasser nok, og det førte til en reaksjon.

Hva bandt dem sammen?

Hva hadde så disse menneskene til felles? Hva bandt dem sammen i den lokale foreningen? Og hva hadde Lillesands Forening til felles med andre arbeiderforeninger? Jens Arup Seip hevdet at medlemmene av Thrane-bevegelsen ofte ikke hadde annet til felles enn *misnøye*.³⁷ Misnøyen var knyttet til problemer i de respektive lokalsamfunn. Sakene som lokalforeningene var opptatt av, kunne ligge utenfor eller til og med være i strid med Thrane og sentralledelsens program.

Ut over bekjentgjørelsene i *Arbeider-Foreningernes Blad*, petisjonen som ble undertegnet av 85 medlemmer i lillesandsområdet 10. februar 1850, og lensmannens liste med 104 navn fra høsten 1851 – til sammen 110 navngitte medlemmer – finnes ingen konkrete opplysninger om

35 Opptegnelser personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.

36 Regnet ut på basis av innsamlet personalia for de 104 medlemmene på lensmann Henschiens liste. Fødselsår:

1700-tallet	1800-09	1810-19	1920-29	1830-	Ukjent fødselsår
11	28	24	29	5	7

37 Seip 1974: 190.

Lillesands Forening. Alt skriftlig materiale – møteprotokoll, foreningens formålsparagraf og lover – er blitt borte sammen med låne- og understøttelseskassens innskuddslistene. Vi kjenner derfor ikke til hvilke konkrete saker Lillesands Forening kjempet for. Men kanskje hadde lillesandsforeningen fellestrekk med foreningene i Vennesla og Herefoss, som Hans Try karakteriserte som først og fremst selvhjelpsforeninger som skulle arbeide innad i medlemsflokkene mer enn de skulle kjempe utad.³⁸ I Vennesla la formålsparagrafen vekt på å «fremme Sædelighed», «befordre Vindskibelighed», gi gjensidig hjelp ved nød og sykdom, og ha «en aaben og broderlig Samvirken med de øvrige Medborgere, hvis Velvære og Interesser Arbejderforeningen erkjender at være nøie forbunden med sit eget Vel». De skulle gjennom opplysningsvirksomhet arbeide for å oppnå større statsborgerlige rettigheter, og de aksepterte «et velordnet og kristeligt Samfund». Selv om disse foreningene så by-, borger- og embetsmannssamfunnet som den store motstanderen, hadde de ikke noen aggressiv holdning til andre grupper i bygdesamfunnet. De konkrete kravene var «nokså tafatte», og det til tross for at de hadde med seg flere med erfaring fra styre og stell på bygdene.³⁹ Vi kan dermed antyde at arbeiderforeningen i Lillesand sannsynligvis – og i likhet med bevegelsen ellers på Agder – hadde et moderat preg og først og fremst arbeidet innover mot egen medlemsmasse. Ikke minst var folkeopplysning viktig.

I en Thrane-biografi fra 2014 understreker historikeren Mona Ringvej nettopp voksenopplæringen av medlemmene som et sentralt, og undervurdert, trekk ved arbeiderforeningene.⁴⁰ Hun kopler det til planen om allmenn stemmerett. I hovedsak var det religion, skriving, lesing og regning som stod på allmuebarnas timeplan i de sju årene de hadde plikt til å gå på skolen. I løpet av de få ukene i året som undervisningen foregikk, var barna ofte borte, og undervisningen kunne være svært dårlig. Thrane mente imidlertid at problemet ikke først og fremst var manglende skolegang, men innholdsløs skolegang. Han la opp til en politisk opplysende timeplan, også for allmuen. Den skulle

---

38 Try 1977 I: 44.

39 Try 1977 I: 44 og 53. Try 1996: 56.

40 Ringvej 2014: 72–76.

inneholde fag som jordbeskrivelse (geografi), historie, lovgiving og naturlære. Og opplæringen skulle fortsette i voksen alder. Gjennom opplysning og allmenndannelse skulle allmuen bli bedre i stand til å utnytte landets ressurser. Grunnlaget skulle legges for større politisk makt og innflytelse.

Arbeider-Foreningernes Blad, som utkom ukentlig, bidro også til å binde medlemmene sammen. Avisen ble uten tvil solgt gjennom kommisjonær i Lillesand. Som andre steder ble avisen sannsynligvis sendt fra hus til hus, fra medlem til medlem. Høytlesning på medlemsmøtene var heller ikke uvanlig. Gjennom få aviser nådde budskapet dermed ut til mange i lokalmiljøet.

Fra stiftelsen og fram til 2. mars 1850 hadde lillesandsforeningen flere bekjentgjørelser i avisen. Men så ble det stille et helt år, før den siste bekjentgjørelsen ble trykt 2. mars 1851. Og avisen inneholdt mye stoff som kunne være av interesse. Selv om tallrike – og et økende antall – artikler om husmannsklassen på Østlandet sannsynligvis ikke ble vurdert som særlig relevante, var der også blant annet stoff om revolusjonene i Frankrike fra den store i 1789 til februarrevolusjonen i 1848, utvandringen til Amerika, om matroser og om Kristian Jensen Lofthus.⁴¹ Mange av artiklene bar preg av å være folkeopplysning i tillegg til at de skulle gi politisk bevissthet. Det var også stoff om naboforeningene i øst og vest. Vi vet ikke om det var noen direkte kontakt mellom Lillesands Forening og naboforeningene i Kristiansand, Grimstad og ellers på Agder, men det som stod å lese i *Arbeider-Foreningernes Blad* om dem, ble sannsynligvis lest med stor interesse i Lillesand.

Arbeiderforeningene hadde som vist stor tilslutning fra skipsbyggings- og sjøfartsyrkene i lillesandsområdet. Det var jo nettopp de maritime næringene som hadde ført bygdefolket inn i pengeøkonomien, og som hadde ført til økonomisk og sosial framgang. Det hadde ført til selvbevissthet og framtidsoptimisme. En kan tenke seg at misnøyen ble skapt av de akutte problemene som tilbakegangen i skipsbyggingen og skipsfarten og nedgangen i etterspørselen etter trelast førte med seg. Mens

---

41 «Om matroser» stod i *Arbeider-Foreningernes Blad* 2. mars 1850, og «Kristian Jensen Lofthus» 8. oktober 1851.

trelastprisene gikk ned, gikk matvareprisene opp. Det var arbeidsløshet og dyrtid. Misnøyen bandt dem sammen. Men også tiltak for å løse de akutte problemene kunne skape fellesskap og bånd.

I mars 1850 kom *Christianssands Arbeiderforenings Laane- og Sparekasse* i gang.⁴² Også vennelaforeningen så det som en av sine fremste oppgaver å danne en sparekasse. Sparekassene hadde først og fremst et sosialt formål, nemlig å hjelpe til med lån «i Tilfælde af Trang». Understøttelseskasser ble også opprettet i mange arbeiderforeninger. De fungerte slik at medlemmene betalte faste innskudd som ble satt inn i nærmeste sparebank. De medlemmene som ble «virkelig trengende» på grunn av mangel på arbeid eller sykdom, kunne så få lån eller bidrag etter søknad til det valgte styret. Også i Lillesand og Vestre Moland – som ennå ikke hadde, men var i ferd med å få sin egen sparebank – ble det opprettet en låne- og understøttelseskasse.

8. desember 1849 ble det kunngjort i *Arbeider-Foreningernes Blad* at Lillesands Forening tenkte på «at oprætte en Understøttelsesindretning». Kanskje ble planene realisert like etterpå, eller kanskje drøyde det. Vi har nemlig ingen opplysninger om dette arbeidet mellom desember 1849 og 22. februar 1851, da følgende bekjentgjørelse stod i *Arbeider-Foreningernes Blad*:

Lillesand. Til Laane- og Understøttelseskassen modtages af Direktionen til enhver Tid Indskud for snarest mulig at faae Indretningen frugtbringende. De bestemte Møder affholdes hver 1ste Søndag i Maaneden hos Gunder Ellefsen Bergstøe.⁴³

Skipstømmermann Gunder Ellefsen Bergstø ledet altså arbeidet med det som på dette tidspunktet ennå ikke var blitt en fruktbringende låne- og understøttelseskasse.

Følte medlemmene i Lillesands Forening tilknytning til den lokale bondeopprøreren Kristian Lofthus? Hadde dette i så fall noen betydning for foreningsdannelsen, medlemsoppslutningen og måten lokalforeningen ble drevet på? Dette vites ikke, men kan tenkes. Kanskje var det fremdeles opprørsvilje og radikale tendenser i lokalmiljøet mer enn 50 år

⁴² Kummen 1949: 76.

⁴³ *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. februar 1851.

etter bondehøvdingens død, tradisjoner som kunne føres tilbake til opprøret i årene før Lofthus ble arrestert i 1787. Et av de lokale medlemmene, Niels Sørensen Gauslaa (f. på Lofthus i 1829), var barnebarn av en av bøndene som deltok i opprøret, Halvor Kittelsen Gauslaa. Hans familie kom opprinnelig fra gården Gauslå i Herefoss, bygda der Kristian Lofthus selv hadde sine slektsrøtter. Et annet medlem, tømmermann Knud Thorsen, var innflytter fra Tørvolt i Fjære, der naboen Halvor Jakobsen Tørvolt hadde vært en av Lofthus' menn.⁴⁴ Knud Thorsen stod oppført på lensmann Henschiens liste sammen med tre av sine sønner: tømmermann Ole Knudsen, snekker Peder Knudsen og matros Thor Knudsen.

Tømmermann Ole Knudsen (1832-1889) ble som 17-åring medlem av den lokale arbeiderforeningen i Lillesand sammen med sine brødre og sin far. Her er han noen år senere, da han var blitt skipsbyggmester og sammen med broren Per drev eget skipsverft. Ved siden av ham sitter kona Wilhelmine og barna Thora Andrea og Hjalmar. (Lillesand by- og sjøfartsmuseum.)

44 Sætra 1996: 92 og 95. Både Halvor Kittelsen Gauslaa og Halvor Jakobsen Tørvolt ble stevnet inn for den såkalte *Forberedelseskommisjonen* etter lofthusopprøret, 3.08. 1787. Halvor Tørvolt var sønn av Jacob som hadde deltatt i bondeopprør i 1750-årene.

Men for å forstå hvorfor disse menneskene søkte sammen og organiserte seg i en forening, må fenomenet settes inn i en større samfunnsmessig kontekst.

Mellom standssamfunn og klassesamfunn

På midten av 1800-tallet og videre framover i århundret gjennomgikk det norske samfunnet en utvikling som er blitt karakterisert som en endring fra *det tradisjonelle* til *det moderne*, fra *standssamfunn* til *klassesamfunn*. *Standssamfunnet* var kjennetegnet av horisontale bånd mellom sosiale lag og skarpe skillelinjer mellom samfunnsgruppene, men også vertikale, paternalistiske bånd mellom mennesker på tvers av den sosiale lagdelingen. *Klassesamfunnet*, på den annen side, var kjennetegnet av mindre klare skillelinjer, mer sosial mobilitet og horisontale bånd mellom mennesker i form av organisasjoner.⁴⁵ «Det store hamskiftet i bondesamfunnet» kalte dikteren Inge Krokann overgangen fra overveiende selvforsyningsøkonomi til markedsøkonomi på bygdene.⁴⁶ Sverre Steen hevdet i boken *Det gamle samfunn* fra 1957 at de to økonomiske systemene *selvforsyningshushold* og *pengehushold* – i modifisert form, riktig nok – karakteriserte henholdsvis bygde- og bysamfunnet i Norge fram til midten av 1800-tallet.⁴⁷ Dette synet ble kritisert av blant andre Stein Tveite, som hevdet at bonden også før den tid hadde handlet i samsvar med «det som svarte seg best».⁴⁸ Men selv om man aksepterer at bondesamfunnet også hadde visse markedsøkonomiske trekk før 1850, er det etter min oppfatning klart at det bar i seg det som noe diffust kan kalles *de tradisjonelle verdiene*. Det er videre klart at samfunnsutviklingen akselererte på 1800-tallet, særlig fra midten av århundret. Bondesamfunnet endret seg fundamentalt. Byene og tettstedene vokste.

Krokann og andre historikere fokuserte på bondesamfunnet. I mange sammenhenger kontrasteres det til bysamfunnet – det gamle i forhold til det nye. Dette kan lett gi gale assosiasjoner. Kontrasten mellom by og bygd kan nemlig bli for definitiv fordi nettopp *bygdefolket* – bærere av

45 Pryser 1977: 19.

46 Krokann 1982: 8.

47 Steen 1957:22.23.

48 Tveite 1959: 31.

de tradisjonelle verdiene – strømmet til *byene* og *tettstedene*. Og deres verdier ble ikke uten videre og fullstendig forkastet – i alle fall ikke med en gang. Bevegelsen hadde mange trekk som kunne gjenfinnes i senere moderne organisasjoner, men var samtidig preget av sosiale bånd basert på slektskap, vennskap og lokalsamfunn. Tore Pryser skriver:

Dersom det er slik at bondesamfunnet frå midten av 1800-talet var i ein overgangsfase frå standssamfunn til klassesamfunn, altså i ein fase der moderne klassesolidaritet er i ferd med å erstatte dei gamle paternalistiske banda, må ein rekne med å finne to typar av samanbindande relasjonar mellom thranittane.⁴⁹

Pryser, som vesentlig hentet sin empiri fra Østlandet, bruker begrepene *primærgrupperelasjoner* (knyttet til det førkapitalistiske samfunnet) og *sekundærgrupperelasjoner* (knyttet til det moderne pengesamfunnet) om dette. Sekundærgrupper, som fagforeninger, er kjennetegnet av at medlemmene i høy grad er bundet sammen på grunn av økonomiske interesser. Primærgrupper, som familie, slekt, gårdsfelleskap og grannelag, dekker langt flere behov, også av sosialpsykologisk art. «Det er dette samspelet mellom sekundærgruppe- og primærgrupperelasjonar som forklarar kven som blei thranittar og kva som batt dei saman», skriver Pryser. Nyere forskning på arbeiderforeningene har vist at slektskap, naboskap og fysisk nærhet var viktig for rekrutteringen. Hvordan var det i Lillesand og Vestre Moland?

Familie, naboskap og yrkesfelleskap

Både *primærgrupperelasjoner* (familie og naboskap) og *sekundærgrupperelasjoner* (yrkes- og standsfelleskap) vises tydelig blant medlemmene i Lillesand og Vestre Moland. Fysisk nærhet samt sosiale og økonomiske relasjoner bandt dem sammen i et nettverk.

Av de 104 på lensmann Henschiens liste fra 1851 er fødested funnet for 95. Bortsett fra én svenske var alle født på Agder. 30 av dem var født i Lillesand og ni i Vestre Moland.⁵⁰ Tre var født i Høvåg og 22 i Birkenes. De øvrige 30 var også for det meste født i nærheten av Lillesand og Vestre Moland, blant

49 Pryser 1977: 19–20. Se også Pryser 1999.

50 Tallene bygger på Peder Larsens og John Gustav Johansens personalhistoriske undersøkelser. Rosenberg (1982) oppgir 49 thranitter født i Lillesand «etter grenser av i dag».

annet i Tveit, Landvik og Fjære. Men enkelte var kommet helt fra Skudenes, Vigmostad, Lyngdal og Laudal. En kan tenke seg at disse innflytterne til Lillesand og Vestre Moland – som utgjorde et klart flertall av medlemmene – var kommet fra fjern og nær (men altså mest fra nærliggende områder) som arbeidssøkende. De hadde slått seg ned og stiftet familie, og mange ble boende her resten av livet. Vi vet sikkert at et stort flertall, minst 76 av de 104 medlemmene, døde i Lillesand og Vestre Moland.

Mange var i familie. Flere var brødre, svogere eller svigersønner til andre medlemmer. Sju fedre hadde sine sønner – i alt 15 – med i lokalforeningen. Vi har allerede nevnt tømmermann Knud Thorsen, innflytteren fra Tørvolt i Fjære, som stod oppført på lensmannens liste sammen med sønnene Ole, Peder og Thor. Medlemmer var også tømmermann Emanuel Nielsen, innflyttet til Lillesand fra Østerøya på Justøya like i nærheten, og hans tre sønner: Ole, som var snekker, Niels, som var tømmermann og Arent, som var matros. Mange medlemmer kom fra det samme nabolaget eller den samme grenda. På listen fra 1851 er det eksempelvis flere som kom fra plasser under nabogårdene Lundemoen og Lofthus, like nord for ladestedet Lillesand.

Sekundærgrupperelasjonene vises først og fremst gjennom at mange tilhørte de samme yrkene. Overvekten av håndverkere og de mange som var engasjert i maritime næringer, er påfallende. Flere kan ha hatt tilknytning til den samme arbeidsplassen. Ved å sammenlikne petisjonen fra februar 1850 med lensmannens liste fra høsten 1851, og fokusere på yrke, kan vi få en viss idé om hvordan medlemmer ble rekruttert. Blant de 25 som ikke var på førstnevnte liste, men på sistnevnte – og som dermed sannsynligvis var nye medlemmer – er mange som vi kan anta var blitt rekruttert av yrkesfeller som allerede var med i lokalforeningen: en sagmester, en rekke håndverkere (og blant dem tre skomakere, en slakter, to snekkere, en kobberslager, en murmester og hele sju tømmermenn), tre daglønnere, en styrmann og fem matroser.

Som vist var en stor andel av de lokale medlemmene innflyttere til Lillesand og Vestre Moland. De hadde brutt opp fra det vante, fra gårdsfelleskapet, og hadde søkt seg til kysten der de nye arbeidsplassene ventet. Mange historikere har konstatert at flytting og etablering i nye yrker var en sentral drivkraft til organisasjonsdannelse. Oppbrudd og rotløshet skapte behov for nye bånd.

Både familiebånd, tette naboforhold, yrkesfelleskap og stor tilflytting kan altså forklare at så mange i Lillesand og Vestre Moland engasjerte seg i arbeiderforeningen.

Radikalisering og slutt på massemobilisering

Den arbeiderbevegelsen som Marcus Thrane hadde startet, ble slått ned allerede sommeren 1851. 7. juli, klokken fem om morgenen, gikk politiet til aksjon og arresterte Thrane og andre sentrale ledere i Kristiania. 15. juli sendte Justisdepartementet ut melding til amtmennene om at det skulle tas opp navnelister med opplysninger om alle medlemmene i landets arbeiderforeninger.⁵¹ Lederne ble satt under tiltale, og flere fikk strenge straffer, opp til seks år. Thrane selv sonet fire års straffarbeid for sin virksomhet. Selv om *Arbeider-Foreningernes Blad* fortsatte å komme ut til 1856, var det satt en effektiv stopper for Norges første moderne politiske masseparti.⁵² Hvorfor skjedde det?

Som nevnt var de fleste av kravene ikke særskilt radikale sett med samtidens øyne. Bare kravet om allmenn stemmerett var radikalt – men heller ikke det *revolusjonerende*.⁵³ Bondeopposisjonen på Stortinget hadde allerede fremmet krav om utvidet frihet til handel på landet og billigere forbruksvarer. Den hadde også gått inn for bedre skolestell og demokratisering av rettsvesenet (jury). Det var allmenn enighet om at noe måtte gjøres med husmennesenes elendige kår og alkoholmisbruket blant arbeidsfolk. Det var altså langt fra *sosialistiske* krav som ble fremmet. Marcus Thrane, som hadde stor tiltro til kongen, fremmet snarere moderate og taktiske krav, som han mente hadde en mulighet til å gå gjennom. Han hadde ved bruk av petisjoner bevisst etterliknet den engelske chartistbevegelsen og lagt det revolusjonære mønsteret fra Frankrike til side. Men kravene gikk så langt fra gjennom. Høsten 1850 ble det klart at kongen ville avslå petisjonen.

Etter kongens avslag fikk programmet til bevegelsen en mer sosialistisk profil. Blant annet ble det – riktig nok ikke av Thrane selv og i

---

⁵¹ Kummen 1949: 98 og 100–103.

⁵² Pryser 1977: 11.

⁵³ Pryser 1977: 8.

temmelig uklare vendinger – skrevet og snakket om væpnet revolusjon. Dette skremte en del av medlemmene, og fra da av kan det spores en tilbakegang i foreningsaktivitetene og medlemsopplutningen.

I 1851 var Stortinget ikke vennligere stemt enn kongen hadde vært året før. 16. juni møtte en tremannsdelegasjon fra landsmøtet opp på Stortinget, der de ble møtt av arbeiderkomiteen. Delegasjonens formann, og den som førte ordet, var tømmermann Fritz Jensen fra Kristiansand.⁵⁴ Men ingen av deres krav ble innfridd av kongen og de politiske makthaverne. Konklusjonen blir dermed at bevegelsen slikt sett var mislykket.

Særlig hendelsene på det andre – og siste – landsmøtet i juni 1851, det såkalte «Lilletinget», ble brukt som påskudd til å stoppe Thrane og arbeiderbevegelsen. «Lilletinget» fikk selvsagt sitt navn som en kontrast til Stortinget, som samtidig satt samlet. Utsendingene bestod for en stor del av ikke-stemmeberettigede småkårsfolk. Fra Agder møtte, i tillegg til Fritz Jensen som representant for Kristiansand og Vennesla, gårdbruker Peter Jørgensen Fløystad for Arendal («Barboe og Saugene») og gårdbruker Anund Jensen Ulevaag for Tvedestrand, Dypvåg og Holt. Myndighetene tolket et tvetydig vedtak på dette landsmøtet – et vedtak som for øvrig allerede dagen etter ble endret – som oppfordring til revolusjon.

Hva ville skjedd dersom myndighetene ikke hadde forbudt arbeiderbevegelsen? Kanskje ville den dødd ut av seg selv uansett. Tilbakegangen i opplutning var jo en kjensgjerning allerede før myndighetenes aksjoner og arrestasjoner høsten 1851. Det skyldtes både redsel for radikaliserings og det faktum at mange var tydelig skuffet over at kravene ikke hadde ført fram. Men en forklaringsfaktor er også at folk flest var relativt uvante med foreningsvirksomhet. De kan gjerne ha oppfattet medlemskap i arbeiderforeningene mer som støtte til petisjonen enn en langvarig organisering. Et viktig moment er også at den økonomiske krisen viste seg å bli av relativt kort varighet. Fra 1. januar 1850 opphevet Storbritannia navigasjonsakten, noe som innledet en økonomisk oppgang uten sidestykke. Som de fleste andre kriger satte Krimkrigen (1853–56) ytterligere fart i økonomien. Den lokale skipsbyggingen og skipsfarten fikk igjen vind i seilene. I kystsamfunnene ble arbeidsledighet i løpet av få år snudd

---

54 Kummen 1949: 94.

til mangel på arbeidskraft. Dessuten ble flere av de krav som arbeiderforeningene hadde fremmet i petisjonen, innfridd av Stortinget i løpet av 1850-årene.⁵⁵ Dermed falt mye av grunnlaget for en (etter hvert) radikal arbeiderbevegelse bort.

Arbeider-Foreningerne, bondevennene og den tidlige utvandringen

Kan det trekkes noen linjer fra Thranes arbeiderforeninger og fram til Søren Jaabæks bondevenner og den nye arbeiderbevegelsen som vokste fram i 1880-årene? Flere historikere har funnet likhetstrekk når det gjelder politiske saker. For eksempel skriver Hans Try at det er «lett å sjå likskapsdrag når det gjeld saker Thrane og Jaabæk gjekk inn for». Han nevner blant annet oppmyking av lovverket i retning av økonomisk liberalisme og næringsfrihet, allmenn stemmerett og bedre skolevesen.⁵⁶ Generelt var Jaabæk positiv i sin omtale av Thrane og hans bevegelse. Derimot er det vanskelig å finne en direkte og ubrutt organisatorisk linje mellom dem. Snarere enn å ha fremmet organisasjonstanken i Norge, kan den brutale skjebnen til arbeiderbevegelsen ha hemmet den. De lange straffene som Thrane selv og de fremste lederne fikk, ble husket lenge i det norske samfunnet.⁵⁷

Et annet spørsmål er: Var det noen sammenheng mellom bevegelsen og den tidlige utvandringen til Amerika? Den første utvandringssølgen fra Agder til Amerika falt nemlig i tid sammen med etableringen av Thranes arbeiderforeninger. Totalt utvandret omkring 3 000 personer fra Agder mellom 1840 og 1855. Utvandringssintensiteten var høyere her enn ellers i Norge.⁵⁸ Høydepunktet i Nedenes fogderi ble nådd i årene

---

55 Stortinget vedtok nedsettelse av korntollen i 1851, og i 1854 ble allmenn verneplikt innført. Allerede i 1848 hadde regjeringen lagt fram til behandling lov om allmueskolevesenet, og ny lov ble vedtatt av Stortinget i 1860. Det ble lovfestet at undervisningen skulle dreie seg om flere fag: jordbeskrivelse (geografi), naturkunnskap og historie. Men allmenn stemmerett og reformer i rettspleien lå lenger fremme i tid. Det tok også tid før husmannsklassens kår ble bedret. Ringvej 2014: 276.

56 Try 1977 II: 175.

57 Pryser 1977: 9.

58 Ordahl 1981: 58. Nedenes amt (Nedenes og Råbygdelaget) 1846–55: 4,4 utvandrere per 1 000 innbyggere, for Norge totalt 2,3 utvandrere per 1 000. Ordahl 1981: 65, med referanse til NOS rekke

1849–50. Men etter en ny topp 1853–54 var utvandringen minimal fra og med 1855.⁵⁹

Utvandringsbølgen la seg altså relativt raskt. Amtmannen i Nedenes konstaterte at «saagodt som ingen Udvandring» hadde funnet sted i 1855. Og han fortsatte: «[...] og, saalænge de nuværende gode Tider, navnlig for Arbeidsklassen, vedvare, vil rimeligviis Udvandringen ganske standse.»⁶⁰ Og det var nettopp det den gjorde. Arbeidsløshet var blitt snudd til mangel på arbeidskraft. Utvandring for å finne levebrød var blitt mindre aktuelt.

Migrasjonshistorikeren Ingrid Semmingsen fant «tydelig minner fra Thraneria når utvandringen begynte å ta sig op i Akershus og Hedmark» først på 1850-tallet.⁶¹ Helge Ove Tveiten tok for seg medlemskap og/eller petisjonsunderskrifter i arbeiderforeningene i Nedenes fogderi og koplet dem til utvandringsdata.⁶² Han spurte: Var det slik at prestegjeld som hadde store thranittlag, også hadde stor utvandring? Bildet var ikke helt entydig, men i hovedsak var det «eit godt samsvar mellom stor utvandring og mange thranittar», konkluderte han.⁶³ Det var særlig tilfelle i Holt ved Tvedestrand, og gjaldt også til dels for Tromøy, Øyestad, Austre Moland, Birkenes, Søndeled og Gjerstad. Ikke så få av de som var med i de lokale thranittforeningene, kunne finnes igjen som emigranter. I Dypvåg var nesten alle som utvandret, thranitter eller i familie med dem. Dette viser sammenhengen mellom utvandring og sosial uro, påpekte Tveiten. Han sluttet seg til Ingrid Semmingsens konklusjoner. Hva med lillesandsområdet?

Personalhistoriske undersøkelser av medlemsmassen i Lillesand, Vestre Moland og Birkenes viser at omkring halvparten enten døde eller flyttet fra området i årene fra 1851 og fram til 1875.⁶⁴ Mange omkom

---

VII, nr. 25. Utvandringsstatistikk 1921. I alt utvandret vel 18 000 personer fra Norge 1825–50. Årlig utvandret mellom 1 100 og 1 600 personer 1843–48, i 1849 4 000. Semmingsen 1942: 92.

59 Ifølge Tveiten 1974: 4 hadde byene og ladestedene i fogderiet «ytterst lave utvandringsrater under den tidligste emigrasjonen».

60 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1851–55, signert I. S. Thomle og datert 23.01.1857.

61 Semmingsen 1942: 420.

62 Tveiten 1977: 56–68.

63 Tveiten 1977: 66 og Tveiten 1974: 67–80.

64 Intervju med Johan Lauen i *Lillesands-Posten* (ikke datert), i Kjell Rosenbergs arkiv, 1 D: Arbeiderbevegelsen i Lillesand; John Gustav Johansens personallhistoriske optegnelser.

ved forlis. De fleste som flyttet, slo seg ned i omkringliggende områder. En del flyttet tilbake til sitt fødested. Tømmermann Gunder Ellefsen, den antatte lederen av Lillesands forening, flyttet etter noen år tilbake til Landvik, der han var født. Det var bare én som flyttet til Amerika i kjølvannet av bevegelsen, men han kom siden tilbake. Det var tømmermann Ole Torjussen (f. 1820), opprinnelig fra Lonåsen i Birkenes, som utvandret i 1851.⁶⁵ I lillesandsområdet var det altså ingen tydelig sammenheng mellom medlemskap i arbeiderbevegelsen og den tidlige utvandringen.

Oppsummering

3. september 1849 ble Lillesands forening startet som den 45. av Marcus Thranes arbeiderforeninger. I løpet av halvannet års tid meldte omkring 110 menn fra Lillesand og Vestre Moland seg inn i foreningen, de fleste i løpet av de første månedene etter stiftelsen. Flertallet var håndverkere. I dette kapitlet er foretatt en næranalyse av denne foreningen, på bakgrunn av utviklingen på Agder og ellers i Norge.

Marcus Thranes arbeiderforeninger fikk stor oppslutning i Sør-Norge. Blant de viktigste forklaringene på at dette skjedde, er trukket fram sterk befolkningsøkning, akutt økonomisk krise og arbeidsledighet, radikale, politiske strømninger i samtiden, økende politisering og demokratisering av befolkningen og økende tendenser til foreningsdannelse, «assosiasjonsånden».

Bevegelsen ble raskt og brutalt slått ned sommeren 1851. Verken aksjonsformene eller de relativt moderate kravene som ble fremmet, ble godtatt av myndighetene.

Etter denne foreningsdannelsen gikk det lang tid før nye arbeiderforeninger ble dannet på Agder. Det kan i stor grad forklares med det økonomiske omslaget som nå kom. Tre–fire tiår fra 1850-tallet var nemlig preget av tidenes økonomiske høykonjunktur, med stor etterspørsel etter arbeidskraft.

---

65 Opptegnelser personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.

Kilder

- Arbeider-Foreningernes Blad* (mikrofilmutgave) 1849–51. Drammen; Kristiania: De norske arbeiderforeninger.
- Medlemsliste og petisjonsliste for thranittene i Lillesands Forening. Lensmann Hans Jørgen Henschens opplysninger til Justisdepartementet august 1851. «Thranesaken», Nedenes Amt, pk. 1 og 2, Riksarkivet.
- Opptegnelser av personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.
- Intervju med Johan Lauen i *Lillesands-Posten* (ikke datert), i Kjell Rosenbergs arkiv, 1 D: Arbeiderbevegelsen i Lillesand, Lillesand kommune.
- Personalhistoriske opptegnelser ved John Gustav Johansen, Lillesand.
- Folketellingen 1801, Vestre Moland. SSB.

Litteratur

- Bjørklund, O. (1951). *Marcus Thrane: en stridsmann for menneskerett og fri tanke*. Oslo: Tiden.
- Bull, E. (1985). *Arbeiderklassen blir til (1850–1900). Arbeiderbevegelsens historie i Norge (Vol. 1)*. Oslo: Tiden.
- Dørum, K. (2012). «Thrane-bevegelsen i et nytt lys», i K. Dørum og H. Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press / Spartacus forlag AS, s. 373–412.
- Krokann, I. (1982). *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Oslo: Samlaget.
- Kummen, T. (1949). *Kristiansands arbeiderforening: 1849–1949*. Kristiansand: Avisen Sørlandet.
- Pryser, T. (red.) (1977). *Thranerørsla i norske bygder*. Oslo: Samlaget.
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Samlaget.
- Ringvej, M. R. (2014). *Marcus Thrane. Forbrytelse og straff*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Rosenberg, K. (1982). «Thrane-rørsla, arbeiderforeningene og fagforeninger i Lillesand. 104 thranitere i 1849», *Lillesands-Posten* 22.01, 29.01., 5.02., 12.02. og 19.02. 1982.
- Rosenberg, K. (1984). «Da sosialdemokratiet i Lillesand organiserte seg», *Lillesands-Posten* 16. oktober 1984.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie. Første del*. Oslo: Gyldendal.
- Semmingsen, I. (1942). *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*. Oslo: Aschehoug.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*. Kristiansand: Agder Historielag.

- Steen, S. (1957). *Det gamle samfunn*, bind 4 i S. Steen *Det frie Norge*. Oslo: Cappelen.
- Syvertsen, O. M. (1981). «Johan Reinert Reiersen», i K.-O. Masdalen (red.), *Aust-Agder-Arv 1979–1980*. Arendal.
- Sætra, G. (1996). «Fra bondeledere til fanger. Rettsforfølgelsen mot lederne av Lofthusreisninga 1789–1800». *Agder Historielag. Årsskrift nr. 72*. Kristiansand: Agder Historielag, s. 83–175.
- Try, H. (1977 I). «Thranerørsla var lite utbreidd i innlandsbygdene på Agder», i T. Pryser (red.).
- Try, H. (1977 II). «Thranerørsla og bondevennene», i T. Pryser (red.).
- Try, H. (1996). «Thranerørsla på Agder», i J. H. Munksgaard (red.). *Vår barndoms have*. Årbok (1996). Kristiansand: Vest-Agder Fylkesmuseum, s. 43–57.
- Tveite, S. (1959). *Jord og gjerning. Trekk av norsk landbruk i 150 år*. Kristiansand: I kommisjon hos Bøndernes forlag.
- Tveiten, H. O. (1974). *En utvandring blusser opp – og slokner*. Universitetet i Oslo: Hovedoppgave.
- Tveiten, H. (1977). «Sosial uro og utvandring frå Nedenes fogderi», i T. Pryser (red.).
- Zachariassen, A. (1977). *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl. Det norske Arbeiderparti fram til 1945*. Oslo: Tiden.

Del III

Fascismen marcherer

Kontinuitet og tradition i fascismens brug af gaderne som politisk arena

Charlie Emil Krautwald

Det er sidst på formiddagen den 29. juli 2017 og stedet Markens gate i det centrale Kristiansand. En sommerlørdag som så mange andre med byen fuld af handlende sørlændinge og turister, der flokkes om hovedstrøgets butikker og caféer. Denne lørdag er dog ikke helt almindelig. Knap 300 kilometer derfra i Fredrikstad har Den Nordiske Modstandsbevægelse¹, en militant og selverklæret nationalsocialistisk organisation, samme morgen opgivet at gennemføre en demonstration under parolen «Knus homolobbyen». Politiet i Østfold har kort forinden trukket deres tilladelse tilbage af frygt for uroligheder med moddemonstranter. I stedet vælger 70 fortrinsvist svenske, men også norske og finske nynazister at køre til Kristiansand, og ved middagstid marcherer de under bevægelsens grøn-hvide faner i sluttet formation ned gennem Markens gate og tager opstilling på Nedre torv. Af frygt for at eskalere situationen vælger Agder politidistrikt ikke at skride ind mod den uanmeldte demonstration, men nøjes med at observere optøget og bortvise to lokale moddemonstranter.

---

¹ Også kendt som Nordiska Motståndsrörelsen (NMR). En nordisk, revolutionær nazistisk organisation dannet i 1997 som Svenska Motståndsrörelsen (SMR) og i 2016 lagt sammen med søsterorganisationer i Norge, Finland og Danmark.

Til avisen *Fædrelandsvennen* udtaler en lokal kristiansandborger, der selv var barn under den tyske besættelse: «Det går kaldt nedover ryggen på meg når jeg ser noe slikt. Det gir et ekkelt ekko til krigens dager.»²

Denne umiddelbare association var der givetvis mange nordmænd, der delte denne dag, og det er ikke tilfældigt. Fascistiske bevægelsers brug af uniformerede gadeoptog er et velkendt fænomen, der først og fremmest afspejler en tradition forbundet med fascismens fremvækst i mellemkrigs-tiden (1918–1939). For mange vækker nynazistiske demonstrationer derfor nogle umiddelbare associationer til denne periode og til Anden Verdenskrig. Det er samtidig oplagt at sammenligne nutidens politiske fænomener med fortidens, når de i så høj en grad som nazismen trækker på en historisk kontinuitet i ideologi såvel som praksis. Det er netop kontinuiteten i fascistiske bevægelsers brug af marcher og militante udtryksformer, der er temaet for dette kapittel. Ved at trække de historiske linjer fra mellemkrigstiden til nutidens højreradikale gademobilisering frem diskuteres hvorfor fascister insisterer på at marchere. For selvom demonstrationen i Kristiansand var en af de største nazistiske manifestationer i Norge siden Anden Verdenskrig, var den ikke en enestående begivenhed. Bare to måneder senere, den 30. september 2017, samlede Den Nordiske Modstandsbevægelse mellem 400 og 500 nynazister i den svenske by Göteborg til en stort anlagt demonstration under parolen «Revoltera mot förbrytarna». Som begivenhederne udspillede sig her, blev det en kamp om hver en meter göteborgsk asfalt. Demonstrationen, der blev mødt af flere tusinde moddemonstranter, udviklede sig hurtigt til voldelige sammenstød mellem politiet og de hjelmklædte og skjoldbærende nynazister, da de sidstnævnte forsøgte at bryde væk fra den planlagte rute.³

Forud for demonstrationen havde det svenske politi offentliggjort et infoblad, hvori de advarede nynazisterne mod at bruge forskellige udtryksformer, der kunne kobles netop til den historiske nazisme. På flyvebladet gav politiet kort og godt en række anvisninger til, hvordan deltagere i demonstrationen kunne undgå at risikere retsforfølgelse for brud på den svenske straffelovs paragraf om *hets mot folkgrupp*⁴:

² Martinsen, Van Der Eyden og Eide 2017.

³ Wiklander 2017.

⁴ Justitiedepartementet 2018: kap. 16 § 8.

Upptred inte i uniformerad klädsel [...] Utöva inget uniformt uppträdande, t.ex. taktfast marsch med fanor och sköldar eller gemensamma hälsningsrop som vid en samlad bedömning skulle kunna kopplas till demonstrationsformer och uppträdande vid nationalsocialistiska demonstrationer under 1930- och 1940-talen. Använd inte emblem, tecken eller andra attribut som kan uppfattas som ersättningsymboler för t.ex. hakkors eller andra nationalsocialistiska symboler.⁵

Brug af uniformer og andre udtryksformer og tegn under demonstrationen kunne således ifølge politiet blive opfattet som en meningstilkendegivelse til fordel for den historiske nazisme, hvilket i Sverige er forbudt. Mere direkte lød politiets råd til nynazisterne altså noget i retning af: *Hvis du vil undgå at blive anmeldt for racisme, så bør du undgå at ligne, lyde eller opføre dig som en nazist.* Et år senere den 3. oktober 2018 valgte anklagemyndigheden at rejse tiltale mod 17 personer for «hets mot folkgrupp» og voldeligt opløb som konsekvens af deres deltagelse i demonstrationen i Göteborg.⁶

Kontinuitet og tradition

Det kan virke ganske absurd, at det skulle være nødvendigt for politiet at gøre demonstranterne opmærksomme på den gældende lovgivning på netop dette punkt. Det svenske politi har mere end 20 års erfaring med Den Nordiske Modstandsbevægelses og forgængeren Svenska Motståndsrörelsens demonstrationer og kendte udmærket til den nynazistiske organisations tradition for både at optræde uniformeret, bruge hitlerhilsenen og andre nazistiske symboler.⁷ Så hvorfor denne formaning fra politiets side forud for en i øvrigt lovligt anmeldt politisk demonstration? En del af svaret finder vi formentlig i det forhold, at den svenske justitsombudsmand kort tid forinden havde modtaget flere klager, blandt andet fra det jødiske samfund, over Den Nordiske Modstandsbevægelses tilladelse til at demonstrere. Med offentliggørelsen af anvisningerne, som Göteborgs

5 Polisregion Väst 2017.

6 Dalsbro 2018.

7 Lööw 2014: 70-80, 208-209.

politichef, Erik Nord, kaldte for et «konfliktreducerende tiltag»⁸, ønskede politiet tilsyneladende at sende et klart signal til nynazisterne og ikke mindst offentligheden om, at man denne gang om nødvendigt med loven i hånd ville gribe ind over for en åbenlys nazismedyrkelse. Spørgsmålet er derfor snarere, hvorfor nynazister i det 21. århundrede, hvor der findes langt mere tidssvarende og ikke nær så historisk belastede propagandamidler, i det hele taget insisterer på at uniformere sig og marchere i gaderne.

Den skandinaviske fascismeforskning har – med nogle undtagelser – traditionelt valgt at fokusere enten på de ledende personer i mellemkrigstidens fascistiske bevægelser eller på bevægelsernes ideologiske indhold.⁹ Vi har imidlertid brug for mere viden om højreradikale bevægelser brug af militante virkemidler i det offentlige rum og derfor også historisk viden om, hvordan disse virkemidler tidligere har fungeret, hvad deres formål var og hvordan de har spredt sig i tid og rum. Kort sagt: Hvordan blev fascismens foretrukne måde at bedrive politisk agitation udviklet i mellemkrigstiden, og hvorfor har det at marchere tilsyneladende stadigvæk en stærk appel hos nutidens højreradikale bevægelser? I denne artikel forsøger jeg at svare på disse spørgsmål. Over de kommende sider bevæger jeg mig således væk fra den omfattende diskussion af fascismens ideologiske indhold og undersøger i stedet fascismens politiske praksis før og nu i form af dens mest genkendelige udtryksform: Fordringen på det offentlige rum på gaden. Jeg vil i dette kapitel argumentere for to hovedpointer:

For det første, at mange af nutidens fascistiske bevægelser, som Den Nordiske Modstandsbevægelse, trækker på en stærk organisatorisk arv og tradition, der helt åbenbart knytter sig til mellemkrigstidens politiske kultur. Her var det at uniformere sig, bruge militariserede organisationsformer og marchere i gaderne et centralt og moderne politisk virkemiddel. Ikke blot for de fascistiske bevægelser, der drev denne politisk-kulturelle praksis frem, men også for andre politiske bevægelser.

---

8 Håkonsson 2018.

9 De mange biografier om lederfigurer som Vidkun Quisling samt John T. Lauridsens forfatter-
skab om dansk nazisme er eksempler på dette. Héléne Lööw beskæftiger sig i modsætning hertil
en del med aktivisme i sin trilogi om nazismen i Sverige.

For det andet, at fascismen – bredt forstået – samtidig har en iboende praksis, der retter sig imod at erobre sin plads i det offentlige rum på bekostning af dens traditionelle politiske hovedmodstander, arbejderbevægelsen, gennem en voldelig mobilisering på gaden. Mens det egentlige slag mod det liberale demokrati i mellemkrigstiden ofte skete gennem demokratiske valg til parlamenterne, stod den symbolske magtkamp mod arbejderbevægelsen på gaden.¹⁰

Det er oplagt, at der findes en række andre forklaringer på den attraktion, som højreradikal aktivisme og bevægelser som Den Nordiske Modstandsbevægelse har i dele af dagens samfund. Her tænker jeg især på den medvind, som ultranationalismen generelt har fået i de senere år, men også det ultimative, maskuline fællesskab om hadet til bestemte befolkningsgrupper og oppositionen til det etablerede samfund, som den rendyrkede nazisme som politisk subkultur tilbyder. Jeg mener dog, at et vigtigt element i forståelsen af de nye højrebevægelser, der anvender en offensiv gademobilisering i deres politiske praksis, ligger i den kontinuitet, der findes fra den historiske fascisme.

Ideologi eller praksis?

Lige siden mellemkrigstiden har den samfundsvidenskabelige og historiske forskning kæmpet med at forstå fascismen som ideologi og politisk bevægelse. Fascismen glimrer ved sit fravær af centrale ideologer, fælles dogmer og egentlige hovedværker, og derfor kan den måske snarere forstås som en kompleks, transnational strømning af revolutionær ultranationalisme kendetegnet især ved en antimoderne forfaldsmyte, idéen om genfødslen af et nationalt fællesskab og ved dens autoritære magtudtryk. Samtidig er fascismen en ekstremt dynamisk størrelse, og har historisk set altid haft en mangfoldighed af udtryk og nationale fremtrædelsesformer.¹¹

Fascismens foregangsland var først og fremmest Italien, hvor Benito Mussolinis fascistiske parti overtog regeringsmagten i 1922 og gradvist

10 Jf. Cappocia 2005: 3-9; Reichardt 2007: 171-186; Bessel 1986: 135, 140-144.

11 Iordachi 2010: 1-5, 29-33.

omdannede landet til en totalitær, fascistisk stat. I den italienske fascisme var staten som en organisk enhed og idéen om national storhed helt centrale ideologiske komponenter. Derfor adskilte den italienske fascisme sig også på et vigtigt punkt fra den tyske fascisme, nationalsocialismen. Her var den fascistiske grundtanke nemlig nært knyttet sammen med en socialdarwinistisk og raceideologisk forestillingsverden, der inddelte mennesker i et hierarkisk system af racer med den nordisk-germanske «ariske» race som den overlegne. Med nazismen nåede fascismen sin mest ekstreme form efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland i 1933 og de efterfølgende folkedrab under Anden Verdenskrig. Samtidig mobiliserede lokale fascistiske bevægelser med italiensk eller tysk inspiration overalt i mellemkrigstidens Europa, og en række højreautoritære diktaturer blev oprettet i lande som Portugal, Spanien og Østrig.¹²

I kølvandet på Anden Verdenskrig var fascismen i en lang årrække henvist til historiens mødding. I efterkrigstiden opstod der imidlertid en række nyfascistiske og nynazistiske bevægelser i Europa, der i forsøget på at reformere fascismen og give den en ny indpakning vandt en vis udbredelse i lande som Italien, Tyskland og Frankrig.¹³ Mange af disse strømninger lever i dag fortsat videre på den yderste europæiske højrefløj side om side med erklærede nationalsocialister som Den Nordiske Modstandsbevægelse, der ikke lægger skjul på deres politiske ophav.¹⁴ Fascismen kan således ikke forstås som en enkelt bevægelse, men snarere som en politisk strømning med en række fællestræk og forskellige fremtrædelsesformer.

Netop på grund af fascismens mange nationale varianter, dens temporale udbredelse og manglen på centrale dogmer, er det aldrig lykkedes forskningen at nå til enighed om en samlende fascistmedefinition. Der hersker for eksempel uenighed om, hvor stor en betydning man skal tillægge fascismens kontekstuelle sammenhæng med mellemkrigstidens politiske liv, og om det i det hele taget giver mening at opstille en generisk definition.¹⁵ En af hovedpunkterne i diskussionen har været, hvor-

---

12 Tingsten 1967; Paxton 2004.

13 Krautwald 2018: 16.

14 Nordiska Motståndsrörelsen 2017: 5.

15 Se f.eks. Lundberg 2014: 52.

vidt fascismen bør forstås ud fra sit ideologiske indhold eller snarere sin politiske praksis.¹⁶ Den britiske fascismeforsker Roger Griffin foreslog i sit hovedværk, *The Nature of Fascism* (1991) en ny generisk idealtypedefinition, et «fascistisk minimum», der siden har vundet stor udbredelse. Ud fra et ideologianalytisk perspektiv definerer Griffin fascismen som «a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultranationalism».¹⁷ Han betoner fascismens karakter som en revolutionær og klasseoverskridende form for ultranationalisme, der søger at genføde et folkefællesskab under en ny elites ledelse.¹⁸

Mens nogle forskere som Griffin med idealtypforklaringer således har fokuseret på fascismens idéer om en national genfødsel gennem et rensende opgør med det bestående, har andre defineret fascismen ud fra de autoritære og voldelige former, som dette opgør antager. En af dem er Robert Paxton, der ud fra et historisk-deskriptivt perspektiv definerer fascismen som en politisk adfærd

in which a mass-based party of committed nationalist militants, working in uneasy but effective collaboration with traditional elites, abandons democratic liberties and pursues with redemptive violence [...] goals of internal cleansing and external expansion.¹⁹

Ifølge Paxton kan fascismen altså snarere forstås som en form for politisk handling kendetegnet blandt andet ved en voldelig praksis. Netop fascismens aggressive og militariserede sociale magtudtryk, var trods forskelle i ideologisk indhold et fællestræk ved både den italienske og tyske fascisme. Disse to måder at anskue fascismen på er ikke nødvendigvis i modsætning til hinanden, men tjener forskellige forskningsmæssige formål. Jeg vil som sagt i det følgende se på fascisme som politisk handling. Jeg benytter mig af begrebet *fascisme* i bred forstand, der altså både rummer den italienske version og den tyske – nazismen – samt fascismens mange nationale varianter i mellemkrigstiden og senere udgaver i

---

16 Iordachi 2010: 21.

17 Griffin 1993: 26.

18 Griffin 1993: xi, 44–45.

19 Paxton 2004: 218.

efterkrigstiden. *Nazisme* eller nationalsocialisme knytter sig derimod til den specifikke ideologi, der udvikledes af Adolf Hitlers tyske nazister, og som senere tiders *nynazister* enten har forsøgt at reformere eller som Den Nordiske Modstandsbevægelse at genoplive. Endelig anvender jeg den langt bredere betegnelse *højreradikal* om erklærede fascistiske såvel som de radikale højrebevægelser, der ofte trækker på en fascistisk inspiration i deres ideologi og praksis. Det gælder eksempelvis mellemkrigstidens radikalkonservatisme og de senere års radikale indvandringsmodstand.

At erobre gaderne og masserne

Den tyske historiker Sven Reichardt har vist, hvordan både de italienske fascistiske og tyske nationalsocialister i 1920'erne brugte massive mængder af vold til at intimidere og lamme de socialistiske arbejderbevægelser i Italien og Tyskland.²⁰ Det skete først og fremmest gennem oprettelsen af kamporganisationer som de italienske *squadristi* og nazisternes *Sturmabteilung* (SA), hvis formål var at angribe venstrefløjen. Volden, som udsprang af disse organisationer, havde ifølge Reichardt fire funktioner: 1) at paralisere venstrefløjen gennem direkte magtanvendelse, 2) at fremme den interne sammenhængskraft i den fascistiske bevægelse gennem en fælles kampoplevelse, 3) at vise offentligheden fascisternes styrke og endelig 4) at skabe opmærksomhed om det fascistiske projekt.²¹ Den systematiske brug af antisocialistisk vold var således først og fremmest en magtdemonstration, der handlede om kommunikation. Ved at intimidere venstrefløjen sendte fascisterne et klart signal til potentielle støtter i det nationalkonservative borgerskab om deres magt. Den nøgne magtanvendelse var med andre ord et værktøj for propaganda, der skulle underbygge fascisternes overordnede strategi og vise offentligheden deres villighed til at konfrontere venstrefløjen og forsvare samfundet mod socialismen. Samtidig var volden med til at skabe et handlerum for fascismen ved at presse arbejderbevægelsen i defensiven.²²

---

²⁰ Reichardt 2007: 171-172.

²¹ Reichardt 2007: 185-186.

²² Reichardt 2007: 183-185.

Der knyttede sig til de fascistiske kamporganisationer en række militariserede udtryksformer: uniformer, symboler, march og en militær organisationsform. Dette var med til at give fascismen et karnivalistisk præg gennem det, Reichardt kalder «ostentatious display which, by means of body language and gestures, clothing and other visual political symbols, gait and sound, expressed their offensive style of action in the political arena of the public streets».²³ Fascismen havde således en bestemt måde at gestalte sin voldelige praksis på, og flere forskere har peget på det stærkt maskuline udtryk, der fandtes i den militante iscenesættelse af politikken. Maskulinitetsidealet blev gennem den aggressive, politiske praksis en vigtig værdi i fascismen, der især knyttede sig til konfrontationen med politiske modstandere og derved fremhævede voldens – i deres optik – mandige tiltrækningskraft.²⁴ Sociologen Raewyn Connell har på lignende vis argumenteret for, at militære organisationer netop i kraft af de maskuline konnotationer, der findes i de voldelige udtryksformer, producerer stærke, hegemoniske mandighedsideal.²⁵ Dyrkelsen af et kampbaserede mandighedsideal betød, at de militante miljøer – ikke blot de fascistiske, men i bredere forstand – i praksis ofte var forbeholdt mandlige aktivister, der levede op til denne hegemoniske maskulinitet.²⁶

Fascismens voldelige strategi manifesterede sig i høj grad på gaden. Både den italienske og tyske fascisme var først og fremmest gadebevægelser, der gennem demonstrationer og marcher målrettet gik efter symbolsk at erobre det offentlige gaderum tilbage fra arbejderbevægelsen. Det var netop gennem det, Charles Tilly har kaldt for *spatial claims* eller rumlige fordringer, at arbejderbevægelsen selv i slutningen af det 19. århundrede havde vundet retten til at demonstrere og dermed skabt ikke bare et fysisk rum, men også det, Henri Lefebvre har kaldt for et *socialt* rum for sin politik.²⁷ Ved at bruge arbejderbevægelsens egen agitationsform, gadeoptøget, skulle fascisternes mobilisering med dens militære symbolik understrege billedet af fascismens styrke, disciplin

---

23 Reichardt 2007: 184.

24 Schumann 2009: 305, 310; Bessel 1986: 135, 140-144.

25 Connell 2000: 21ff.; Connell 2005: 75-76.

26 Krautwald 2016.

27 Tilly 2000: 146-147; Lefebvre 2014: 26-27.

og uovervindelighed. Netop fordi gaderummet traditionelt havde været arbejderbevægelsens arena, blev fascisterne derved en konkurrent til venstrefløjen og marcherne således også en kamp for et monopol på gaderne.²⁸ Denne kamp handlede i højere grad om symbolsk at gøre krav på det offentlige rum end om fysisk at skade modstanderen.²⁹ For de fascistiske bevægelser i Italien og Tyskland var gaden således en helt central arena for den moderne massepolitik ud fra devisen, som formuleret af den tyske propagandaminister Joseph Goebbels: «Den der kan erobre gaderne kan også erobre masserne».³⁰

En af de måder, hvorpå de tyske nazisters Sturmabteilung konfronterede arbejderbevægelsen, var gennem symbolske besættelser af dens kerneområder i byerne. Ved provokatorisk at marchere i arbejderkvarterer hvor venstrefløjen stod stærkt, viste nazisterne sin magt.³¹ Gennem denne udfordring af arbejderbevægelsens handlingsrum fremtvang nazisterne imidlertid en modreaktion.³² Det skete i 1924, hvor først den socialdemokratisk ledede Weimarkoalition og kort efter også kommunisterne oprettede deres egne militante kampforbund, henholdsvis Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold og Roter Frontkämpferbund. De var tænkt som selvforsvarsorganisationer, og i det store hele kopierede de organisationsformen fra nazisternes stormtropper.³³ Dermed var den yderste højrefløj med nazisterne i spidsen drivkræften i skabelsen af en militant politisk kultur i Tyskland, der favnede store dele af det politiske spektrum. En lignende udvikling skete blandt andet i Østrig, og fænomenet spredte sig i løbet af mellemkrigsårene til mange andre lande.³⁴

Fascismens strategi i 1920'erne var således en systematisk voldelig repression mod venstrefløjen gennem militariserede organisationsformer kombineret med en målrettet erobring af det offentlige rum. Volden spillede imidlertid aldrig en direkte rolle i kampen om statsmagten. Den

---

28 Schumann 2009: 310.

29 Schumann 2009: viii; Reichardt 2007: 184.

30 Citat oversat fra tysk fra Hochstetter 2005: 40.

31 Reichardt 2007: 178; Schumann 2009: 310.

32 Schumann 2009: 310.

33 De tre partier bag den republikanske Weimarkoalition var det socialdemokratiske SPD, det liberale DDP og det katolske Zentrum. Voigt 2009: 557-559.

34 Schumann 2009: viii. Se bl.a. Kitchen 1980: 113-116 og Deutsch 1923.

egentlige magtovertagelse skete derimod gennem en parlamentarisk strategi, hvor det liberale demokrati blev afskaffet indefra gennem såkaldte *legal revolutions* muliggjort gennem alliancer med traditionelle magteliter, som det var tilfældet i Italien, Tyskland og Østrig.³⁵ Den politiske vold var først og fremmest et kommunikationsmiddel, og der fandtes tilsyneladende en tæt forbindelse mellem gadevolden og den valgmæssige appeal i fascismens strategi.³⁶ Denne strategi blev i løbet af mellemkrigsårene kopieret af fascistiske bevægelser over alt i Europa.

En nordisk fascisme

I løbet af 1920'erne blev de første fascistiske organisationer dannet i de skandinaviske lande, og de var især inspireret af den italienske fascisme. Det drejede sig blandt andet om Nationalkorpset, oprettet i København i 1925, Sveriges Fascistiska Kamporganisation (1926) og Den Nationale Legion i Norge (1927), mens Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet, dannet allerede i 1924, trak på en tydelig inspiration fra den tyske nazisme.³⁷ Flere af organisationerne var som Nationalkorpset militante kamporganisationer, der uniformeret med sorte skjorter og bevæbnet med slagvåben havde som deres formål at kæmpe mod venstrefløjen.³⁸ De fascistiske smågrupper var samtidig forgængerne for den række af egentlige nationalsocialistiske partier, der blev dannet i Norge, Sverige og Danmark i begyndelsen af 1930'erne. Med disse blev inspirationen fra Tyskland sat på en fast formel, der gik igen i alle de skandinaviske lande. Mens der i større eller mindre grad skete en vis tilpasning af den nationalsocialistiske ideologi til den lokale kontekst, kopierede de skandinaviske nazister stort set den tyske nazismes ydre former og symbolsprog, blandt andet ved at oprette uniformerede stormafdelinger. I Sverige gjaldt dette for både Birger Furugårds Svenska Nationalsocialistiska Partiet, dannet i 1930, og Nationalsocialistiska Arbetarpartiet, kaldet «Lindholmarna», dannet tre år senere af udbrydere fra førstnævnte parti med Sven Olav

35 Bessel 1986: 140-144; Bessel 1984: 152; Cappocia 2005: 3-9.

36 Reichardt 2007: 169.

37 Lauridsen 2007: 182; Lööw 2004: 13; Emberland 2015: 13-16.

38 Lauridsen 2007: 182.

Lindholm i spidsen. Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (1930) indledte med oprettelsen af en stormafdeling i foråret 1932 en propagandaoffensiv i København,³⁹ mens Norsk Folkereisning (1931) og Norges Nasjonal-Sosialistiske Arbeiderparti (1932) begge fik deres egne stormafdelinger.⁴⁰ Samme år som sin grundlæggelse i 1933 oprettede desuden det tiltagende fascistiske Nasjonal Samling en «Spesialafdeling», der året efter blev til Hirten.⁴¹

Der skete således en tydelig innovativ overførsel af militant politisk kultur fra Tyskland til de skandinaviske lande, hvor kamporganisationer, uniformering og en militant selviscenesættelse også blev centrale elementer i den nordiske fascismes praksis. I så høj grad endda, at de blev overtaget af andre højreradikale bevægelser. I 1932-33 skete der i både Sverige og Danmark en radikalisering af de store ungtkonservative organisationer. Sveriges Nationella Ungdomsförbundet, der i stadigt stigende grad orienterede sig mod nazismen, brød i 1934 med Allmänna Valmansförbundet – det senere Moderaterna – og dannede i stedet det pronazistiske Sveriges Nationella Förbundet.⁴² I Danmark kom det ikke helt så vidt. Her indledte Konservativ Ungdom fra 1932 en ideologisk nyorientering inspireret af fascismen og udviklede over de følgende år en radikalkonservativ ideologi med betydelige autoritære, antiparlamentariske og fascistiske elementer.⁴³ Parallelt med dette skete der en radikalisering af de ungtkonservatives ydre agitationsformer skåret over samme læst som de nazistiske partier. Konservativ Ungdom indførte uniformering, hitlerhilsen og oprettede i september 1932 kamporganisationen Stormtropperne.⁴⁴ I marts det følgende år fulgte Sveriges Nationella Ungdomsförbundet trop med oprettelsen af sine egne uniformerede kampgrupper.⁴⁵

Det var ikke blot de ydre, militante former, som de skandinaviske nazister og ungtkonservative overtog fra den tyske nazisme. Også propagandastrategien importerede man og omsatte i en kamp for at skabe

39 Lööw 2004: 232-245; Lauridsen 2002: 531; Krautwald 2017: 127.

40 Anker 2015: 83-84; Emberland og Roughvedt.

41 Brevig og Figueiredo 2002: 50, 103; Veum 2013.

42 Lööw 2004: 72.

43 Skov 2013: 272-276; Jensen 1983: 123-125.

44 Jensen 1983: 123-125.

45 Larsson 1997.

et rum på gaden for sin egen politik og samtidig udfordre venstrefløjens. Det skete blandt andet i form af demonstrationer, marcher og torvmøder. I de skandinaviske lande var strategien imidlertid ikke videre vellykket. En stærk venstrefløj og manglende tilslutning til de mange nazistiske og fascistiske småpartier betød, at den nordiske fascisme stod forholdsvis svagt i 1930'erne. Med vedtagelsen af uniformsforbud i alle tre lande i foråret 1933, samt de efterfølgende korps- og uroløve, stækkedes desuden kamporganisationernes udfoldelse og agitatoriske værdi.⁴⁶ Mest afgørende blev dog venstrefløjens mobilisering mod fascismen. Den fascistiske mobilisering i det offentlige rum blev tidligt mødt af massive, antifascistiske modaktioner. Ligesom fascisterne importerede de socialdemokratiske og kommunistiske ungdomsforbund Weimarrepublikkens militante politiske kultur og oprettede deres egne uniformerede arbejder- og ordensværn. Den voldelige repression var størst i Danmark, men kom også til udtryk i konfrontationer i Sverige og Norge.⁴⁷ Flyvebladuddelere blev overfaldet, demonstrationer forstyrret af moddemonstranter og offentlige møder splittet. De nazistiske stormafdelinger fik af samme årsag en langt mere defensiv rolle som vagtværn i forbindelse med nazistiske møder.⁴⁸

Torvmøder som rumlige krav

Netop torvmøderne var et vigtigt propagandamiddel, hvor nazistiske og fascistisk orienterede organisationer gennem den direkte kommunikation med tilhørerne kunne agitere for sin politik. Samtidig fungerede møderne som en meget konkret måde at skabe et symbolsk rum for fascismen gennem den fysiske besættelse af det afgrænsede byrum, som et torv eller en plads udgør. Oftest havde de nazistiske partier dog ikke den medlemsmæssige styrke til at garantere de offentlige friluftsmøders gennemførelse, men var afhængige af politiets beskyttelse. Et eksempel på dette er de svenske Lindholm-nazisters møder på Limhamns Torg og Davidhallstorg i Malmö den 12. juli 1933. Her gennemførte et forholdsvis lille antal

46 Se: Krake 2017.

47 Krautwald 2017; Lööv 2015: 200-205; Lundberg og Lundin 2017; Dørum 2017.

48 Krautwald 2017; Brevig og Figueiredo 2002: 50.

nazister en mere symbolsk end fysisk erobring af de offentlige pladser, hvor partifører Sven Olav Lindholm talte for de fremmødte. Begge steder blev de mødt med en overvældende modstand fra flere hundrede moddemonstranter, der gennem larm og sang forstyrrede nazisterne. I Malmö blev mødet afbrudt, mens det i nærliggende Limhamn blev gennemført ved politiets voldsomme indgriben over for moddemonstranterne.⁴⁹

Mens nazisterne i Danmark var langt bedre stillet, når de ønskede at marchere i de mindre provinsbyer, var dette næsten umuligt i København i midten af 1930'erne.⁵⁰ Både på grund af de nazistiske partiers ringe styrke her, men især på grund af den voldsomme repression, nazisterne oplevede fra antifascistiske grupper. Det eneste kendte forsøg fra Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderpartis side på at gennemføre en egentlig demonstration i København i denne periode, fandt sted den 18. juli 1935. Her marcherede 85 nazister under politibeskyttelse fra Lyngbyvej på Østerbro til Nyboder i den indre by. Undervejs blev nazisternes march angrebet af flere hundrede fodboldtilskuere, da demonstrationen tilfældigvis kom forbi en fodboldkamp i Fælledparken. Samtidig havde omkring 1.500 moddemonstranter blokeret den plads, hvor demonstrationen skulle slutte med et torvmøde. Politiet måtte bruge stavene for at rydde pladsen og sikre det nazistiske mødes gennemførelse, men i de følgende timer kom det til flere sammenstød mellem moddemonstranter og politiet.⁵¹

Det nok mest kendte, og et af de mere voldsomme, eksempler fra 1930'ernes Norge er det såkaldte Torvslag i Gjøvik, der rummer nogle af de samme karakteristika, som man finder ved samtidige episoder i Sverige og Danmark. Om aftenen den 21. maj 1936 afholdt Nasjonal Samling et stort opreklameret friluftsmøde på Nytorvet i Gjøvik med tale af partiets næstformand, Johan Bernhard Hjort. Gjøvik var på den tid en udpræget arbejderby, hvor Arbeiderpartiet ved kommunevalget to år forinden havde vundet 20 ud af 36 repræsentanter i kommunestyret, men hvor Nasjonal Samling samtidig havde fået valgt fire personer ind.⁵²

---

49 Lundin 2005: 17-21.

50 Krautwald 2017.

51 PDS, Journalsag 3656/35.

52 Det Statistiske Centralbyrå (1935): 28-29.

Stemningen var således allerede spændt da Hjort sammen med 40-50 halvuniformerede hirdmænd ved 18-tiden indtog Nytorvet. Hirden tog opstilling foran en medbragt højtalerbil med front mod de mange hundrede tilhørere. Allerede før Hjort var begyndt at tale, blev den første sten kastet, og politiet måtte rekvirere forstærkning fra Lillehammer og Hamar. De to lokale betjente, der var udkommanderet til at holde orden, kunne ikke forhindre tilhørere i at kaste en stadig strøm af sten og jernstænger mod højtalerbilen, hvis tag Hjort talte fra, mens andre larmede og sang for at overdøve hans budskaber. Da talen var slut, flygtede Hjort angiveligt i bil mens omkring 40 hirdmænd i samlet trop marcherede væk fra pladsen fulgt af en vred menneskemængde. Det kom til voldelige sammenstød, da moddemonstranter gik til angreb på optoget med brædder fra et plankeværk, der blev revet ned. Otte hirdmænd og en politibetjent kom til skade, og fascisterne måtte søge tilflugt i en port til langt ud på natten. Sagen skabte stor debat i aviserne og i Stortinget, især på grund af den lokale afdeling af Arbeiderpartiets angiveligt aktive rolle i urolighederne. Politiet sigtede 55 personer for deltagelse i optøjerne, men blot 14 blev efterfølgende dømt.⁵³

I Danmark havde Konservativ Ungdom som de eneste en vis gennemslagskraft med sin gademobilisering. Højreradikaliseringen af den konservative ungdomsorganisation blev fulgt af en markant medlemsfremgang fra 16.180 medlemmer i juli 1932 til omkring 30.000 to og et halvt år senere.⁵⁴ Organisationen udgjorde derfor en mere formidabel modstander for venstrefløjen i sin radikale fordring på det offentlige rum end de små nazistiske partier. På trods af omfattende modmobiliseringer lykkedes det i en vis udstrækning for den konservative ungdomsorganisation med en række store demonstrationer og torvmøder i årene 1933-38 at erobre en plads i det offentlige rum i København. Blandt andet ved at demonstrere i arbejderkvarterer, hvor venstrefløjen havde en stærk medlems- og vælgerbasis. Den største af disse demonstrative invasioner af røde kerneområder fandt sted den 29. september 1935, hvor Konservativ Ungdom afholdt et stort torvmøde på Blågårds Plads på Nørrebro med

53 Gulbrandsen 2012; Høidal 1988: 177.

54 Christensen 1994: 38-47.

efterfølgende demonstration. Det gav anledning til omfattende optøjer mellem ungkonservative stormtropper, moddemonstranter og politiet.⁵⁵

Fascismen fik som bekendt aldrig sit folkelige gennembrud i de skandinaviske lande. Ved stortingsvalget i 1936 opnåede Nasjonal Samling 1,8 % af stemmerne, og i Sverige fik Nationalsocialistiska Arbejderpartiet sit bedste resultat med bare 0,6 % af stemmerne ved Riksdagsvalet samme år, mens Sveriges Nationella Förbund fik 0,9 %. Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti opnåede sit bedste valgresultat før krigen ved folketingsvalget i 1939, hvor partiet med 1,8 % af stemmerne fik valgt 3 mandater, hvilket er relativt højt i forhold til de samtidige resultater i Sverige og Norge.⁵⁶ Medlemsmæssigt var tallene heller ikke ligefrem prangende. Nasjonal Samling havde angiveligt 8.500 medlemmer i 1935, mens medlemstallet i Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti, det største af de i alt 14 (!) danske nazistiske partier, var omkring 2.500.⁵⁷ I Sverige havde de to store nazistiske partier, *Lindholmarna* og *Furugårdarna* til sammen 15-18.000 medlemmer i 1935, og Lööw anslår, at der sammenlagt fandtes op imod 30.000 åbne og hemmelige medlemmer i de forskellige nazistiske organisationer.⁵⁸ Mens fascismen således stod stærkest i Sverige i 1930'erne, hvor den både medlems- og valgmæssigt toppede i midten af årtiet, var udviklingen en ganske anden i Norge og Danmark. Her stimulerede det nazistiske Tysklands besættelse under Anden Verdenskrig de hensygnende nazistiske partier, der i begge lande oplevede en kraftig medlemsfremgang. Efter okkupationen i april 1940 voksede Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti på ganske få år fra 5.000 medlemmer (1939) til cirka 21.500 i starten af 1943.⁵⁹ I Norge, hvor Nasjonal Samling fra september 1940 var det eneste tilladte parti og to år senere blev statsbærende, steg medlemstallet kraftigt i de første år af besættelsen og kulminerede med 43.400 voksne medlemmer i november 1943.⁶⁰

55 Krautwald 2017: 130; PDS, Journalsag 4756/35; Berlingske Tidende 30.09.35: 1-2

56 Det Statistiske Centralbyrå 1937: 139; Statistiska Centralbyrån 1938: 63; Danmarks Statistik 1939: 24; Laursen og Hansen 2009: 11.

57 Brevig og Figueiredo 2002: 107; Djursaa 1981: 17-18; Trommer 1996: 587. Der findes meget få brugbare medlemstal for de øvrige nazistiske organisationer i Skandinavien.

58 Lööw 2004: 280-281.

59 Trommer 1996: 587.

60 Simonsen 2006: 748.

Nynazistisk kontinuitet

De skandinaviske landes forskelligartede erfaringer med fascismen og med håndteringen af arven fra Anden Verdenskrig er siden blevet lagt til grund for tolkningen af fascismens plads i efterkrigstidens nordiske samfund. I Norge blev medlemskab af Nasjonal Samling efter befrielsen i maj 1945 kriminaliseret med tilbagevirkende kraft og medlemmerne kollektivt retsforfulgt for landssvig.⁶¹ I Danmark, hvor det etablerede politiske system havde valgt at samarbejde med den tyske besættelsesmagt, og de danske nazistiske partier derfor havde spillet en ubetydelig politisk rolle, blev Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti ikke forbudt, og ingen blev retsforfulgt alene på baggrund af deres medlemskab af partiet. Til gengæld blev mange nazister som følge af deres rolle i samarbejdet med tyskerne dømt under retsopgøret efter befrielsen.⁶² Nogle forskere har anført, at netop at den kollektive erfaring med modstandskamp og retsopgør var med til at gøre befolkningerne i Danmark og Norge mindre modtagelige over for højreradikale holdninger i efterkrigsårene. Opgøret med (nogle af) de, der havde samarbejdet, betød ifølge denne forklaring, at mellemkrigstidens nazistiske og højreradikale bevægelser var miskrediteret for altid – og i Norge til dels kriminaliseret – mens udviklingen af nynazistiske eller nyfascistiske bevægelser blev kraftigt hæmmet.⁶³

En oplagt følgeslutning af dette argument ville så være, at Sverige, der ikke havde oplevet en tysk besættelse og dermed heller ikke et kollektivt opgør med fascismen, havde en stærkere kontinuitet i efterkrigstiden af fascistiske bevægelser og en større åbenhed over for nynazisme.⁶⁴ Helt så enkelt er billedet imidlertid ikke. I Sverige blev nazismen ikke forbudt, og Lindholmbevægelsen nedlagde først sig selv i 1950, mens fascistiske partier som Nysvenska Rörelsen, grundlagt af Per Engdahl i 1930, og Sveriges Nationella Förbund har fortsat sine aktiviteter helt frem til i dag.⁶⁵ Klimaet var dog sværere for de fascistiske bevægelser at operere i efter krigen, især på grund af stigmatisering. Ligesom i Norge og Danmark

---

61 Simonsen 2006: 748.

62 Trommer 1996: 587; Laursen og Hansen 2009: 11-13.

63 Laursen og Hansen 2009: 12-13; Lauridsen 2002: 401-425.

64 Åmark 2011: 648-656.

65 Lööw 2004: 47-79, 132.

skjulte mange svenske nazister deres aktiviteter eller stoppede simpelthen med at være aktive på grund af repressalier.⁶⁶ Samtidig kan man argumentere for, at den svenske offentlighed allerede ved Riksdagsvalen i 1936 havde sagt tydeligt nej til fascismen.⁶⁷ Det er derfor svært på denne baggrund at påvise, at svenskerne skulle have været mere positivt indstillet til fascismen i efterkrigstiden, end man var i resten af Skandinavien. Derimod findes der dog rigtigt nok en tydeligere kontinuitet i Sverige først og fremmest i de overvintrende fascistiske småpartier, der sammen med en underskov af nynazistiske grupper som Nordiska Rikspartiet, dannet i 1956, bar den fascistiske arv fra mellemkrigstiden videre.⁶⁸

Netop denne arv kom til at præge og inspirere opblomstringen af den radikale højrefløj i Skandinavien, som fandt sted i 1980'erne. Baggrunden var den flygtninge- og indvandringsmodstand, der voksede frem i Norge, Sverige og Danmark på dette tidspunkt, og som gav næring til en ny generation af raceideologiske bevægelser. Det manifesterede sig blandt andet i grundlæggelsen af en række nynazistiske grupper som norske Boot Boys i 1987 og Zorn 88, det senere Norges Nasjonalsosialistiske Bevegelse, det følgende år. I Sverige var netværket Vit Arisk Motstånd (1991) og Nationalsocialistisk Front (1994) de mest fremtrædende repræsentanter for den nye nazisme, mens Danmarks Nationalsocialistiske Bevægelse, der siden 1970 havde levet en stille tilværelse, reorganiseredes i 1991 under ledelse af Jonni Hansen, der gav organisationen en ny, aktivistisk profil.⁶⁹

Alle disse organisationer bekendte sig åbent til arven fra den historiske nazisme, som de dyrkede gennem deres ideologi, valg af symboler og udtryksformer. Og endnu en gang blev uniformerede marcher et helt centralt agitatorisk virkemiddel for nynazisterne, ligesom de nynazistiske miljøer var stærkt maskulint kønnede og udpræget voldelige i deres udtryk.⁷⁰ Et af stederne, hvor de marcherede, var i den svenske universitetsby Lund. Her havde studentermiljøet siden midten af 1800-tallet højtideligholdt kong Karl XII's dødsdag den 30. november med et fakkeloptog.

---

66 Lööw 2004: 55, 313-314.

67 Åmark 2011: 293.

68 Lööw 2004: 132-216.

69 Lööw 1999; Karpantschof 1999.

70 Lööw 1999: 502-508, Lööw 2015: 216-222.

I mellemkrigstiden udviklede disse årlige markeringer sig imidlertid i en højreradikal retning, da nationalistiske og nazistiske grupper overtog Karl XII-fejringen som tradition – noget der fortsatte i efterkrigstiden. I 1980'erne begyndte så nazistiske skinheads i større tal at deltage i minde-demonstrationerne, og det udviklede sig i en årrække til regulære nazistiske marcher, som i starten af 1990'erne blev mødt af store antiracistiske moddemonstrationer, der forsøgte at blokere marcherne.⁷¹

I Lund blev det en langvarig og translokal kamp mellem nynazister og antiracister om retten til at anvende byrummet.⁷² I anden halvdel af 1990'erne forsøgte nynazistiske organisationer fra de nordiske lande imidlertid at forene kræfterne og mobilisere en international gadebevægelse. Efter at være blevet forbudt i Tyskland, blev den årlige mindemarch til ære for den afdøde topnazist, Rudolf Hess, i 1995 forlagt til den danske by Roskilde. Her demonstrerede cirka 140 nazister fra hele Norden samt Tyskland og Storbritannien gennem byen. De delvist uniformerede nynazister blev mødt af omfattende protester fra antifascistiske moddemonstranter og lokale borgere, der standsede marchen og bogstaveligt talt stenede nynazisterne ud af byen.⁷³ De følgende seks år fortsatte nazisterne med at afholde årlige Hess-marcher forskellige steder i Danmark og Sverige,⁷⁴ der således blev et samlingspunkt for den nynazistiske bevægelse i Norden. Efter årtusindskiftet overtog de årlige marcher i Salem uden for Stockholm i årene 2000–2011 denne funktion.⁷⁵

Ud af 1990'ernes militante nynazisme og dens gadeaktivisme voksede Svenska Motståndsrörelsen, der blev grundlagt i 1997 og i 2016 skiftede navn til Den Nordiske Modstandsbevægelse. Den er i dag den mest fremtrædende arvtager til nazismen i Norden med størstedelen af sin medlemsbase i Sverige og afdelinger i Norge, Finland og Danmark.⁷⁶ Organisationen er præget af den traditionelle nazisme, ikke blot i sin erklærede nationalsocialistiske ideologi, men også i sin politiske praksis.

71 Lööw 2004: 450–451; Lööw 1999: 461–487; Pinto og Pries 2013: 9–37.

72 Pinto og Pries 2013.

73 Karpantschof 1999; Rugaard 2015: 44–47; TV STOP 1995.

74 I Trollhättan i Sverige (1996), i Køge (1997), Greve (1998), Svendborg (1999), Helsingør (2000) og Hillerød (2001) – alle i Danmark.

75 Lööw 2015: 80–85.

76 Lööw 2015: 70–80.

Mens andre nyfascistiske og nynazistiske bevægelser som Generation Identitær og de nationaldemokratiske partier⁷⁷ er gået den anden vej og har genopfundet fascismen med en reformeret raceideologi, en respektabilitetsstrategi og tidssvarende kommunikationsformer, holder Den Nordiske Modstandsbevægelse stædigt fast i den nazistiske arv og tradition: hitlerisme – den traditionelle, hitlertro udgave af nazismen – uniforme-rede marcher og politisk vold.⁷⁸

Fascismen marcherer

Det kan virke som en noget barok anakronisme, når nynazister som Den Nordiske Modstandsbevægelse i dag demonstrerer og dyrker de samme virkemidler som fascistiske bevægelser gjorde i 1920'erne og 1930'erne. Det er især paradoksalt taget i betragtning af, at den politiske kultur i dag tilbyder andre og langt mere tidssvarende kommunikationsmidler som de sociale medier, noget som Den Nordiske Modstandsbevægelse da også benytter sig flittigt af. Brugen af uniformer, militaristiske udtryksformer og marcher skal imidlertid ses som en del af en lang og stærk tradition i fascismen, der knytter sig til den politiske kultur, som den fascistiske gadeaktivisme oprindeligt udvikledes inden for. I 1920'erne blev uniformer, symboler og en gestaltning af politikken i det offentlige rum som nævnt et vigtigt politisk kommunikationsmiddel. Denne politisk-kulturelle udtryksform blev derfor moderne i perioden, og mens den ikke kun var begrænset til de fascistiske bevægelser, var den dog en integreret del af fascismens praksis. Dermed trækker nutidens nynazister i deres brug af disse militaristiske fremtrædelsesformer på en agitatorisk tradition, der altid har været central i fascismen, og som netop derfor er så stærk en del af dens identitet.

Samtidig har den symbolske erobring af det offentlige rum gennem marcher og brugen af politisk vold siden mellemkrigsårene været vigtige midler for fascistiske bevægelser til at skabe et rum for sin politik i det etablerede politiske system. I lyset af fascismens pariastatus i efterkrigstiden

---

77 I Skandinavien kendt fra de nu nedlagte Svenskernes Parti og Danskernes Parti.

78 Krautwald 2018: 16.

kan man se de seneste 30 års nynazistiske bevægelser og deres kontinuitet af denne praksis som et forsøg på at skabe fornyet socialt rum for fascismen. Når nutidens højreradikale bevægelser i dag marcherer i gaderne, trækker de således på en tydelig fascistisk kontinuitet, der er let genkendelig, og som er med til at fastholde fascismens historiske arv. Det gælder, når racistiske hvidmagtbevægelser i USA – nynazister, Ku Klux Klan og andre *white supremacists* – i symbiose med identitære nyfascister i den selverklærede *alt right*-bevægelse forener kræfter om deres erklæret racistiske projekt ved at gøre krav på offentlige pladser i amerikanske byer.⁷⁹ Og det gælder Den Nordiske Modstandsbevægelse, når den går på gaden mod homoseksuelle, indvandrere og det politiske system.

Et eksempel på nynazismens kamp for det offentlige rum i dagens samfund er den opmærksomhed, som Den Nordiske Modstandsbevægelse de seneste år har givet kampen mod det, de kalder for *homolobbyen*. Det var netop under parolen «Knus homolobbyen», at bevægelsen marcherede i Kristiansand i 2017, hvor den flere år i træk har aktioneret mod den årlige pride-paraden under Skeive Sørlandsdager.⁸⁰ Foruden at være erklæret antifeministisk, er Den Nordiske Modstandsbevægelse selvsagt modstander af alle andre seksualiteter end den heteroseksuelle. Både feminisme og homoseksualitet undergraver nemlig i nynazisternes optik de traditionelle, heteronormative kønsrolle- og familiemønstre, som ifølge Den Nordiske Modstandsbevægelses program *Vår väg* er «den naturliga strukturen i varje friskt samhälle».⁸¹ Samtidig kan man argumentere for, at et *queer* syn på seksualitet og kønsroller ikke harmonerer godt med nynazisternes eget kampbaserede maskulinitetsideal. Her spiller den såkaldte «homolobby», hvilket vil sige liberale mennesker, der fremmer seksuel ligestilling og mangfoldighed, en afgørende rolle. Ifølge nynazisterne skaber den gennem sin propaganda nemlig en accept i almensamfundet for homoseksualitet og derved også flere homoseksuelle. «Homolobbyen» er dermed en del af et «omoraliskt och onaturligt samhällsförfall».⁸² Her trækker Den Nordiske Modstandsbevægelse

---

79 Lind 2017.

80 Andersen 2016; Hopland og Tegnander 2016;

81 Nordiska Motståndsrörelsen 2017: 41.

82 Lindberg 2016.

igen tungt på klassisk fascistisk ideologi, der byggede sin forfaldsmyte på den påståede opløsning af Vestens moralske orden og ødelæggelse af de borgerlige normer, der fulgte med modernismens frigørelse. Det er især med de årlige pride-parader, at «homolobbyen» ifølge Den Nordiske Modstandsbevægelse er med til at undergrave de fundamentale samfundsstrukturer. Man kan her argumentere for, at LGBTQ-bevægelsen med sine stadigt mere populære og folkelige pride-optog udgør en alternativ offentlighed på gaderne, der udfordrer det reaktionære verdensbillede, som nynazisterne propagerer. Derfor bliver en oplagt modstrategi i kampen om det offentlige rum for nynazister netop at aktionere imod pride-parader og etablere en modmobilisering.⁸³

Når højreradikale bevægelser således tager kampen mod det liberaldemokratiske samfund ud på gaden, rummer strategien en fordring på det offentlige rum. Det handler om at mobilisere, om at vise magt, gøre krav og om at udfordre. Ikke nødvendigvis venstrefløjen i traditionel forstand, som det var tilfældet i mellemkrigstiden, men selve rammerne for politisk udfoldelse og dermed spillerummet i samfundet. Mit argument er imidlertid ikke, at *alle* fascistiske organisationer partout uniformerer sig og marcherer i gaderne, endsige at fascismen kun kan manifestere sig i denne form. Tværtimod viser de senere års ultranationalistiske højrebølge i Europa os, at disse holdninger kan komme til udtryk på højest forskellige måder. Fascismen har både historisk og aktuelt vist sig som en ekstremt dynamisk og tilpasningsduelig strømning, der anvender de udtryksformer, der er moderne. Derimod argumenterer jeg i stedet for, at visse typer af fascistiske organisationer – især, men ikke begrænset til, almodiske og hitlertro nazister som Den Nordiske Modstandsbevægelse – trækker på en stærk tradition for denne type af politisk handling, der findes indbygget i fascismen. Og ydermere, at dette er et udtryk for en kontinuitet blandt fascistiske bevægelser fra mellemkrigstidens politiske kultur og helt frem til i dag. Ønsker man at forstå nutidens fascistiske bevægelser, er det derfor helt afgørende ikke blot at undersøge dens ideologiske rødder, men også fascismens historiske praksis.

---

83 De seneste år har også den svenske nynazistiske organisation Nordisk Ungdom aktioneret mod pride-paraderne i Stockholm. Vergara 2018.

Kilder og litteratur

- Andersen, E. R. (2016). «Homoflagg fjernet for andre år på rad», NRK, 25. august 2016. Hentet 09.08.2018 fra <https://www.nrk.no/sorlandet/homoflagg-kappet-ned-for-andre-ar-pa-rad-1.13105439>.
- Anker, M. (2015). *Nasjonal reising. Carl Lie, Ekstrabladet, Norsk Folkereising og Norges Nasjonalsocialistiske Arbeiderparti 1930–1933*. Universitetet i Oslo: Masteroppgave.
- Bessel, R. (1986). «Violence as Propaganda: The Role of Storm Troopers in the Rise of National Socialism», i T. Childers (red.), *The Formation of the Nazi Constituency 1919–1933*. London og Sydney: Croom Helm.
- Bessel, R. (1984). *Political Violence and the Rise of Nazism. The Storm Troopers in Eastern Germany 1925–1934*. New Haven og London: Yale University Press.
- Brevig, H. O. og de Figueiredo, I. (2002). *Den Norske Fascismen. Nasjonal Samling 1933–1940*. Oslo: Pax Forlag.
- «Bøller og Urostiftere søgte forgæves at ødelægge K. U.-Mødet paa Blaagaards Plads», i *Berlingske Tidende*, 30. september 1935.
- Capocchia, G. (2005). *Defending democracy. Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore og London: The John Hopkins University Press.
- Christensen, L. (1994). *Ungdomsoprør. Konservativ Ungdom gennem 90 år*. København: Konservativ Ungdoms Forlag.
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Connell, R. W. (2000). «Arms and the Man», i I. Breines, R. Connell og I. Eide (red.), *Male Roles, Masculinities and Violence. A Culture of Peace Perspective*. Paris: UNESCO.
- Dalsbro, A. (2018). «17 aktivister från Nordiska motståndsrörelsen åtalas», *Expo*, 4. oktober 2018. Hentet 13.10.2018 fra <https://expo.se/2018/10/17-aktivister-från-nordiska-motståndsrörelsen-åtalas>.
- Danmarks Statistik (1939). *Rigsdagsvalgene og Folkeafstemningen i April og Maj 1939*. København.
- Det Statistiske Centralbyrå (1937). *Stortingsvalget 1936*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Det Statistiske Centralbyrå (1935). *Kommunevalgene og Ordførervalgene 1934*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Deutsch, J. (1923). *Die Faschistgefahr*. Wien: lg. D. Wiener Volksbuchhandlung.
- Djursaa, M. (1981). *DNSAP, danske nazister 1930–45*, bind 1. København: Gyldendal.
- Dørum, K. (2017). «De rødes kamp mot fascismen i Norge i 1930-årene», i *Historisk Tidskrift för Finland*, 102 (1).
- Emberland, T. (2015). *Da fascismen kom til Norge. Den nasjonale legions vekst og fall, 1927–1928*. Oslo: Dreyers Forlag.
- Emberland, T. og Roughvedt, B. (2004). *Det ariske idol: forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*. Oslo: Aschehoug.

- Griffin, R. (1993). *The Nature of Fascism*. Paperback-udgave. London og New York: Routledge.
- Gulbrandsen, H. (2012). «Torvslaget på Gjøvik», i *Oppland Arbeiderblad*, 16. juni.
- Hochstetter, D. (2005). *Motorisierung und «Volksgemeinschaft». Das Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) 1931–1945*. München: Oldenburger Wissenschaftsverlag GmbH.
- Hopland, S. og Tagnander, P. (2016). «Høyreekstrem gruppe aksjonerte mot homofile», *NRK*, 25. august 2016. Hentet 09.08.2018 fra <https://www.nrk.no/sorlandet/har-hengt-opp-bannere-mot-homofile-1.13106162>.
- Høidal, O. (1988). *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Håkonsson, A. (2018). «17 personer misstänks för hets mot folkgrupp efter nazistdemonstration», *SVT Nyheter*, 2. mars 2018. Hentet 22.05.2018 fra <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vast/17-personer-misstanks-for-hets-mot-folkgrupp-efter-nazidemonstration>.
- Iordachi, C. (2010). *Comparative Fascist Studies. New Perspectives*. London og New York: Routledge.
- Jensen, E. (1983). *Mellem demokrati og fascisme. Træk af konservativ Ungdoms organisatoriske og ideologiske nyorientering 1932–34*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Justitiedepartementet (2018). *Brottsbalk (1962:700)*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Karpantschof, R. (1999). *Nynazismen og dens modstandere i Danmark. Politiske bevægelser i internationale rammer 1980–1998*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Kitchen, M. (1980). *The Coming of Austrian Fascism. Routledge Library Editions on Racism and Fascism*. London og Montreal: Croom Helm & McGill-Queen's University Press.
- Krake, K. (2017). *Skandinavien i ekstremernes tidsalder. Systemkritik og demokratiforsvar i mellemkrigstiden 1919–1939*. Upubliceret ph.d.-afhandling. Syddansk Universitet.
- Krautwald, C. E. (2018). «Pressen glemmer hvad Identitær egentlig er. Næmlig fascister», i *Information*, 27. februar.
- Krautwald, C. E. (2017). «Kampklar! Militant antifascistisk mobilisering i Danmark 1930–1936», i *Historisk Tidsskrift för Finland*, 102 (1).
- Krautwald, C. E. (2016). «Slaa Fascismen ned! Køn, maskulinitet og militant antifascisme i 1930'erne», i *Friktion. Magasin for køn, krop og kultur*, 3. årg. 8.
- Københavns Politi, Politidirektørens Sekretariat (PDS). Udtagne sager J. Diverse politiske møder (1934–1935), Journalsag 3656/35.
- Københavns Politi, Politidirektørens Sekretariat (PDS). Udtagne sager J. Diverse politiske møder (1934–1935), Journalsag 4756/35.

- Larsson, S. (1997). «SNF: Extremhögerns gubbmafia», i *Expo* nr. 1, 1997.
- Lauridsen, J. T. (2007). «... Et uhyre vindende væsen... Nazisten som gik sine egne veje - Curt Carlis Hansen», i J. T. Lauridsen (red.), *Over strengen - under Besættelsen*. København: Gyldendal.
- Lauridsen, J. T. (2002). *Dansk Nazisme 1930-45 - og derefter*. København: Gyldendal.
- Laursen, J. og Hansen, G. F. (2009). *PET's overvågning af den yderste højrefløj 1945-1989*. M. Heiberg (red.). PET-Kommissionens Beretning, bind 11. København: Schultz Boghandel.
- Lefebvre, H. (2014). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lind, D. (2017). «Unite the Right, the violent white supremacist rally in Charlottesville, explained», *Vox*, 14. august 2017. Hentet 06.08.2018 fra <https://www.vox.com/2017/8/12/16138246/charlottesville-nazi-rally-right-uva>.
- Lindberg, S. (2016). «Nordiska motståndsrörelsen - den sista utposten i kampen mot homolobbyn», *Nordfront.se*, 12. oktober 2016. Hentet 09.08.2018 fra <https://www.nordfront.se/nordiska-motstandsrorelsen-den-sista-utposten-kampen-mot-homolobbyn.smr>
- Lundberg, V. (2014). *En idé större än döden. En fascistisk arbetarrörelse i Sverige, 1933-1945*. Stockholm: Gidlunds Forlag.
- Lundberg, V. og Lundin, J. A. (2017). «Antifascismens fält. Empiriska exempel från Sverige 1924-1945», i *Historisk Tidskrift för Finland*, 102 (1).
- Lundberg, V. og Lundin, J. A. (2014). «Med et våldsamt knytnävslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933», i *Arbetarhistoria*, nr. 1-2.
- Lundin, J. A. (2005). «Slaget på Limhamns torg», i *Limhamniana*, 2005. Malmö: Limhamns Museiförening.
- Lööw, H. (2015). *Nazismen i Sverige 2000-2014*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Lööw, H. (2004). *Nazismen i Sverige 1924-1979*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Lööw, H. (1999). *Nazismen i Sverige 1980-1999*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Martinsen, J., Van Der Eynden, E. og Eide, J. (2017). «Høyreekstrem demonstrasjon i Markens», *Fædrelandsvennen*, 29. juli 2017. Hentet 21.07.2018 fra <https://www.fvn.no/nyheter/i/LVOvp/Hoyreekstrem-demonstrasjon-i-Markens>.
- Nordiska Motståndsrörelsen (2017). *Vår väg. Ny politik för en ny tid*. Grängesberg: Nordfront förlag.
- Paxton, R. O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. New York: Vintage Books.
- Pinto, A. B. og Pries J. (2013). *Trettionde november. Kampen om Lund 1985-2008*. Lund: Pluribus.
- Polisregion Väst (2017). «Information till dig som ska delta i NMR:s demonstration», flyveblad offentliggjort 12.09.
- Reichardt, S. (2007). «Fascist Marches in Italy and Germany: Squadre and SA before the Seizure of Power», i M. Reiss (red.), *The Street as Stage. Protest Marches*

- and Public Rallies Since the Nineteenth Century*. Oxford og New York: Oxford University Press.
- Rugaard, J. (2015). «Den dag vi vandt kampen på gaden – siden tabte vi kampen i offentligheden», i *Solidaritet*, nr. 3.
- Schumann, D. (2009). *Political Violence in the Weimar Republic 1918–1933. Fight for the Streets and Fear of Civil War*. New York og Oxford: Berghahn Books.
- Simonsen, K. (2006). «Nasjonal Samling», i *Store Norske Leksikon*. 4. utgave, bind 10. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Skov, C. E. (2013). *Den nye tid - konservatismens ideologiske udvikling i mellemkrigstiden*. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Statistiska Centralbyrån (1938). *Riksdagsmannavaalen Åren 1933–1936*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Tilly, C. (2000). «Spaces of Contention», i *Mobilization: An International Quarterly*, no. 5.
- Tingsten, H. (1967). *Fascismens og nazismens idéer*. København: Gyldendal.
- Trommer, Aa. (1996). «Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti», i *Den Store Danske Encyklopædi*, bind 4. København: Gyldendal.
- TV STOP (1995). Rudolf Hess-march i Roskilde 1995. TV-indslag. Hentet 21.07.2018 fra <http://www.tvstop.dk/rudolf-hess-march-i-roskilde>.
- Vergara, D. (2018). «Aktivister i Nordisk ungdom åtalas för fler aktioner», *Expo*, 09. august 2018. Hentet 09.08.2018 fra <https://expo.se/2018/08/aktivister-i-nordisk-ungdom-atalas-for-flera-aktioner>.
- Veum, E. (2013). *Nådeløse nordmenn – Hirden 1933–1945*. Oslo: Kagge.
- Voigt, C. (2009). *Kampfbünde der Arbeiterbewegung. Der Reichsbanner Schwartz-Rot-Gold und der Rote Frontkämpferbund in Sachsen 1924–1933*. Köln: Böhlau Verlag.
- Wiklander, D. (2017). «Övermod ledde till nederlag för nazister i Göteborg», *Expo*, 30. september 2017. Hentet 21.07.2018 fra <https://expo.se/2017/09/övermod-ledde-till-nederlag-for-nazister-i-göteborg>.
- Åmark, K. (2011). *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Xantippene

Lillesands-kvinner på barrikadene på 1970-tallet

Berit Eide Johnsen

I begynnelsen av mai 1968 protesterte 600 studenter ved Sorbonne-universitetet i Paris mot eksamens- og undervisningssystemet. Det utviklet seg til massedemonstrasjoner og gatekamper, og noe som minnet om de revolusjonære opptøyene som Frankrikes historie viser så mange eksempler på. Studentene slo seg sammen med arbeidere, og i slutten av mai var seks millioner arbeidere i streik i Frankrike. Uroen spredte seg videre til Berlin og London, og til Norge.¹ Selv om protestene oftest startet med en kritikk av forholdene ved det aktuelle lærestedet, videreutviklet de seg som regel til en generell samfunnskritikk på marxistisk – og til dels anarkistisk – grunnlag.

Ved norske universiteter, der antallet studenter hadde økt fra 1960, var det først og fremst kampen mot EEC fram mot folkeavstemningen i 1972 som virket mobiliserende.² Men også utenrikspolitiske saker hadde betydning. Både hippiebevegelsen og antikrigsbevegelsen i USA knyttet til protestene mot Vietnamkrigen var velkjent i Norge og fikk betydning for norsk ungdom. Politisk radikalisering, ungdomsopprør, studentopprør og kvinnefrigjøring skulle de neste årene prege den vestlige verden og endre den for alltid. Nå var det snakk om bevisstgjøring, kampanjer,

---

1 Store norske leksikon, «Studentopprøret» <http://snl.no/studentoppror>, lastet ned 9.03. 2013.

2 Danielsen (red.) 2013: 27.

aksjoner og demonstrasjoner. Den private sfære og familielivet ble trukket inn i diskusjonen på en langt tydeligere måte enn tidligere.

Mange har fattet interesse for dette helt spesielle tiåret, 1970-tallet. De som har skrevet om de radikale politiske bevegelsene og kvinnebevegelsen, er både de som selv var aktive på 1970-tallet og forskere fra flere fag – enkelte av de sistnevnte også med utgangspunkt i sine personlige erfaringer.³ Yngre forskere, som ikke selv var aktive den gang, har kastet et nytt blikk på det som hendte, og foretatt nye analyser. Bevegelsene er også blitt satt inn i en større politisk og samfunnsmessig ramme.⁴ Det finnes altså et omfattende minne- og forskningsmateriale. Men i stor grad er det nasjonale og internasjonale forhold, storbyene og universitetene som har vært i fokus. I dette kapitlet er temaet kvinneaktivismen på 1970-tallet slik den utfoldet seg i den lille sørlandsbyen Lillesand. En av de store kampsakene ute i den store verden – kvinnesaken – avspeilte seg nemlig i lokalsamfunnet og fikk sin helt særegne form og utvikling der. Et lokallag av Kvinnefronten ble startet i april 1973. Høsten 1975 meldte medlemmene seg ut av Kvinnefronten sentralt og endret navn til Xantip-pene. Etter noen aktive år ebbet aktivitetene ut mot slutten av tiåret.

Hvem var kvinneaktivistene i Lillesand, og hva opponerte de mot? Hvordan posisjonerte det lokale Husmorlaget – en tradisjonell kvinneorganisasjon – seg? I det følgende skal vi se på noen av de sentrale politiske kampsakene, men også de nye organisatoriske formene og kulturelle uttrykkene. Bakgrunnsteppet er den generelle situasjonen – mer spesifikt internasjonal og norsk kvinnebevegelse, utviklingen av kvinnerollen samt kvinners politiske deltakelse i etterkrigstidens sosialdemokratiske velferdssamfunn. Det er derfor først nødvendig å danne seg et inntrykk av det norske samfunnet i etterkrigsårene, med særlig vekt på 1970- og 80-tallet. Deretter vil det bli tegnet et bilde av Lillesand på denne tiden, før oppmerksomheten rettes mer spesifikt mot den lokale kvinnekampen, sett på bakgrunn av den nye kvinnebevegelsen i Norge, som særlig hentet sin inspirasjon fra USA.

---

3 Aanesen (red.) 2018 er en av bøkene med forfattere som selv var aktive i 1970-årenes kvinnebevegelse.

4 Se blant annet Blom og Sogner 1999; Blom mfl. 2007; Danielsen (red.) 2013; Aanesen (red.) 2018.

Norge - vekst, velstand og endringer av kvinnerollen

I Norge var 1950- og 60-årene preget av økonomisk vekst, industriell ekspansjon, oppbygging av velferdsstaten og politisk stabilitet. Arbeiderpartiet hadde en dominerende rolle i politikken. Dette var epoken til «ettpartistaten» og «den sosialdemokratiske orden».⁵ Kjønnsmønsteret og forståelsen av kjønn hadde ikke endret seg merkbart siden mellomkrigstiden.

Fra 1950-årene minket forskjellene mellom husmoren i byen og husmoren på landet. På gårdene hadde utførelsen av arbeidsoppgavene endret seg gradvis ut over 1900-tallet, særlig etter som maskiner ble tatt i bruk, men nå som før var det visse oppgaver som tilhørte kvinnenes domene, og andre mennenes.⁶ Industrien var en gjennomført maskulin arbeidsplass som kontrasterte den feminine kvinnerollen i hjemmet. Både menn og kvinner hadde sine egne nettverk som innbefattet sosiale arenaer, klubber og foreninger.

Dette var husmorens glansperiode med hjemmевærende mor og utearbeidende far. I 1950 var mer enn halvparten av alle voksne kvinner i Norge registrert som husmødre i den offisielle statistikken.⁷ Etterkrigstidens sosialdemokratiske velferdssamfunn ble altså bygd opp rundt det tradisjonelle husmor- og forsørgersystemet.

I kontrast til 1950- og -60-årene var 1970-årene og første halvdel av 1980-årene preget av oppbrudd og forandring. Fra midten av 1970-årene sank sysselsettingen i norsk industri dramatisk, og skipsfarten gikk inn i en alvorlig krise. Arbeidsledigheten økte. Politisk stabilitet ble avløst av økt polarisering, og en «høyrebølge» førte til at Høyre i 1981 overtok regjeringsmakten, i årene 1983-86 sammen med andre borgerlige partier. I 1986 kom Arbeiderpartiet igjen i regjeringssposisjon.⁸

5 Blom og Sogner 1999: 325.

6 Mekanisering, spesialisering og strukturrasjonalisering førte til sterk reduksjon av kvinnearbeid i jordbruket fra 1950-årene. Menn overtok fjøsarbeid og melkeproduksjon da maskinene kom. Blom og Sogner 1999: 318.

7 Danielsen 2002: 53.

8 Blom og Sogner 1999: 302.

Kvinners deltakelse i politikken endret seg også i 1970-årene. Over hele landet vant kvinnene fra da av innpass på alle nivåer i vårt politiske liv. Fram til slutten av 1960-årene utgjorde kvinner mindre enn ti prosent av representantene i kommunestyre, storting og regjering i Norge. Likevel var dette en betydelig økning fra mellomkrigsårene, da kvinner var nesten totalt fraværende i styre og stell.⁹

Et annet viktig og relevant utviklingstrekk er kvinners utdanning og yrkesdeltakelse. Mellom 1960 og 1970 steg kvinners andel av studenter ved høyere læresteder fra 20 til 29 prosent, samtidig som det totale antall studenter økte. Men selv om andelen gifte kvinner med yrke utenfor hjemmet samtidig ble fordoblet, var bare 25 prosent av norske kvinner registrert som yrkesaktive med egen inntekt i 1970. Snau 20 prosent av alle gifte kvinner hadde et yrke utenfor hjemmet, mens det gjaldt nesten halvparten av de ugifte kvinnene.¹⁰ Andelen yrkesaktive kvinner var lavere i Norge på den tiden enn i de andre nordiske landene.¹¹ Men langsomt ble det tradisjonelle mønsteret erstattet av den modellen vi kjenner i dag: To forsørgere i hver familie. Fra første del av 1970-tallet la dette idealet premissene for endringene innen den offentlige familiepolitikken.¹²

1970-tallet var tiåret da kvinnene virkelig kom inn på arbeidsmarkedet. Unge jenter satset på utdanning. Kvinner som hadde vært hjemme med små barn, gikk ut i yrkeslivet igjen. Mange fikk seg utdanning i voksen alder for å stå bedre rustet til yrkeslivet. I 1979 hadde 70 prosent av beskattede ektepar to skattbare inntekter. Nå var toinntektsfamiliene i klart flertall.¹³ Samtidig skjedde store endringer i samlivsmønsteret: Antall skilsmisser økte, og flere valgte samboerskap.¹⁴

Yrkesaktivitet for kvinner med små barn bød på mange praktiske problemer. I 1970 var fødselspermisjonen på 12 uker, og bare tre prosent av barn under sju år hadde adgang til barnehage i Norge.¹⁵ Barnehagedek-

9 Blom og Sogner 1999: 321.

10 Blom og Sogner 1999: 304 og 345. Tabell 1. Kvinner over 16 år. 1970: 25,4 % yrkesaktive kvinner i alt, 46 % ugifte, 19,6 % gifte og 19,4 % før gifte.

11 Danielsen (red.) 2013: 65.

12 Danielsen (red.) 2013: 25.

13 Blom og Sogner 1999: 313.

14 Marte Ericsson Ryste: «I tiden: 1970-tallet», <http://fortellingeromhenne.no>, lastet ned 30.11. 2012.

15 Blom og Sogner 1999: 314. I 1990 var barnehagedekningen 36 prosent.

ningen var den laveste i Norden. Fulltids barnehage ble en av de viktigste kampsakene for de unge kvinneaktivistene i Lillesand. Men hvordan var den småbyen de kom til – eller kom tilbake til? Før vi går mer spesielt inn på den lokale kvinnekampen, er det nødvendig å trekke fram noen karakteristiske trekk ved den lille sørlandsbyen i tiårene etter andre verdenskrig.

Småbyen Lillesand – mangfoldig, men tradisjonell

Politisk og kulturelt hadde det lillesandske lokalsamfunn i årene etter andre verdenskrig ikke ensidigheten ved seg, snarere mangfoldet. Kystbondekulturen i Høvåg, bondekulturen i Vestre Moland, småbyen Lillesands borgerlige kultur ispedd sjøfartskultur og arbeiderkultur, i stor grad knyttet til industriarbeidsplassene, ga variasjon. Likevel hadde lokalsamfunnet et gjennomgående tradisjonelt preg. Folk som kom utenfra og bosatte seg i Lillesand på 1950- og 1960-tallet, kunne gjerne føle at tiden hadde stått stille der, at småbyen hadde noe «gammeldags» ved seg. Slik var det – og slik fortsatte det i stor grad å være – selv om Lillesand var i sterk vekst fra 1960-tallet, drevet fram av bedre kommunikasjoner, industrietableringer og nye arbeidsplasser innen handel og håndverk, skole og annen offentlig virksomhet. Kommunens innbyggertall økte med nærmere 50 prosent fra 1960 til 1980, fra 4 774 til 6 969 innbyggere.¹⁶

Kjønnsrollene, yrkene og arbeidsdelingen i Lillesand var altså preget av sjøfartskulturen, jordbrukskulturen og industriarbeiderkulturen, men også av tradisjonelle religiøse normer. Kvinnen og mannen hadde ulike klart definerte roller og funksjoner både i arbeidslivet, i sosiale sammenhenger og i hjemmet. Mange menn seilte til sjøs, og kvinnene hadde mer enn nok med å ta seg av hus og hjem mens de var borte. Og borte kunne de være i år av gangen.

¹⁶ Statistisk sentralbyrå (SSB), Befolkning: Folketall, <https://www.ssb.no/befolkning?de=Folketall>, lastet ned 28.09.2018. Til sammenlikning var folketallet i det området som i dag utgjør Lillesand kommune, 5 969 i 1890 (da befolkningen var på sitt høyeste) og 4 649 i 1950, altså en nedgang på 22 prosent i løpet av 60 år. Befolkningsveksten startet svakt i 1950-årene, for så å tilta i det neste tiåret.

Lillesand hadde sin egen husmorskole på Møglestu, etablert allerede i 1912. I husmorskolens jubileumsberetning fra 1962 ble det fastslått: «Uansett hva tiden kan by på av tekniske fremskritt, er hjemmet – som det alltid har vært – i første rekke avhengig av husmoren.»¹⁷ Hver høst og vår tilegnet 36 jenter seg teoretisk kunnskap og praktiske ferdigheter i det krevende husmoryrket. Kunnskapsoverføring fra mor til datter var ikke nok.¹⁸

For de fleste kvinner i Lillesand som giftet seg i 1950- og -60-årene, var det selvsagt at de skulle være hjemmeværende og ta seg av hus og barn, selv om de hadde en utdannelse og hadde hatt et yrke før de giftet seg. En husmors hverdag var fylt av barnepass, rengjøring, klesvask, rydding, matlaging, innkjøp, vedlikehold og produksjon av klær. Hjelpemidlene var få, men de kom gradvis ut over 1950-tallet, blant annet støvsuger, vaskemaskin og kjøleskap. Samtidig som det ble mindre vanlig med hushjelper og hjemmearbeidende døtre, ble hjemmene mer lettstelte.¹⁹ Dette var også tiden for «tupperware»-selskaper (det vil si *homeparties* med salg av plastprodukter) og sykklubber.

Høyre og Venstre var de største politiske partiene i Lillesand, men også Kristelig Folkeparti og Arbeiderpartiet var representert i kommunestyret. I tiårene etter andre verdenskrig tilhørte ordførerne enten Høyre, Venstre eller Kristelig Folkeparti.²⁰ Men også der ble politikken – i alle fall til en viss grad – påvirket av 1970-tallets radikaliserings, ikke minst ved at kvinnene for alvor gjorde sitt inntog.

I det kommunestyret som trådte sammen i Lillesand i januar 1960, var tre av de 21 representantene kvinner – to fra Høyre og én fra Kristelig Folkeparti. Men da det knapt to år senere, i september 1961, ble avholdt ekstraordinært kommunvalg i forbindelse med at de tre kommunene Lillesand, Vestre Moland og Høvåg skulle slås sammen fra 1. januar påfølgende år, var det derimot bare menn som ble valgt.²¹

17 Dannevig 1962: 35-39; 62.

18 Danielsen 2002: 24.

19 Danielsen 2002; Blom og Sogner 1999: 317-18. Det var en «husmorisering» av Norge helt fra mellomkrigstiden til 1960-tallet. Etterkrigsmaskuliniteten var en forsørgermentalitet der mannen skulle ha lønnet arbeid og kvinnen være hjemme. Danielsen (red.) 2013: 186, note 23 og 203.

20 Kristelig Folkeparti hadde ordføreren 1946-51 og 1974-75, Venstre hadde ordføreren 1958-67 og Høyre de øvrige årene: 1952-57, 1968-73 og fra 1976 og helt til i dag.

21 *Lillesands-Posten* 11.09.1959; 29.09.1959; 14.09.2012 – om valgene i 1959 (for perioden 1960-61) og 1961 (for perioden 1962-63).

Ved kommunevalget høsten 1963 var igjen tre kvinner på plass blant de nå 29 kommunestyrerepresentantene – to fra Høyre og én fra Venstre.²² Åtte år senere, i 1971, ble antall kvinner i Lillesand kommunestyre doblet. De seks kvinnene som da ble valgt, tilsvarte en andel på vel 20 prosent. Høyre hadde nå tre kvinner, og Senterpartiet, Venstre og Arbeiderpartiet én kvinne hver i kommunestyret.²³ Hakon A. Østberg (H), ordfører fra 1968 til 1973, uttalte til *Lillesands-Posten*: «Jeg er meget godt fornøyd med Høyres valg. Spesielt glad er jeg for at vår gruppe fikk tre kvinner samt to representanter fra tidligere Høvåg kommune [...]»²⁴ Eigil Bjørk Knudsen (KrF), som toppet sitt partis liste og satt som ordfører de to siste årene av valgperioden (1974–75), fikk ingen kvinner med seg i sin kommunestyregruppe. Men han bemerket overfor lokalavisen at det «denne gangen var enkelte kvinnelistetendenser, selv om dette på ingen måte syntes å ha vært organisert».

Ved valget i 1975 ble sju kvinner valgt inn i Lillesand kommunestyre. Men dette var ikke noen sensasjonelt sterk kvinnerepresentasjon i FNs internasjonale kvinneår. *Lillesands-Posten* kommenterte det slik: «Ellers er å merke seg at det tross Kvinneåret ikke er kommet flere kvinner med enn i forrige periode. Tallet er syv som i nåværende kommunestyre, fordelt på partiene med tre fra Kristelig Folkeparti, to fra Høyre, en fra Arbeiderpartiet og en fra Venstre.»²⁵ De sju kvinnene utgjorde 24 prosent av kommunestyret.

To nye partier ble representert i Lillesand kommunestyre i 1975: Det Nye Folkepartiet og Sosialistisk Venstreparti, hver med én representant.²⁶ Åse Bentzen, ledende Xantippe, stod dette året på listen til Sosialistisk Venstreparti, og ble andre vararepresentant.

22 En av kvinnene som ble valgt inn for Høyre, var Elise Gathe, sentral i Lillesand Husmorlag.

23 *Lillesands-Posten* 24.09.1971.

24 Dette og følgende sitat fra *Lillesands-Posten* 28.09.1971.

25 *Lillesands-Posten* 19.09.1975.

26 Det Nye Folkeparti oppstod som følge av splittelsen i Venstre i 1972. Partiet skiftet i 1980 navn til Det Nye Folkepartiet. I 1988 ble partiet igjen slått sammen med Venstre, [https://nn.wikipedia.org/wiki/Det_Liberale_Folkepartiet_\(1972–1988\)](https://nn.wikipedia.org/wiki/Det_Liberale_Folkepartiet_(1972–1988)), lastet ned 31.01.2018. Sosialistisk Venstreparti (SV) ble stiftet i 1975, men hadde sine røtter i Sosialistisk Folkeparti (SF) og i valgsamarbeidet Sosialistisk Valgforbund (1973–75), https://no.wikipedia.org/wiki/Sosialistisk_Venstreparti, lastet ned 31.01.2018.

Åtte år senere, i september 1983, ble 11 kvinner valgt inn i det nye kommunestyret i Lillesand. Kvinneandelen var nå oppe i 38 prosent, høyere enn noen gang tidligere. Alle partiene bortsett fra Det Nye Folkepartiet og Senterpartiet hadde kvinner med i sin kommunestyregruppe. Fire av Høyres ti representanter var kvinner, og begge de to fra Venstre. I Arbeiderpartiet var to av de sju representantene kvinner. Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet hadde én kvinne hver. Lenge så det ut til at en Xantippe skulle få plass blant de folkevalgte, nemlig Reidun Lia fra Sosialistisk Venstreparti. Men fintellingen gjorde det klart at sistemandatet gikk til Senterpartiet, slik at Sosialistisk Venstreparti som tidligere ble representert av en mann. I kampen om sistemandatet var det bare to stemmer som skilte!²⁷

Som vi har sett, økte kvinneandelen i Lillesand kommunestyre i etterkrigstiden. Men det var ikke det samme som at likestillingen og tilretteleggingen for at kvinner kunne ta lønnet arbeid, økte – i alle fall ikke så raskt som noen unge tilflyttere ønsket. De lokale forholdene var på ingen måte tilpasset kravene til de unge ekteparene som skulle etablere seg, og kvinnene som skulle forme sine liv etter nye standarder. Her var for eksempel ingen fulltids barnehage, bare en barnepark som holdt åpent fire timer daglig. Sterkt inspirert av den nye, internasjonale kvinnebevegelsen stilte noen unge kvinner i Lillesand nå krav om likestilling og tilretteleggelse for yrkesdeltakelse. Kvinnerollen ble satt under debatt.

Den spede begynnelsen

De var født i 1940- og 50-årene, og tilhørte etterkrigstidens babyboomgenerasjon.²⁸ Mange hadde fått seg en relativt kortvarig – og noen en litt lengre – utdanning fra lærerskole, høyskole eller universitetet. De tok sikte på en fulltids jobb, de fleste innenfor det offentlige og mange som lærere. De kom til – eller kom tilbake til – Lillesand på 1960- og 70-tallet. De kom til et samfunn som ennå stod med ett ben i den trange

²⁷ *Lillesands-Posten* 16.09.1983.

²⁸ Stigningen i fødselstallene i Norge nådde et høydepunkt etter 1945. Det var også relativt høye fødselstall fram til slutten av 1960-årene, før fødselstallene sank kraftig ut over 1970-tallet til et lavmål i 1983. Blom og Sogner 1999: 303-4.

mellomkrigstiden, de harde krigsårene og de nøysomme etterkrigsårene, men som også hadde opplevd de første tegnene på det velstandssamfunnet som skulle utvikle seg de neste årene. De kom til et samfunn med tradisjonelle kjønnsroller.

De unge som kom til Lillesand i 1960- og 70-årene, hadde selv vokst opp i tradisjonelle familier og var velkjent med den vanlige måten å innrette seg på i ekteskapet. Nå var de nygifte, og de fleste hadde med største selvfølgelighet tatt sin manns etternavn.²⁹ Småbarna kom. Men de ville ikke inn i det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret. De ville ut i arbeidslivet. De visste at formell likestilling for lengst var gjennomført i Norge. Men reell likestilling var det likevel ikke, verken i privatlivet eller yrkeslivet.

Historien til Kvinnefronten i Lillesand (fra 1975 Xantippene) kan føres tilbake til året 1968. Reidun Lia og Åse Bentzen (som i 1982 tok tilbake sitt pikenavn Friis Endresen) var kommet til Lillesand som lærere midt på 1960-tallet. De ble med i en «engelsk-klubb» der det ble diskutert samfunnsspørsmål og litteratur, og der det viste seg å være store politiske motsetninger. De ble kjent med en annen lærer fra Lillesand, Arna Høegh-Omdal, og bibliotekar Kristin Lindeberg (som siden tok tilbake sitt pikenavn Meinich Knutsson), som også nylig var kommet til Lillesand. De var unge yrkeskvinner, de fleste i full jobb, eller på vei ut i jobb. De fikk etter hvert kunnskaper om den nye kvinnebevegelsen i Norge og internasjonalt, og anså seg som kvinnesakskvinner. Men ikke alle var i utgangspunktet politisk radikale og heller ikke aktive i lokalpolitikken.³⁰

Den nye kvinnebevegelsen

Den nye kvinnebevegelsen vokste først fram i USA på slutten av 1960-tallet.³¹ Kvinnene problematiserte kvinneligheten, morsrollen, ekteskapet og kjønnsrelasjonene, og formet slagordet «Det personlige

29 Flere tok siden tilbake sitt pikenavn.

30 Intervju 15.08.2012 med Åse Friis Endresen. Både Reidun Lia og Arna Høegh-Omdal var i utgangspunktet høyrekvinner, Åse Friis Endresen kom fra arbeiderpartifamilie og var også med i styret i lokalavdelingen av Folkebevegelsen mot EEC. Hun og mannen Tore Bentzen var med og startet det lokale SF i 1971.

31 Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11.2012.

er politisk».³² Fra 1967 ble kvinnekampen koplet til protest mot krigen i Vietnam. I september 1970 ble de første gruppene som kalte seg «nyfeministiske», stiftet i USA. Omtrent samtidig vokste europeiske kvinnegrupper fram etter mønster av de amerikanske. Disse kvinnebevegelsene hadde koplinger til nasjonale forhold og radikale bevegelser som oppstod på denne tiden, både studentopprør, streikebevegelser og protestbevegelser. Det var først og fremst yngre, intellektuelle kvinner fra middelklassen som preget den nye kvinnebevegelsen. De opplevde kjønnsrollemønsteret og arbeidsdelingen i hjemmet – det at kvinnene primært hadde ansvar for husarbeid og barnepass – som et hinder for yrkeskarriere og politisk engasjement. Yrkeskvinner ble *dobbeltarbeidende*, fordi de fortsatt gjorde mesteparten av husarbeidet.

Også i Norge var det særlig unge middelklassekvinner som deltok i kvinnebevegelsen på 1970-tallet. Mange var under utdanning eller hadde allerede en god utdanning, og de planla som oftest en tilværelse der de ønsket å kombinere familie- og yrkesliv.³³ De fleste av dem vurderte kvinnesakens krav om formell likestilling som et tilbakelagt stadium. Det dreide seg nå heller om *frigjøring*.³⁴ De nye ordene i kvinnebevegelsen var «kvinneundertrykking», «kvinnekamp» og «kvinnefrigjøring».³⁵ Men selv om det i de fleste vestlige land var gjennomført *formell* likestilling, mente feministene at det var langt igjen til *reell* likestilling. Det var ikke likelønn, kvinnene var fortsatt underbetalt i forhold til menn. Kvinnene mente at de i praksis ikke kunne velge om de ville ha barn, fordi det var mangel på informasjon om familieplanlegging og prevensjon, og abortlovgivningen var restriktiv. Manglende barnehagetilbud var også, som allerede nevnt, en hindring for aktiv yrkesdeltakelse.

Den nye kvinnebevegelsen i Norge var altså en del av en stor, internasjonal kvinnebevegelse, og hentet sin inspirasjon fra utlandet. Samtidig var det allerede på 1950-tallet en hjemlig tradisjon som la

32 Store norske leksikon, «Kvinnebevegelsen», <http://snl.no/kvinnebevegelsen>, lastet ned 30.11.2012. *Da det personlige ble politisk* er også tittelen på en bok om den nye kvinne- og mannsbevegelsen på 1970-tallet, Danielsen (red.) 2013.

33 Blom 2007: 11.

34 Blom 2007: 9 og Danielsen (red.) 2013: 14-15.

35 Nagel 2007: 42.

grunnlaget for den nye oppblomstringen på 1970-tallet, blant annet Norsk Kvinnesaksforening, Norske Kvinners Nasjonalråd, Norsk Kvinneforbund og Norges Husmorforbund med lokale husmorlag de fleste steder i landet.³⁶ Av de nye var Nyfeministene først ute i 1970, og så kom Kvinnefronten i 1972.³⁷ Brød og Roser (som hadde tatt navnet fra arbeiderkvinnebevegelsen i USA og var utbrytere fra Kvinnefronten) kom i oktober 1975.³⁸

Med «søsterlig hilsen»

Da Nyfeministene ble startet i Oslo i 1970 og Kvinnefronten to år senere, ble kvinnene i Lillesand raskt klar over det. Nyfeministene hadde, i motsetning til Kvinnefronten, en antihierarkisk organisasjon. Deres mål var å bekjempe mannsdominansen i samfunnet, og de var mer kvinnepolitiske enn egentlig partipolitiske.³⁹ Fra starten av var Kvinnefronten tverrpolitisk på venstresiden, og for dem var det viktigste å forene antikapitalisme med feminisme. Både AKP (m-l)-ere, SF-ere og partipolitisk uavhengige var med.⁴⁰ Kvinnefronten tok radikale standpunkter i politiske saker og var særskilt aktiv i kampen mot EEC i 1972.

På vårparten i 1973 skrev Arna Høegh-Omdal et brev til Nyfeministene i Oslo, og 9. april fikk hun et entusiastisk svarbrev vedlagt informasjon med «søsterlig hilsen» Mai Bente Bonnevie. «Kjære Arna», skrev hun og takket for «søstertilliten». Disse begrepene, sammen med «søsterskap» og «søstersolidaritet», var blitt tatt fra den amerikanske kvinnebevegelsen, og pekte på positive sider ved kvinners evne til å stå sammen, på felleskap og oppvurdering av hver enkelt kvinne.⁴¹

36 Blom 2007: 7-9 og Blom og Sogner 1999: 326.

37 Marte Ericsson Ryste: «I tiden: 1970-tallet», <http://fortellingeromhenne.no>, lastet ned 30.11.2012.

38 Mens nyfeministene var løst organisert uten fast ledelse, var Kvinnefronten organisert med politiske styrer på gruppeplan, distriktsplan og landsplan. Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11.2012; Danielsen (red.) 2013: 12 og 67.

39 Blom 2007: 10.

40 Sosialistisk Folkeparti (SF) ble stiftet i 1961. Sosialistisk Venstreparti (SV) ble stiftet i 1975 av SF, Norges Kommunistiske Parti (NKP), Demokratiske Sosialister (AIK) og uavhengige sosialister. SV var en videreføring av Sosialistisk Valgforbund, som ble dannet før stortingsvalget i 1973.

41 Danielsen (red.) 2013: 51.

Jeg synes det begynner å gå skred nå, nye grupper startes og mange henvendelser fra jenter (gutter også) fra hele landet kommer til oss som Nyfeminister. Jeg tror ikke det er et blaff, men noe som kommer til å bli og som kommer til å virke holdningsendrende på institusjoner, oppdragelse, på forholdene mellom mann og kvinne og på hva slags samfunn vi virkelig ønsker oss. [...] Likevel, den økende søstersolidariteten er fantastisk, følelsen av å stå sammen i det vi kjemper for, tryggheten og lojaliteten mellom oss er så varmende at en føler en kan løfte fjell, inne i seg i et hvert fall.⁴²

Mai Bente Bonnevie var medlem av både Nyfeministene og Kvinnefronten, og erklærte seg som sosialist. Men det var ikke nødvendig å være sosialist for å bli med, understreket hun.

Arna Høegh-Omdal hadde spurt om hvordan Nyfeministene arbeidet. «Første fase er bevisstgjøring», begynte Bonnevie sin redegjørelse. Ideen om *bevisstgjøring* var inspirert av marxistiske analyser. Men i Norge kom bevisstgjøring tidlig til å bety innsikt i forholdet mellom kjønnene, ikke bare relasjonen mellom samfunnsklassene.⁴³

Vi kommer sammen og begynner å prate om oss selv, hvem vi er, hva vi gjør, hva vi har gjort og hvorfor vi ønsker kvinnesak, om våre drømmer. Utgangspunktet er at samværet skal være trygt, intimt men ikke mer privat enn den enkelte ønsker. [...] I en gruppe kan en fort finne ut at mange opplever disse tingene [ensomhet, isolasjon, ulykkelig ekteskap og uønsket husmorsituasjon], da er det ikke lenger private problemer men sosiale problemer som må løses på samfunnsplan.⁴⁴

Bonnevie understreket at bevisstgjøringen var en form for gruppeterapi der det gjaldt å hjelpe hverandre og lytte aktivt. Enkelte ganger kunne det være best å holde seg til sak, andre ganger å snakke fritt for å bli kjent og oppøve trygghet i samværet. Målet var holdningsendringer når det gjaldt større og likere arbeidsfordeling mellom menns og kvinners ute- og hjemmearbeid, flere daghjem, serviceinstitusjoner, bedre yrkesmuligheter og bedre lønsvilkår for kvinner.

---

42 Brev i Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

43 Danielsen (red.) 2013: 49.

44 Brev i Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

Etter en stund vil bevisstgjøringen skape behov for utadrettede aksjoner, fortsatte Bonnevie, for eksempel aksjon for ungdomsaktivitetshus, barnehage på hjemstedet eller lønnsaksjon på en arbeidsplass. Etter hvert ville også behovet for samfunnskunnskap melde seg sammen med politisk orientering. Nyfeministene verdsatte vanlig politisk arbeid i de etablerte organer, skrev hun, men «som Feminister tror vi på utenomparlamentarisk virksomhet [...] dvs. å danne pressgrupper og aksjoner når det er noe akutt vi bør reagere på».⁴⁵ Bonnevie nevnte at hun spesielt hadde erfaring med aksjoner for daghjemsinstitusjoner. Et debattmøte hadde blitt fulgt av henvendelser til kommunestyremedlemmer og foreldre, og også avisinnlegg.

Både sakene og arbeidsmåtene som er nevnt i dette brevet, er lett gjenkjennelige i Kvinnefronten i Lillesand. De jobbet både innad i bevisstgjøringsgrupper og utad gjennom aksjoner. Barnehagesaken skulle bli den største og viktigste de følgende årene.

I april 1973, omtrent samtidig som brevet fra nyfeministen Mai Bente Bonnevie ble mottatt, ble de to første kvinnefrontgruppene dannet i Lillesand. «Kvinnefronten i Lillesand [...] arbeider for økt likestilling og trivsel for kvinnene, uansett stilling, status og alder», skrev de.⁴⁶ De fem fokuspunktene var *kvinnen i hjemmet* (likestilling og arbeidsdeling i hjemmet), *kvinnen som mor* (bedre fødehjem, smertefrie fødsler, bedring av ugifte mødres situasjon, økonomisk støtte i forbindelse med fødsler, omsorgspermisjon for menn og selvbestemt abort), *kvinnen i arbeidslivet* (arbeid for alle, arbeidsledighetstrygd for husmødre, lik lønn for likeverdig arbeid, heving av lønn i kvinneyrker, samme sosiale rettigheter for kvinner og menn, flere barnehager og daghjem og kortere arbeidstid for småbarnsforeldre), *kvinnen som salgsvare* (mot bruk av kvinnekroppen i reklame og pornografi) og *kvinner og politikk* (å gi kvinnespørsmål større plass i politikken, bekjempe diskriminering av kvinner i det politiske liv og bedre kvinners kår, både politisk og faglig).

45 Brev i Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

46 «Kvinnefronten i Lillesand». Maskinskrevet uten dato. Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen.

Våren og sommeren 1973 bestod Kvinnefronten i Lillesand av de to bevisstgjøringsgruppene.⁴⁷ Ved siden av aktivitetene innad i gruppene bestod arbeidet i å undersøke og belyse forholdene i arbeidslivet, behovet for daginstitusjoner og situasjonen for kvinner generelt. Allmøteaktiviteten var ikke særlig stor, og det ble heller ikke ført referater fra de første møtene. Ut over høsten skrumpet gruppene noe inn, slik at de som var igjen, samlet seg i én gruppe. Men så, mandag 22. oktober, inviterte Lillesand Husmorlag til et møte på Tingsalen, et av byens forsamlingslokaler. Anledningen var at den 20 år gamle kvinnefrontrepresentanten Gro Hansen skulle komme fra Oslo og holde foredrag. «Er kvinnesak nødvendig i dag?» var den retoriske overskriften i annonsen i *Lillesands-Posten*.⁴⁸ Etter det steg temperaturen – og aktivitetsnivået.

Mole nolan
10 - +3 i Tingsalen

Kvinnefront-representant på Sørlandsbesøk:

Alltid kvinner bak, en bitter realitet

«Reklamekvinnen selger enten sin kropp, sigaretter eller traktor»

— Tross for at man i 1980 innlekte avtale om likelønn for kvinnene, har lønnsforskjellen bare økt.

— Kvinnen fungerer som en slags arbeidskraftreserve som rørtiggjører i oppgjørstider, og som må holde seg hjemme i nedgangstider.

— Gro Hansen var enig i at det var samfunnsstykk å stille hjemmet, sørge for maten og oppdra barna, men hun fant det betydningsløst at disse funksjoner ble utført uten lønn og rettigheter. Parer og sykoperger og regulær arbeidstid var akseptert i den utvidende utsettende hun at, kvinnene ikke ble tatt med på råd når boligkjøpslån ble planlagt, til tross for at det var kvinnene som i størst utstrekning brukte disse lånene.

Lærerne var basert på den tradisjonelle kjønnsrollene, mens foreldre og helsearbeidere. Helsearbeid brukte kvinner. Hun ble utsettende for mål, alder, vekt eller utseende. I reklamen sågte hun enten sin egen kropp, sigaretter — eller for den saks skyld også en traktor.

BITTER VIRKELIGHET

— Vi lever opp til at politikk er så vanskelig at det må overlates til mennesken, sa hun — og holdt på kvinnen i dag var avskåret fra å bestemme sin egen framtid fordi hun ikke selv kunne avgjøre når hun vil

Lillesandskvinnene noterte ivrig og var med på notene fra første stund, under det taakevekende møtet arbeider var eneste hane i kvinnen.

— Dette hadde klar adresse til møtet om at kvinnene selv måtte få avgjøre hvorvidt hun ville ha abort eller ei.

— Uttrykket «Det står alltid kvinner bak» er mer enn en frase. Det er for oss en bitter virkelighet. Så Kvinnefrontens talerinnen til den fullstøtt forsamling.

Dette var også årsaken til at Kvinnefronten hadde valgt å kjempe for kvinnens sak. Det ble ikke foretatt, og fremst skje ved at man bevisstgjorde de som ble undertrykt. Det var ingen andre enn de som ble undertrykt som kunne bekjempe undertrykkelsen.

Men vi i Kvinnefronten vil ikke bli en annen type menn, sa taleren. — Vi søker dermed å oppløse den eksisterende ventetid — slik denne i dag baserer seg på kvinnens deling. Derfor vil vi avvikle fra å bestemme sin egen framtid fordi hun ikke selv kunne avgjøre når hun vil

på Kvinnefrontens organisatoriske oppbygging. Hun redegjorde for framgangsmåten i kampen for kvinnens — og mennesken — om den internasjonale abort-demonstrasjonssag og v. vinner.

DEBATT OG GRUPPEARBEID

— Gro Hansens foredrag ble etterfulgt av diskusjon og gruppearbeid. Kvinnefronten hadde i den anledning utarbeid gruppeoppgaver som ble bearbejdet av kvinnene. Her uttrykket forvrig vil mannlige holdninger seg med å oppføre seg som menn? For sin kvinnegruppe?

Med få unntak lot de svar som kom inn på spørsmålene til å være i tråd med det som Kvinnefrontens panelist sa. I tillegg ble det diskutert om kvinners arbeidsliv, og hvordan det skulle være. Dette ble diskutert i gruppen. Gro Hansen, Kristin Lindeberg, Arna Høegh-Omdal, Åse Bentzen, Reidun Lia og Else Martiniusson. Sistnevnte opp

bytte innholdet til hun ikke var medlem av Kvinnefronten, fordi hun ikke kunne slutte seg til foretaks syn på abort.

At både Husmorlaget og Kvinnefrontens leder var hventall tydelig. Med i ordskiftet var bla. Ellen Gathe, Tori Moen og Vera Schuland. Særlig fra sistnevnte ble det gitt uttrykk for frykt for at fremme av endel av kvinnens saker ville føre til store utgifter for skattebetaler. Sparerkvinnen måtte brukes tilfelle en, bered hun.

Panelist parerte dette med å berette til prioriteringspolitikken. — Vi må spørre oss selv om vi ønsker å legge brede, fastfaste motorveier der barn blir drept, framst å nytte politikk til andre mer barne- og kvinnesaker. Dette, sa Reidun Lia.

Et det ble diskutert innføring, if

Fra Kvinnefronten og Husmorlagets møte på Tingsalen 22. oktober 1973. I kvinnefrontpanelet satt Gro Hansen, Kristin Lindeberg, Arna Høegh-Omdal, Åse Bentzen, Reidun Lia og Else Martiniusson. (Agderposten 31. oktober 1973.)

47 Referat fra møtet stod i *Agderposten* undertegnet Tmg (Tor Marius Gauslaa) 31.10.1973: «Kvinnefront-representant på Sørlandsbesøk: Alltid kvinner bak, en bitter realitet». Kopi: Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal. Reidun Lia redegjorde på møtet om Kvinnefronten i Lillesands arbeid.

48 Annonse i *Lillesands-Posten* 19.10.1973, undertegnet STYRET (i lokalavdelingen av husmorlaget, NH).

Kultur- og interessekonflikt – Kvinnefronten og Lillesand Husmorlag

Styret i husmorlaget hadde håpet på stor oppslutning og livlig debatt. Og det fikk de. Oktobermøtet på Tingsalen samlet nemlig fullt hus.⁴⁹ Noen få menn var møtt fram, men selvsagt var de fleste kvinner. Etter Gro Hansens innlegg var det diskusjon og gruppearbeid. I kvinnefrontpanelet satt Gro Hansen, Kristin Lindeberg, Arna Høegh-Omdal, Åse Bentzen, Reidun Lia og Else Martiniussen. Med i ordsiftet var flere fra Lillesand Husmorlag: Elise Gathe, Thora Mosgren, Unni Mosgren og Vera Schibstad. Sistnevnte uttrykte frykt for at en del av kvinnesaksønskene ville føre til økte utgifter for det offentlige. Mot slutten dreide debatten seg om de metodene man skulle bruke for å nå målene (som for øvrig de fleste var enige i). Kvinnefrontens representanter ble kritisert for å danne en ny organisasjon i stedet for å gå inn i det eksisterende husmorlaget. «Vi hadde hatt såre bruk for dere i vårt arbeid og i bestrebelsene på å nå de merkesaker vi – og nå dere – arbeider for», sa Unni Mosgren i Lillesand Husmorlag. Kvinnefronten i Lillesand, på sin side, fant det gledelig at også Norges Husmorforbund slo uttrykkelig fast at de arbeidet «blant mange andre saker for å bedre kvinnes kår». «Vi i Kvinnefronten kan love Husmorlaget helhjertet støtte i alle saker som fremmer dette mål», men:

Vi kan ikke være enige i at det skulle være uttrykk for mangel på samhold at vi mener det er nødvendig med en Kvinnefront ved siden av Husmorlaget. Vi skulle tro at Bondekvinnelaget og andre kvinneorganisasjoner ikke anser sine organisasjoner som unødvendige. [...] En del av oss er medlemmer av husmorlag eller andre kvinneorganisasjoner og vi mener at vi bør hjelpe og utfylle hverandre der det er naturlig.⁵⁰

Noe nært samarbeid mellom Kvinnefronten i Lillesand og Lillesand Husmorlag kom det aldri til. Til det bestod de av altfor forskjellige personligheter, og hadde for ulike målsettinger med sitt arbeid, selv om de hadde

49 Beskrivelsen bygger på referatet fra møtet i *Agderposten* undertegnet Tmg (Tor Marius Gauslaa) 31.10.1973.

50 Håndskrevet notat, udatert, Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

visse felles mål og enkelte var medlemmer begge steder. Kvinnefrontaktivistene var politisk radikale, unge småbarnsmødre med forholdsvis god utdanning. De arbeidet i full jobb, ikke deltid, eller hadde ønske om å komme ut i full jobb. Også mange av de som var aktive i husmorlaget, var unge mødre. Men de representerte i langt større grad tradisjonelle samfunnsverdier og mer moderate, til dels konservative politiske standpunkter. Selv om de hadde utdanning, hadde det vært naturlig for de aller fleste av dem å bli hjemmeværende da de giftet seg og fikk barn.

Et hovedmål for de som var i husmorlaget, var å gi husmoren bedre kår og arbeidsforhold i hjemmet. I den forbindelse er et «husmortreff» i det lokale husmorlagets regi 25. mars 1974 illustrerende. I samarbeid med Boinnredning, en lokal selger av Star kjøkken, og Husqvarna husholdningsprodukter, arrangerte laget en demonstrasjon av kjøkkenproduktene på byens hotell.⁵¹ Hensikten med barneparken på Rosenberg, som husmorlaget drev og som var åpen fire timer daglig, var selvsagt at barna skulle komme sammen og leke, men også at husmoren skulle få avkopling og fritid. Hensikten med tilbudet var ikke å tilrettelegge for at mødrene skulle komme ut i fulltids arbeid. På det punktet var de to gruppene grunnleggende uenige.

Elise Gathe, som var utdannet barnepleier, men hjemmeværende med fire barn, ble valgt inn i kommunestyret for partiet Høyre i 1963. Hun var også sentral i driften av husmorlagets barnepark, og erindret mange år senere, i 2012:

Vi [i husmorlaget] ble så motarbeidet i starten. Åse Bentzen og Reidun Lia var imot barnepark, de ville ha fulltids barnehage fra starten. De var på meg hele tiden. Før møtet på Tingsalen – jeg husker bare at jeg var så redd for de to. De var jo så utdannet. Jeg var jo ikke noe flink til noen ting! Men Kristian Sundtoft [også høyrepolitiker] og jeg hadde vår styrke i politikken, i det at vi hadde flest stemmer.⁵²

På oktobermøtet hadde Kvinnefronten i Lillesand gitt uttrykk for at de gjerne ville samarbeide med Husmorlaget om konkrete saker som kunne

51 Husmortreff på Hotel Norge, omtale og annonse i *Lillesands-Posten* 22.03.1974.

52 Intervju 22.02.2012 med Elise Gathe (1917–2012).

skape en bedre tilværelse for kvinnene. Men snarere enn å være samarbeidspartnere, kom Lillesand Husmorlag og Kvinnefronten i Lillesand til å stå på hver sin side i viktige diskusjoner.⁵³ Kvinnefrontene, på den ene siden, syntes husmorlagsmedlemmene var gammeldagse, fordomsfulle og bakstreverske.⁵⁴ Styremedlem i Husmorlaget, Bergljot Siring Jakobsen, målbar på sin side styrets syn da hun i et avisinnlegg 21. november 1975 karakteriserte den kvinnegruppen som et par uker tidligere hadde meldt seg ut av Kvinnefronten sentralt og tatt navnet Xantippene (se senere), som «ilske kvinnfolk». Riktig nok hevdet hun at husmorlaget også hadde plass for «ilske kvinnfolk», og understreket at de hadde mange kamp saker til felles – at «det praktisk talt [er] de samme saker vi arbeider for».⁵⁵ Men denne virkelighetsbeskrivelsen var ikke Xantippene enige i. De skrev umiddelbart et tilsvaer.⁵⁶ I avisinnlegget følte de først behov for å oppklare en misforståelse: «Vi i Kvinnefronten i Lillesand har ikke latt oss dominere av AKP (m-l)s eller noe annet partis politikk.» Tvert imot karakteriserte de seg som partipolitisk uavhengige. Så gikk de over til å besvare det konkrete spørsmålet som Husmorlaget hadde stilt: Hva mente de med en frigjøring av kvinnene, og ønsket de frigjøring fra mannen? Blant annet svarte de dette:

For oss er frigjøring bl.a. å gi kvinnene mulighet til å utvikle seg [...] uavhengig av den tradisjonelle kvinnerollen [og] gis reell mulighet til å velge om de vil være hjemmeværende eller utarbeidende. [...] Slik det er i dag, legges ansvaret for familiens økonomi ensidig på mannen. [...] Samfunnet trenger mer kvinnelig innflytelse, og hjemmene trenger mennene. [...] Vi ønsker ikke å løsrive oss fra mennene, men vi vil ha et likeverdige forhold til dem. Vi ønsker ikke å tvinge

53 I oktober 1975 avviste Lillesand Husmorlag et samarbeid med Kvinnefronten i forbindelse med Kenya-prosjektet (et nasjonalt initiert prosjekt i forbindelse med FNs internasjonale kvinneår. Notat i protokoll Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen. Men et samarbeid kom likevel i stand på et senere tidspunkt.

54 Intervju 15.08.2012 med Åse Friis Endresen.

55 «Til xantippene: Husmorlaget har plass også for 'ilske kvinnfolk», leserinnlegg på avisens forsteseide, undertegnet styret i Lillesand Husmorlag ved Bergljot Siring Jakobsen, *Lillesands-Posten* 21.11.1975.

56 «Svar til Husmorlaget i Lillesand, fra 'Xantippene', undertegnet Kvinnesaksgruppa «Xantippene», *Lillesands-Posten* 25.11.1975. Finnes også kopi i mappe med materiale om Kvinnefronten i Lillesand / Xantippene og Agder Litteraturlag, 1975-81. Kvinnefronten/Xantippene/Agder Litteraturlag, Lia.

husmødrene til å ta jobb utenfor hjemmet. Derimot tror vi at livsvarig økonomisk avhengighet av mannen for mange kvinner føles som et problem. [...] Når vi mener det er behov for kvinnegrupper ved siden av Husmorlaget, er det fordi vi ser på denne organisasjonen først og fremst som en yrkesorganisasjon for husmødre, noe som også formålsparagrafen sier. [...]»⁵⁷

I et nytt avisinnlegg noen dager senere måtte også husmorlagets styremedlem innrømme: «De fleste saker [...] har vi jo felles, men så er det enkelte der våre veier skiller [...]»⁵⁸

Denne meningsutvekslingen kan – til tross for vilje til samarbeid og en viss enighet – kanskje best tolkes som en konfrontasjon mellom to svært ulike livsverdener, virkelighetsforståelser og veivalg. Det kan nå være på sin plass å se nærmere på formålet til Norges Husmorforbund, og hvilke saker det lokale husmorlaget var engasjert i.

Norges Husmorforbund og Lillesand Husmorlag

Hjemmenes Vel (fra 1929 Lillesand og Vestre Moland Husmorforening, senere Husmorlag) ble stiftet i 1922 som et lokallag av Hjemmenes Vel Landsforbund (stiftet 1915, fra 1933 Norges Husmorforbund).⁵⁹ Arbeidet med barneparkering var fra første stund en høyt prioritert oppgave. I 1966 ble en milepæl nådd da en barneparkering, der barna kunne leke noen timer under tilsyn av en «tante», ble innviet ved rådhuset. Noen år senere etablerte Lillesand Husmorlag en ny og større barneparkering på Rosenberg, like ved Lillesand sentrum.⁶⁰

I Lillesand gikk medlemstallet i husmorlaget opp rundt 1970, fra 114 medlemmer i 1969 til 150 et fem år senere.⁶¹ De lokale aktivitetene favnet bredt, det samme gjorde medlemsmassen, både sosialt, aldersmessig og når det gjaldt familiesituasjon. Husmorlaget var noe «alle» kunne være

57 Kvinnefronten/Xantippene/Agder Litteraturlag, Lia.

58 «TIL XANTIPPENE», undertegnet B. S. J. [Bergljot Siring Jakobsen], *Lillesands-Posten* 28.11.1975.

59 Heftet «Lillesand Husmorlag 70 år 1922–1992»: 14.

60 Heftet «Lillesand Husmorlag 70 år 1922–1992»: 19. Barneparkeringen på Rosenberg ble drevet av Lillesand Husmorlag til den ble solgt til Lillesand kommune i 2008.

61 Antall medlemmer i Lillesand Husmorlag: 1969: 114; 1974: 150; 1975: 140; 1992: vel 100; 2012: 20.

med i, og oppslutningen om lagets aktiviteter var stor.⁶² Men veksten var ikke varig, verken på lokal- eller riksplan. Norges Husmorforbund mistet nesten 30 prosent av medlemmene i løpet av 15 år fram til 1973 – «i den tiden da familiemønsteret har gjennomgått en voldsom forandring», som de selv konstaterte.⁶³ Også i Lillesand sank medlemstallet, men først noe senere, fra midten av 1970-tallet.

På 1970-tallet var fremdeles husmorlagets fokus den hjemmearbeidende kvinnen og familiens ve og vel. I Lillesand som andre steder arbeidet de lojalt etter Norges Husmorforbunds formålsparagraf, der det stod i §1: «N. H. er en yrkesorganisasjon som vil samle Norges husmødre i arbeid for hjemmenes vel etisk, sosialt, kulturelt, økonomisk og hygienisk.» Fokus var å bedre husmødrenes arbeidsforhold (underforstått: i hjemmet), å løse deres aktuelle kvinnespørsmål samt å trygge familiens stilling. Fokus var kvinnene som hadde familien som yrke.⁶⁴ Forbundet var dypt skeptisk til den offisielle familiepolitikken, som etter deres oppfatning gikk ut på at «den mest effektive løsning på barnefamilienes økonomiske problemer er at både mor og far 'sysselsettes' utenfor hjemmet slik at de [...] kan dekke de stadig økende utgifter [...]». De ga ikke sin tilslutning til at samfunnet skulle kunne utnytte den «arbeidskraftreserve» som unge kvinner med omsorgsfunksjoner utgjorde. Tvert imot ville de med alle midler motarbeide tanken om at begge ektefeller skulle «pålegges plikt til å bidra til familiens underhold ved heldagsarbeid utenfor hjemmet».⁶⁵

«Husmorforbundet må støtte hjemmeværende husmødre», het det i en overskrift på førstesiden i *Aftenposten* 25. juni 1973.⁶⁶ I reportasjen, som dekket et landsmøte som også hadde utsendinger fra Lillesand, hevdet en deltaker fra Asker, Astrid Fagernes, blant annet at forbundet måtte «gå inn for å styrke den del av Norges kvinner som har fulltidsjobb hjemme, og som ønsker å ha det». Videre hevdet hun: «Moderne yrkes- og ervervsliv

62 Intervju 2.07.2013 med Åse Gjertsen.

63 «Familiens stilling i dagens samfunn. NH's oppgaver». Notat fra Norges Husmorforbund, St.nr. 266/73 (09.10. 1973). Norges Husmorforbunds medlemstall i 1973: 48 000. «NH's oppgaver». St.nr. 264/73 (05.10.1973). Kopi: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.

64 «Familiens stilling i dagens samfunn. NH's oppgaver». Notat fra Norges Husmorforbund, St.nr. 266/73 (09.10.1973). Kopi: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.

65 «NH's oppgaver». St.nr. 264/73 (05.10.1973). Kopi: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.

66 Overskriften og følgende sitater fra *Aftenposten* 25.06. 1973. Reportasje ved Jenny Lippestad. Kopi: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.

fremstår i det store og hele uforenlig med omsorg for og tilsyn med småbarn.» Til tross for det var hun ikke imot at kvinner hadde arbeid utenfor hjemmet. Men hun mente at denne gruppen seilte i medvind og allerede fikk stor oppmerksomhet samt bred støtte fra kvinneorganisasjoner så vel som myndighetene. «Altså må Husmorforbundet støtte hjemmehusmoren – ikke i konkurranse og intoleranse overfor annerledes tenkende kvinner, men for å etterleve sin formålsparagraf, og for å rette opp et skjevt forhold og trekke en forsømt gruppe frem i lyset», proklamerte hun. I den grad disse synspunktene var representative for husmorforbundets – inkludert Lillesand Husmorlags – medlemmer, er det ikke til å undres over at unge kvinnesakskvinner – nettopp kommet ut i eller på vei inn i yrkeslivet – ikke fant seg til rette i husmorlagene, og ikke følte at de fullt ut kunne ivareta deres behov og fremme deres synspunkter. Til tross for visse felles målsettinger lå det altså til rette for konfrontasjoner og uenighet snarere enn samarbeid og enighet, både om mål og midler.

Sinte jenter på barrikadene

Fra november 1973, etter det vellykkede møtet på Tingsalen, tok aktivitetene i Kvinnefronten i Lillesand seg opp. De fleste som ble med, var unge tilflyttere, men en del var også født og oppvokst i Lillesand. De fleste var, eller ble, politisk radikale, og stemte Arbeiderpartiet eller Sosialistisk Folkeparti, men slett ikke alle. Kvinnefronten i Lillesand skulle være kvinnepolitisk, men likevel partipolitisk nøytral.⁶⁷

Kvinnene i den lokale kvinnefronten var raskt ute med å abonnere på relevante tidsskrifter og aviser. De abonnerte på Kvinnefrontens medlemssavis *Vi er mange*, og fra første stund på kvinnebladet *Sirene* (som utkom med prøvenumre fra høsten 1973 og fast fra våren 1974) og det kvinnepolitiske tidsskriftet *KjerringRåd* (et politisk organ med en mer teoretisk drøfting som utkom fra våren 1975 som en konkurrent til *Sirene*).

Arbeidet ble lagt opp i tråd med den nye kvinnebevegelsens organisasjonsform: Smågrupper kom jevnlig sammen, både til samtale om kvinners problemer og personlige temaer, «bevisstgjøring» og planlegging av

---

67 Intervju 15.08.2012 med Åse Friis Endresen.

aktiviteter. Omtrent månedlig var alle samlet til allmøter. Verken lokalt i Lillesand eller sentralt i Oslo hadde Kvinnefronten den tradisjonelle oppbyggingen med styre og leder, og nettopp det var et viktig poeng. Hver og en skulle ta ansvar for arbeidet i gruppene, og hver gruppe skulle etter tur ta ansvar for allmøtene. Tre grupper var aktive, og rundt 15-20 kvinner møtte på allmøtene rundt årsskiftet 1973/74. I mars 1974 var det fire grupper, og 13-14 møtte på allmøtene. Men høsten 1974 var antallet sunket til det halve. Da bestemte allmøtet at de måtte «forsøke en ny linje» for å få nye medlemmer. Det ble satt inn en annonse i *Lillesands-Posten*, og på allmøtet i november 1974 møtte 13 kvinner. Men selv om noen nye medlemmer kom til, var det bare rundt 10-15 som møtte på allmøtene ut over i 1975. På enkelte møter var antallet helt nede i seks. Men da Rikstetret 7. februar viste forestillingen «To akter for fem kvinner» i Lillesand, arrangerte Kvinnefronten et diskusjonsmøte på Hotell Norge etter forestillingen. Det ble en stor suksess. «Fin diskusjon – god stemning – stort fremmøte», står det i protokollen.⁶⁸

Spesielt da Kvinnefronten i Lillesand startet opp, merket de motstanden og motsetningene i lokalmiljøet. Det var nok mange som opplevde kvinnene som lite inkluderende, mens andre opplevde deres standpunkter som ekstreme. Selv ønsket de å være inkluderende, og de ønsket å få flere kvinner med. Men de følte seg til tider mistenkeliggjort, fortalte Åse Friis Endresen i 2012:

Men vi følte oss veldig uglesett. Det gikk rett og slett rykter om at vi hadde sexklubb. For meg var dette sjokkerende. Da jeg fikk høre det der, hadde ryktene gått i mangfoldige år. [...] Det var spesielt da vi startet Kvinnefronten [...] at vi merket motstanden og motsetningene i lokalmiljøet. [...] De som vi spesielt merket motstanden fra, var Husmorlaget. Der følte jeg på en måte at de hadde piggene ut.⁶⁹

Noe som la en demper på aktivitetene i 1975, var de motsetningene som utviklet seg og den radikaliseringen som skjedde i Kvinnefronten sentralt i Oslo. På et allmøte i Kvinnefronten i Lillesand 17. mars 1975 kom det for første gang fram en uttalt kritikk av Kvinnefronten sentralt.

68 Notat i protokoll, sak 3, allmøte februar 1975. Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen.

69 Intervju 15.08.2012 med Åse Friis Endresen.

Marxist-leninistene hadde fått sterkere innflytelse i Kvinnefronten sentralt ut over i 1970-årene. AKP (m-l)-kvinnene utgjorde en dominerende fraksjon, og fikk gjennomslag for sine synspunkter, som var utarbeidet av partiet. Uenighet mellom SV-ere og marxist-leninister førte til spenninger, og etter hvert til utmeldinger i flere omganger. I 1975 kunne mange ikke godta at kampen i første rekke skulle rettes mot virkningene av den økonomiske krisen som var under oppseiling, og ikke kvinnepolitiske spørsmål. Også det at Kvinnefronten hadde utpekt «mannen som hovedfienden», falt mange tungt for brystet. Særlig SV-kvinner trakk seg ut.⁷⁰

Allerede i 1974 og i økende grad utover i 1975 hadde kvinner i Oslo og ellers over hele landet begynte å melde seg ut eller trekke seg ut av Kvinnefronten, og mange gjorde det for å protestere mot AKP (m-l)s dominans i organisasjonen. De sørget for å gjøre et nummer av det gjennom artikler, leserinnlegg og debattmøter.

I mars 1975, da det møtte 14 på allmøtet, kom det fram at medlemmene i Kvinnefronten i Lillesand hadde registrert alle utmeldingene av Kvinnefronten sentralt.⁷¹ Nå diskuterte de hva de skulle gjøre for å endre sentralledelsens «avvik fra plattformen». Det ble bestemt at det skulle sendes et leserbrev til lokalavisen som gjorde rede for deres synspunkter. I et skarpt brev fra Kvinnefronten i Lillesand til Kvinnefrontens LU i Oslo datert 24. juli 1975 ble den sentrale politiske linjen sterkt kritisert.⁷² Både håndteringen av 1. mai-feiringen og oppropet til støtte for opprettelsen av vennskapsbandet Norge-Cambodsja ble tolket som AKP (m-l)-dominans og brudd på kravet om en uavhengig linje. 10. november 1975 sendte de et brev om utmelding til Kvinnefronten sentralt, og dagen etter ble det publisert et åpent brev i *Lillesands-Posten*, *Fædrelandsvennen*, *Tiden* og *Agderposten* om utmeldelsen av Kvinnefronten og dannelsen av en ny lokal, selvstendig kvinnegruppe, Xantippene. Blant annet skrev Xantippene i avisinnlegget:

70 Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11.2012.

71 Referat fra allmøtet 15.03.1975, protokoll Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen. Medlemmer av Kvinnefronten i Lillesand hadde blant annet lest om alle utmeldingene i nr. 1/75 av Kvinnefrontens medlemsavis *Vi er mange*.

72 Brev til Kvinnefrontens LU, Oslo fra Kvinnefronten i Lillesand, datert 24.07.1975, undertegnet Grethe Ånesen. Kopi av brev, Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

Vi er fremdeles de samme «sinte» jentene og heter fra nå av «Kvinnesaksgruppa Xantippene». Som før vil vi arbeide for å bedre kvinnenes kår i lokalmiljøet [...], bedre miljø for barna i form av daginstitusjoner, større trafikkikkerhet og flere og bedre lekeplasser. Vi anser også løsningen av miljø- og ressursproblemer som viktig for dagens og fremtidens kvinner. Ved siden av de rent praktiske og utadvendte oppgavene legger vi også stor vekt på samhold og åpenhet mellom oss som er med.⁷³

Hvorfor kalte de seg Xantippene? Navnet var tatt fra Sokrates' hustru Xantippe, som var kjent for å være en hissig kvinne. Men hvorfor var hun så sint på Sokrates? Kanskje fordi han brukte hele sin tid og energi utenfor hjemmet og viste liten forståelse for sin families ønsker og behov, funderte de. Navnet var fra deres side ment både ironisk og humoristisk, men i Lillesand ble det ikke oppfattet slik!⁷⁴

Mange nyfeminister som meldte seg ut av Kvinnefronten sentralt, gikk videre til nye sosialistiske kvinneorganisasjoner som Claragruppa (Bergen), Sosialistisk Kvinneforum og Brød og Roser.⁷⁵ Brød og Roser ble dannet i Oslo i 1975, med utgangspunkt i kvinner som hadde vært kvinnefrontmedlemmer. Men Brød og Roser ble ikke en selvstendig, sosialistisk-feministisk organisasjon, slik mange SV-ere hadde hatt intensjoner om.⁷⁶ Fra 1978 var Brød og Roser et landsomfattende kontaktorgan for uavhengige kvinner og kvinnegrupper. Xantippene utgjorde en fri kvinnegruppe fra høsten 1975, og de hadde kontakt med Brød og Roser.

Når det gjaldt sakene som ble diskutert av Kvinnefronten i Lillesand/ Xantippene, og de aksjonene som ble gjennomført, lot de seg sterkt inspirere av det som skjedde i kvinnebevegelsen i Oslo og ellers rundt om i landet. På det tredje allmøtet, som ble holdt hos Reidun Lia 19. desember 1973, fikk en av gruppene ansvar for å utarbeide et spørreskjema om

73 «Vi melder oss ut av Kvinnefronten!», undertegnet «Kvinnesaksgruppa 'Xantippene'». *Lillesands-Posten* 11.11.1975.

74 «Vi kalte oss Xantippene. Om det var Reidun [Lia] eller jeg som kom på navnet, husker jeg ikke, kanskje begge. Xantippe var jo kona til Sokrates, og det var jo ironi, vi lo av oss selv, for de opplevde oss jo som sinte unge kvinner, så la oss være det, da!». Intervju 15.08. 2012 med Åse Friis Endresen.

75 Danielsen (red.) 2013: 75.

76 Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11.2012. *Brød og Roser* hadde omkring 900 medlemmer.

behovet for daginstitusjoner i Lillesand. En annen gruppe skulle ta for seg miljøvern, mens en tredje skulle studere kvinnebladet *Sirene* og legge fram sin vurdering på neste allmøte. På allmøtet 24. april 1974 ble det foreslått å utføre en undersøkelse av kvinnelig arbeidskraft i Lillesand (lønn og andre betingelser), kvinnens juridiske stilling i og utenfor ekteskapet og miljøproblematikk. Det ble også planlagt en papirinnsamlingsaksjon rundt 15. juni samme år med det formål «å bevisstgjøre folk når det gjelder sløsing med ressurser». Den var vellykket. Ny aksjon ble gjennomført 17. oktober. Men papirinnsamlingsaksjonen, som fortsatte de følgende årene, møtte problemer. De måtte avlyse og utsette flere innsamlinger fordi det ennå ikke var noe organisert mottaksapparat for returpapir. På allmøtet 24. mai 1974 ble det også behandlet et skriv fra Kvinnefronten sentralt om abortaksjonen 27. mai, men i spørsmålet om selvbestemt abort var meningene så delte at allmøtet konkluderte med at man ikke burde delta i denne aksjonen.⁷⁷

Kampen for daginstitusjoner for barn

Kampen for barnehager ble et sentralt krav både for Kvinnefronten sentralt og over hele landet. De fleste medlemmene var i en alder der de hadde omsorg for småbarn, og barnehagespørsmålet hang selvsagt nøye sammen med kvinnenes muligheter til å kombinere jobb og familieliv. Fra første stund hadde Kvinnefronten i Lillesand daginstitusjoner (dvs. fulltids barnehager) på agendaen, og denne saken ble ofret mye tid og oppmerksomhet gjennom 1970-tallet. På allmøtet 19. desember 1973 ble det enstemmig vedtatt at et spørreskjema om daginstitusjoner skulle sendes ut til barnefamilier i Lillesand på nyåret. Skjemaet, som skulle fylles ut med fullt navn og adresse, hadde selvfølgelig spørsmål om interessen for daginstitusjoner, men også spørsmål som gikk på antall barn, hvordan de var plassert dersom «husmoren [hadde] lønnet arbeid utenfor hjemmet», om det var aktuelt med lønnet arbeid utenfor hjemmet «dersom De

⁷⁷ Selvbestemt abort var den enkeltsaken som engasjerte og mobiliserte flest på 1970-tallet i Norge, både tilhengere og motstandere. 5 000 demonstrerte for dette kravet i Oslo i 1974, og samtidig samlet Folkeaksjonen mot selvbestemt abort inn 610 000 underskrifter. Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11.2012.

fikk plass for Deres barn i daginstitusjon», og hvordan lekemulighetene for barna var nær hjemmet.⁷⁸

I et avisinnlegg som ble trykt på førstesiden av *Lillesands-Posten* 19. mars 1974 med overskriften «Trenger Lillesand daginstitusjoner?» og undertegnet «Kvinnefronten i Lillesand», ble det orientert om spørreskjemaet. Det ble konstatert at behovet for barneparkering *ikke* var dekket med Lillesand Husmorlags korttidstilbud, barneparkeringen på Rosenberg, som bare var åpen fire timer daglig.⁷⁹ Nå var det snakk om såkalt *fulltids daghjem*, som kunne ta imot barn i alderen halvannet til sju år i inntil ni timer daglig når begge foreldrene eller eneforsørger arbeidet utenfor hjemmet. I tillegg kom *barnehager* for barn mellom tre og sju år i inntil seks timer tilpasset familier der en av foreldrene var hjemmeværende eller arbeidet deltid. Dessuten ble nevnt *førskoleklasser* tre timer per dag for barn i seks-sjuårsalderen. Innlegget var svært konkret. Det viste både til undersøkelser og erfaringer med barnehager, og understreket at de måtte ledes av utdannede førskolelærere. Også hvor mye tilbudene skulle koste, ble redegjort for. Alt måtte tilrettelegges for at barnas utvikling skulle bli ivaretatt.

I Lillesand kommune hadde man allerede en tid arbeidet med daginstitusjonssaken. 21. september 1972 oppnevnte formannskapet i Lillesand et utvalg for å utrede spørsmålet om daginstitusjoner i kommunen. Utvalget fikk denne sammensetningen: Elise Gathe (formann), Hilde Finden, Jenny Glamsland og Anne Marie Larsen. Mandatet var å utrede behovet for daginstitusjoner for barn i Lillesand, uttale seg om hvor slike institusjoner kunne etableres, og gi overslag over kapitalbehov, tilskudd, driftsutgifter og inntekter.⁸⁰

6. april 1974 leverte utvalget sin utredning. De hadde gjort et grundig arbeid. Innledningsvis slo de fast at de ikke delte kontorsjefens vurdering fra saksfremstillingen i 1972 om at «kommunen [...] må sies å ligge

78 Stensilert skjema i protokoll for Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen. 22.03.1974 hadde Sigrid Thingsaker et innlegg i *Lillesands-Posten* med kritikk av at spørreundersøkelsen ikke var anonym, mens derimot Kvinnefronten selv ikke underskrev avisinnlegget (med orientering om undersøkelsen) med navn. Kvinnefronten svarte 5.04. at de ønsket navn og adresse på spørreskjemaene for at det ikke skulle være mulig å forfalske dem, og forsikret at de personlige opplysningene ikke skulle bli offentliggjort eller misbrukt

79 *Lillesands-Posten* 19.03.1974.

80 Lillesand formannskaps møtebok 24.08.1972, sak 466/72.

forholdsvis godt an når det gjelder daginstitusjoner for barn». Utvalget fastslo at det eneste tilbudet, Husmorlagets korttids barneparkering på Rosenberg, ikke var tilstrekkelig. «Det er vår oppfatning», skrev de, «at behovet så absolutt er til stede for i første omgang en barnehage.»⁸¹ Barnehage ble i denne sammenhengen definert som et tilbud på 4-6 timer per dag. Dette tilbudet kunne siden lett utvides til også å gjelde heldagsinstitusjon, «om dette skulle vise seg nødvendig», skrev de videre. Utvalget hadde hatt kontakt både med skolepsykologisk kontor og arkitekt, og var blitt stående ved fire alternative lokaliseringer: Låven ved Nygård, haugen ved Rådhuset, en nabetomt til skolen i Borkedalen og en tomt på Bellevue. De hadde også foretatt visse overslag over bygge- og driftskostnader.

Formannskapet behandlet saken 20. mai 1974.⁸² Før den ble tatt opp til votering, møtte Åse Bentzen og Reidun Lia for å legge fram resultatene av spørreundersøkelsen som Kvinnefronten i Lillesand nylig hadde utført. Den hadde fått stor oppslutning, fortalte de, og den viste at det var stort behov for daginstitusjoner for barn i Lillesand.⁸³ Men formannskapet skulle i dette møtet bare ta stilling til videre skritt i saken. Det kom ikke til noen avgjørelse, verken om hvor den planlagte institusjonen skulle lokaliseres eller når den skulle bygges. Kontorsjefen konstaterte at drift og administrasjon av daginstitusjoner var en sentral kommunalpolitisk oppgave som tradisjonelt hadde vært tillagt barnevernsnemnda, sosialstyret og sosialadministrasjonen. Hans forslag gikk derfor ut på at saken «i første omgang forelegges barnevernsnemnda og sosialstyret». Dette ble enstemmig vedtatt.

---

81 «Angående utredning om daginstitusjon I Lillesand kommune». Datert 6.04. 1974. Undertegnet Elise Gathe, Hilde Finden, Jenny Glamsland og Anne Marie Larsen.

82 Lillesand formannskaps møtebok 20.05.1974, sak 304/74.

83 Spørreundersøkelsen ble utført i mars 1974. Av i underkant av 500 utdelte skjemaer i Lillesand sentrum ble 292 besvart. Av disse var det 266 familier som ønsket opprettet en eller annen form for daginstitusjon. 214 av de 292 familiene hadde barn under sju år, og av disse ønsket 196 opprettet daginstitusjon. De 196 familiene hadde til sammen 301 barn under sju år, «m.a.o. har man bare i sentrum og boligområdene omkring behov for ca. 300 daginstitusjonsplasser!». Videre kunne 107 av de hjemmearbeidende småbarnsmødrene tenke seg å gå ut i arbeidslivet dersom de fikk plassert barna i daginstitusjon. Dette viste også at det var et stort behov for arbeidsplasser for kvinner i Lillesand. *Lillesands-Posten* 10.05.1976.

mandag 15. mars 1976

Xantippe-aksjon for barnehager

Xantippene i Lillesand vil ha barnehage.

Kvinnefronten i Lillesand, nå xantippene, er en politisk uavhengig kvinnegruppe som kjemper for kvinnesak. Gruppen arbeider med det som mål at alle medlemmene er aktive og medansvarlige for arbeidet i sin gruppe.

Lørdag hadde kvinnegruppen en demonstrasjon for barnehager i Lillesand. Gruppens aktive medlemmer hadde tatt oppstilling med stand ved Samvirkelaget i Lillesand sentrum. Det svirret mildt sagt med kvinnefrontskjempere rundt standen. Det ble utlevert stensiler og diskusjoner om spørsmålet ble heftig debattert. Været var på ingen måte på gruppens side. Det var heftig snøvær som reduserte besøket og la en liten demper på de aktive demonstranter.

Standen var beslått med store plakater hvor det fremgikk hva gruppen består av, hva de er opptatt med og hva de arbeider for. Ellers så var barna, det var jo dem det gjaldt denne gangen, med. De løp rundt og store plakater med slagord «hvor gøy det er med barnehager».

Gruppen hadde en undersøkelse i 1974 som viste at behovet for barnehager var meget stort. Det resultatet ble forelagt kommunen da, men det foreligger ikke noe resultat av denne henvendelsen ennå.

Xantippene sendte en delegasjon til kommunestyret med spørsmål angående barnehager. Det var en godt opplagt ordfører Bjørgulf Aune som tok imot de to utsendte Ase Benitzen og Anne Sollerud. Aune presenterte for delegasjonen at det kun var hans svar og at formannskapet ikke hadde behandlet dem ennå.

Første spørsmål led: Vil du gå inn for en prioritering av barnehagesaken?

Aune mente her at saken egentlig var gitt høy prioritet av kommunestyret i og med at det i 1975 og 1976 var budsjettert med i alt 100.000 kroner. Dette vil nær på dekke kommunens egenandel ved finansiering av den første barnehagen. Grunninvesteringene ved bygging vil bli dekket av husbank- og statstilskudd med til sammen 80 pst. Resten tilfaller kommunen.

Spørsmål 2: Kan du forplikte deg til å ta saken opp i formannskapet slik at den lovbestemte barnehagenemnda kan bli nedsett for 1. mai 1976?

Et opploftende og absolutt ja-svar var det Aune kunne gi her. Til glede for de utsendte Xantippene.

Spørsmål 3: Er du villig til å foreslå at nemnda får frist til 1. august 1976 med å levere sin innstilling?

Jeg synes det er vanskelig å

å kjenne nærmere til omfanget av arbeidet, men det bør være en raskt arbeidende nemnd, svarte ordføreren.

Spørsmål 4: Vil du forplikte deg til å innstille overfor formannskapet at saken blir realitetsbehandlet for jul 1976?

— Dersom alt går greit, vil jeg så absolutt ta opp innstillingen til realitetsbehandling så snart den foreligger. Men dersom f.eks. innstillingen kommer rett i budsjettbehandlingen, så må den nok vike til etter at budsjettet er ferdig.

Spørsmål 5: Når vil du anta at de to første barnehager kan påbegynnes?

— Jeg synes vi i første omgang bør ta sikte på den første barnehagen. Dette vil igjen avhenge av hvordan arbeidet med forberedelsen går. Men vi bør ta sikte på å komme i gang med den første i løpet av 1977.

Ordfører Bjørgulf Aune opplyser at kommunen har tre områder hvor det kan være aktuelt å bygge barnehager. Det er ved Borkedalen skole, på Rosenberg eller på Nygård. Men dette vil være ting som blir avgjort på et senere tidspunkt.

Ase Benitzen var fornøyd med svarene og uttrykte glede over klare og konsise og ikke minst positive svar.

I mars 1976 aksjonerte Xantippene for fulltids barnehagetilbud. I toget bar barna plakater med tekster som «BARNEHAGE ER GØY!», «VI VIL HA BARNEHAGER» og «I BARNEHAGEN KAN VI LEKE MED ANDRE». (Fædrelandsvennen 15. mars 1976.)

Barnevernemnda behandlet saken 7. januar 1975 og mente Nygård var det beste tomtealternativet. Nemnda bad formannskapet sørge for at det videre planleggingsarbeidet gikk så raskt som mulig. Sosialstyret sluttet seg 13. februar til barnevernemndas uttalelse, men fant det «på

det nåværende tidspunkt vanskelig å uttale seg konkret om tomtealternativene». ⁸⁴

Slik stod saken lenge. Den første *Lov om barnehager* kom i juni 1975, og trådte i kraft 1. januar året etter, men ennå var det ikke konkrete planer om bygging av barnehage eller daghjemsinstitusjon i Lillesand. Xantippene så det som nødvendig å holde trykket oppe ut over våren 1976. De overleverte en petisjon om daghjemsaken til ordføreren personlig, og tok kontakt med alle de politiske partiene. På allmøtet til Xantippene 29. januar 1976 ble referert at «Ordføreren sa ja-ja til spørsmålet om å få saken opp i inneværende termin».

Xantippene forberedte en demonstrasjon lørdag 13. mars 1976. De bestemte seg for å ha stand utenfor Samvirkelaget, og derfra sende en delegasjon bort til Rådhuset med en liste med spørsmål til ordfører Bjørgulf Aune (H). Så skulle de komme tilbake til standen med ordførerens svar.

Xantippenes redegjørelse og planer for demonstrasjonen, som ble trykt i *Fædrelandsvennen* et par dager før, fikk den dramatiske og provoserende overskriften «Xantippene i Lillesand går løs på ordføreren». *Lillesands-Posten* nøyde seg med «Barnehageaksjon». ⁸⁵ Selve innlegget var holdt i en saklig og informativ tone. Fire år etter at man i kommunen var begynt å arbeide med barnehagesaken ved å nedsette en komité, var fortsatt ingen barnehage på plass – langt derifra, konstaterte de. Saken hadde ennå ikke vært realitetsbehandlet i kommunestyret, og det til tross for at den nye loven om barnehager var trådt i kraft. Spørsmålene som de stilte ordfører Bjørgulf Aune, var følgende:

1. Vil du gå inn for en prioritering av barnehagesaken?
2. Kan du forplikte deg til å få tatt saken opp i formannskapet, slik at den lovbestemte barnehagenemnda kan bli nedsatt før 1. mai 1976?
3. Er du villig til å foreslå at nemnda får frist til 1. aug. med å levere sin innstilling?
4. Vil du forplikte deg til å innstille overfor formannskapet, at saken blir realitetsbehandlet før jul 1976?
5. Når vil du anta at de to første barnehagene kan påbegynnes?

⁸⁴ Sosialstyret I Lillesand sak 19/1975, møtedato 13.02.1975.

⁸⁵ *Fædrelandsvennen* 11.03.1976; *Lillesands-Posten* 12.03.1976.

Demonstrasjonen fikk bred pressedekning. Ifølge referatet som kom i *Sørlandet/Tiden* fire dager senere, 17. mars, hadde mange stoppet opp og vist sin sympati. Selv ordfører Bjørgulf Aune tok kontakt. «På sin gang i byen stanset han også ved Kvinnesaks-gruppas stand og hadde en gemyttlig prat med kvinnene som stod for arrangementet», skrev avisen.⁸⁶ *Lillesands-Posten* meldte at «I tett snødrev tok de 'hissige kvinner' oppstilling ved Samvirkelaget lørdag og delte ut foldere og talte barnehagens sak, og en liten flokk trosset også snøværet såpass at det ble et lite demonstrasjonstog i Strandgata av barn med voksent følge».⁸⁷ I toget bar barna plakater med tekster som «BARNEHAGE ER GØY», «VI VIL HA BARNEHAGER» og «I BARNEHAGEN KAN VI LEKE MED ANDRE». Deretter ble Åse Bentzen og Anne Sollerud mottatt i Rådhuset av ordføreren. Svarene han ga på spørsmålene som han hadde fått på forhånd, ble betegnet som positive. På spørsmål 1 svarte han at saken allerede var gitt høy prioritet, på spørsmål 2 svarte han et klart ja, men han ville nødige binde seg til noen tidsfrister. Han tok sikte på at den første av to planlagte barnehager kunne påbegynnes i løpet av 1977. Aktuelle steder var Borkedalen, Rosenberg og Nygård.

I begynnelsen av oktober 1976 diskuterte Xantippene Lillesand Husmorlags forslag om at kommunens hus på Nygård burde bli eldresenter.⁸⁸ Hvorfor ikke barnehage på Nygård? skrev Xantippene i et avisinnlegg noen dager senere, 8. oktober 1976. De var klar over at Den evangelisk Lutherske Frikirke i Lillesand (Frikirken) planla en barnehage på en tomt de eide i Furulunden ved Borkedalen skole, to-tre kilometer fra Lillesand sentrum. Men denne ville bare dekke behovet i de vestlige områdene av Lillesand, ikke de østlige, hevdet de. Xantippene var absolutt positive til tiltak for eldre. Men et eldresenter ville de heller knytte til utvidelse av biblioteket. «Vi mener nå at det er på tide at det blir gjort noe for barn i førskolealder», skrev de, og kritiserte de som syntes å mene at det var blitt gjort nok for barn ved etableringen av barneparkeringen på Rosenberg. Fremdeles var mye uløst.

86 *Sørlandet /Tiden* 17.03.1976.

87 *Lillesands-Posten* 16.03.1976. Også *Fædrelandsvennen* dekket saken 15.03.1976.

88 «Husmorlaget i Lillesand: Vil ha eldresenter på 'Nygård'-eiendommen». *Fædrelandsvennen* 4.10.1976.

Mot slutten av 1976 intervjuet *Fædrelandsvennen* formannen i barnehagenemnda, Berit Haus Olsen, under overskriften «Barnehagenemnda i Lillesand med innstilling. Viktig å ta hensyn til barna i utkanten».⁸⁹ I intervjuet sa Berit Haus Olsen at det var viktig å satse på ytterkretsene i kommunen, for det var kanskje der barna hadde størst behov for det fellesskap barnehagen kunne gi. Det var blitt holdt en rekke møter og befaringer, og de hadde vært på kurs. På nyåret 1977 ville det bli holdt allmøter. «Det er vel liten grunn til å betvile behovet», spurte avisen. «Ja, bevarer», svarte Berit Haus Olsen, «vi er slett ikke i tvil om behovet.» Men det var mange detaljspørsmål barnehagenemnda ville ha belyst, som plassering, hel- og halvdagsplasser osv. Hun nevnte Frikirkens konkrete planer, og tre aktuelle lokaliseringer i utkanten av kommunen, langt fra det befolkningstette sentrumsområdet: Justøy og Fjelldal skoler, som hadde ledig kapasitet, samt et eldre skolehus i Høvåg, som ikke lenger var i bruk. En innstilling fra barnehagenemnda kunne ventes etter allmøtet på vårparten. Og den kom. Ikke lenge etter, 29. september 1977, ga et enstemmig kommunestyre sin tilslutning til Frikirkens planer om å eie og drive Borketun barnehage.⁹⁰ Frikirkens barnehage hadde vært under planlegging i menigheten helt siden 1975. Byggearbeidene ble igangsatt i mai 1978, og på nyåret 1979 kunne den tas i bruk.⁹¹ Lillesand fikk med det sitt første fulltids barnehagetilbud. Det skulle gå hele ni år før den neste barnehagen, Bergstø barnehage, stod ferdig på østsiden og ikke langt fra Lillesand sentrum. Også den ble bygd og drevet i privat regi.⁹²

Slutt på Xantippene

Høydepunktet for den nye kvinnebevegelsen, både i Norge og internasjonalt, ble markert gjennom FNs internasjonale kvinneår i 1975. Da opprettet 300 kommuner egne kvinneårsutvalg, og alle fylker holdt seminarer

89 *Fædrelandsvennen* 18.12.1976.

90 De følgende årene ble det av enkelte, blant annet kommunestyrerepresentant Geir Ulf Gauslaa (SV), stilt spørsmål ved Frikirkens ansettelsespolitikk og driftsmåte. Se blant annet Gauslaas leserinnlegg i *Fædrelandsvennen* 13.09.1978.

91 *Fædrelandsvennen* 6.09.1979.

92 *Fædrelandsvennen* 17.09.1988.

for å fremme likestillingen på regionalt plan. En lang rekke organisasjoner samarbeidet på tvers av ideologiske skillelinjer. Men i Lillesand kom arbeidet sent i gang. Først i slutten av oktober kunne *Lillesands-Posten* melde at det lokale kvinneårsutvalget – som bestod av husmorlagene og bondekvinnelagene i Lillesand og Høvåg samt Kvinnefronten i Lillesand – var «i fullt arbeid». Samarbeidet kokte imidlertid ned til «Kenyaprojektet», et nasjonalt initiert innsamlingsprosjekt til kvinner i et utviklingsland, som uttrykk for solidaritet mellom kvinner i forskjellige verdensdeler.⁹³ Noe samarbeid mellom de fem lagene ut over dette ser ikke ut til å ha kommet i stand.

Fra og med 1975 ble kvinnedagen 8. mars markert over store deler av Norge. Dette året var det riktig nok ikke noe eget arrangement i Lillesand. Lillesandskvinnene reiste til Kristiansand, der 8. mars ble markert for første gang.⁹⁴ Men fra siste del av 1970-tallet ble 8. mars også markert i Lillesand.

I årene 1976–1978 og store deler av 1979 var aktiviteten i Xantippene relativt laber.⁹⁵ Høsten 1979 tok aktiviteten seg opp igjen, og i slutten av november var 25 jenter med på et allmøte på Lillesand ungdomsskole og deltok i gruppeaktiviteter. Det totale medlemstallet var 41. De første årene hadde samtlige medlemmer vært bosatt i Lillesand sentrum og boligområdene rundt. Nå var også enkelte medlemmer fra Høvåg, Brekkestø, Eigeland og Håbbesland (i Birkenes). Medlemmene ble da delt inn i fire grupper: en trafikkgruppe (som arbeidet for bedre lekemuligheter for barn og trafikkikkerhet), en transaksjonsanalysegruppe⁹⁶, en høvåggruppe og en lærergruppe. Men aktivitetsøkningen i 1979 viste seg å være forbigående.

93 *Lillesands-Posten* 31.10.1975.

94 8. mars ble arrangert for første gang i Kristiansand i 1975. I 1980 fikk samarbeidskomiteen for 8. mars i Kristiansand i stand en felles markering med rekordmange 500 mennesker under samme faner. *Fædrelandsvennen* 8.03.2011. Torgeir Eikeland: «Da det gikk flere 8. mars-tog».

95 Det er ikke noen møtereferater i protokollen for 1977, 1978 og fram til 10.10.1979. Protokoll for Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen.

96 Transaksjonsanalyse er en teori om personlighet og en systematisk psykoterapi for personlig vekst og personlig utvikling, <https://no.wikipedia.org/wiki/Transaksjonsanalyse>, lastet ned 4.06.2018. Transaksjonsanalysegruppen ble ledet av Arna Høegh-Omdal. Øvelsene var for eksempel «si to positive ting om deg sjøl», «nevn ti egenskaper som karakteriserer deg» eller «få kontakt med deg sjøl som småjente». Notat i Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

Fra slutten av 1970-årene avtok den nye kvinnebevegelsen både i USA og Europa. Den holdt i rundt ti år, noe som i teorien passer inn i et klassisk mønster for sosiale bevegelser.⁹⁷ Det politiske ble fra da av tonet ned, og kvinnebevegelsen fant nye former, ikke minst innen kulturfeltet. Teatertrupper, band og orkestre, radiostasjoner og nye tidsskrifter blomstret. Det samme gjorde kulturfestivalene. Arbeid for fred ble en stor, samlende sak for kvinner, det samme gjorde krisesenterbevegelsen og kampen mot pornografi. Utviklingen i Lillesand passer godt inn i det store mønsteret.

På slutten av 1970-tallet var også kultur blitt *in* i Lillesand. Et par av Xantippene, Kristin Lindeberg og Arna Høegh-Omdal, var med da Agder Litteraturlag ble stiftet der i desember 1978. Ved den anledning erklærte møtedeltakerne «Den sørlandske dikterskole» død og maktesløs for godt.⁹⁸ Året etter kom diktsamlingen *Åtte i Lillesand* ut med de to Xantippene som bidragsyttere. Her fantes mer «den stillferdige resignasjon enn den støyende munterhet», skrev Gunvald Opstad i anmeldelsen i *Fædrelandsvennen*, for «hvem har sagt at livet skal være godt å leve i Lillesand?»⁹⁹

I 1980, da Sommerfestivalen i Lillesand ble arrangert for tredje gang, opptrådte 10–12 medlemmer av Xantippenes nyopprettede dramagruppe på visekroa på Hotell Norge med talekor, sang og rollespill.¹⁰⁰ Mottakelsen var overveldende, og det ble også andre offentlige opptredener på denne gruppen. Sommeren 1981 samarbeidet Xantippene med Kvinner for fred og Nei til atomvåpen om deltakelse i fredsmarsjen til Paris. Og igjen tok de publikum på sommerfestivalen med storm, med tekster om blant annet fredsarbeid, passivitet og å vende ryggen til problemene – «tankevekkere [...] fremført så lekkert så det var en fryd», rapporterte *Fædrelandsvennens* utsendte.¹⁰¹ Det samme skjedde da minikabareten

97 Danielsen (red.) 2013: 13.

98 *Fædrelandsvennen* 11.12.1978. Gunvald Opstad: «Nå skal det bli styring på sørlandslitteraturen. Sørlandsskribentene har dannet Agder litteraturlag». Kristin Lindeberg var en av fire medlemmer i arbeidsutvalget, og også Arna Høegh-Omdal deltok på stiftelsesmøtet.

99 Gunvald Opstad: «Stillferdig fra Lillesand». Kopi av *Fædrelandsvennen* 1979, uten dato, i Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.

100 Oppslag i flere aviser, blant annet *Fædrelandsvennen* 4.07.1980.

101 *Fædrelandsvennen* 2.07.1981.

«Hår i suppa» ble presentert året etter av ti medlemmer av Xantippenes dramagruppe.¹⁰²

Våren 1982 ser det ut til at det organiserte arbeidet i Xantippene døde ut. Mye av luften var gått ut av den radikale ballongen. Mange viktige kvinnepolitiske krav – og blant dem enkelte som hadde blitt ansett som urealistiske å få innfridd i 1970 – ble faktisk innfridd i løpet av 1970- og første halvdel av 1980-årene.¹⁰³ Kvinnenes stilling generelt, både på den offentlige arena og på det private plan, var blitt kraftig forbedret i løpet av et drøyt tiår. Høyere utdanning ble lettere tilgjengelig for kvinner, og flere valgmuligheter og karrieremuligheter var tilgjengelig i yrkeslivet. Kvinnene gjorde for alvor sitt inntog i politikken, både på nasjonalt og lokalt plan.

Stortinget vedtok som nevnt den første *Lov om barnehager* i juni 1975. I mai 1978 ble *Lov om svangerskapsavbrudd* (abortloven) vedtatt, og i juni samme år ble *Lov om likestilling mellom kjønnene* vedtatt. Den trådte i kraft 15. mars 1979. Ved nyttår 1978/79 var det første likestillingsombudet, Eva Kolstad, blitt oppnevnt. Mange kommuner oppnevnte også likestillingsråd på denne tiden. 1970-tallet med politisk steile fronter ble avløst av 1980-tallet med et langt roligere politisk klima.

Hvilken rolle spilte de?

Hvilken rolle spilte Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene? Hva betydde de for utviklingen i lokalsamfunnet? Avslutningsvis vil dette bli diskutert innenfor rammen av den norske kvinnebevegelsen.

Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene provoserte. Men på mange måter ble de marginalisert i Lillesand. De var heller aldri mange. På det meste var det snakk om vel 40 Xantipper, kanskje opp mot 50–60 på begynnelsen av 1980-tallet, dersom alle som deltok på møter og arrangementer, regnes med.¹⁰⁴ Men i lange perioder på 1970-tallet var det bare rundt ti aktive. Den organiserte kvinnebevegelsen var heller aldri særlig omfattende på nasjonalt nivå. Det var bare snakk om rundt 6–7000 i hele

¹⁰² Fædrelandsvennen 26.06.1982.

¹⁰³ Danielsen (red.) 2013: 17.

¹⁰⁴ Fædrelandsvennen 26.06.1982: «I dag er det 50–60 jenter som hører med i 'Xantippene'».

Norge i 1973. Det høye aktivitetsnivået gjorde likevel at oppmerksomheten de ble til del – både i Lillesand og andre steder i landet – langt oversteg det som oppslutningen i seg selv skulle tilsi. Betydningen lå ikke i antall medlemmer, heller i det at de markerte seg i offentligheten og fikk i gang diskusjoner. Feminismen engasjerte dessuten langt ut over de som var organiserte. Et uttrykk for interessen er at tidsskriftet *Sirene*, som utkom fra 1973, og som lillesandskvinnene abonnerte på fra første stund, hadde et opplag på 35 000 de første årene. Også andre kvinneforeninger, som Norske Kvinners Nasjonalråd og Norges Husmorforbund, drev sin form for kvinnekamp.¹⁰⁵ Men de var langt fra så radikale og kontroversielle som den nye kvinnebevegelsen. Ikke bare hadde de gamle organisasjonene et langt bredere spekter av medlemsaktiviteter. Medlemsmassen viste også større bredde – både sosialt, økonomisk og kulturelt. Til sammenlikning hadde Lillesand Husmorlag 150 medlemmer og Norges Husmorforbund 48 000 medlemmer i 1973.¹⁰⁶

Xantippene representerte den nye kvinnerollen, den de fleste synes er selvfølgelig i dag. Innad i feministgruppene støttet de hverandre i utøvelsen av den, og de agiterte for den utad. De var med på å bane veien for nye måter å fungere på som kvinne i Lillesand, både i privatlivet, i offentligheten og i yrkeslivet. Likestilling og arbeidsdeling i hjemmet ble diskutert og praktisert. De frontet viktige kvinnepolitiske saker, ikke minst barnehagesaken, og tok fatt i nye og voksende politiske temaer som fredsarbeid og miljøvern. På den måten var de det vi kan kalle *sosiale entreprenører*.¹⁰⁷ De organiserte seg, hadde ideelle motiver og satte i gang prosesser med det siktemål å skape varige samfunnsendringer.

Kvinneaktivistene bidro til at fulltids arbeid og yrkeskarriere ble sett på som like naturlig for kvinner som for menn. Men Xantippene hadde det på mange måter lettere enn mange kvinner i tradisjonelle miljøer i

105 1973: Nyfeministene: 30 grupper/ca. 1.000 medlemmer, Kvinnefronten: ca. 3500 medlemmer i 125 byer/tettsteder, Norsk Kvinnesaksforening: 8 lokallag og ca. 8000 medlemmer, Norsk Kvinneforbund: 1200 medlemmer. Elisabeth Lønnå: «Den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene», <http://www.kampdager.no>, lastet ned 30.11. 2012.

106 Danielsen (red.) 2013: 13; «NH's oppgaver». St.nr. 264/73 (05.10.1973). Kopi: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.

107 Definisjon «Sosialt entreprenørskap», https://no.wikipedia.org/wiki/Sosialt_entrepren%C3%B8rskap, lastet ned 5.01.2018.

Lillesand. De var i stor grad utdannet til jobber i det offentlige, som skoleverket, kommuneadministrasjonen og helse- og sosialsektoren. Dette var yrker og sektorer i vekst, og også typer arbeidsplasser hvor kvinner raskere enn i for eksempel sjøfarten, industrien og jordbruket ble likestilt med mannen. De fleste av de mest aktive Xantippene arbeidet som lærere, og innen skoleverket var det allerede likelønn på 1970-tallet og relativt stort rom for utøvelse av den moderne kvinnerollen.

Den kvinnevennlige norske velferdsstaten kan betraktes som et resultat av kvinnebevegelsens kamper, men de institusjonelle endringene var likevel bare delvis kvinnebevegelsens fortjeneste.¹⁰⁸ At norske kvinner i større grad ble yrkesaktive, skjedde nemlig ikke bare fordi kvinnene selv ønsket det. Jenter ble oppfordret til å ta utdanning, fordi samfunnet hadde behov for arbeidskraft. Kvinnebevegelsens krav ble formulert i en tid da den norske staten – inkludert det lillesandske lokalsamfunnet – trengte flere yrkesaktive. Denne erkjennelsen på nasjonalt, politisk nivå gjorde også at det ut over 1970- og 80-tallet ble tilrettelagt for familier med to yrkesaktive på en helt annen måte enn tidligere. Barnehageutbyggingen er ikke minst et uttrykk for det. Nettopp dette sammenfallet mellom kvinnebevegelsens krav og samfunnets behov førte til at spørsmål knyttet til likestilling ble mindre kontroversielt enn tidligere.

Konklusjon

I dette kapitlet har temaet vært kvinneaktivismen slik den utfoldet seg i den lille og sterkt voksende sørlandsbyen Lillesand på 1970-tallet. Bakgrunnsteppet har vært studentopprør og politisk radikalisering, men også internasjonal og norsk kvinnebevegelse samt utviklingen av kvinneverollen og kvinners politiske deltakelse i etterkrigstidens sosialdemokratiske velferdssamfunn.

Fra slutten av 1960-tallet var Lillesand i vekst, og mange familier etablerte seg der. En del av de unge kvinnene kom i 1968 sammen i en diskusjonsklubb. Noen år senere, våren 1973, etablerte de et lokallag av Kvinnefronten. Høsten 1975 meldte de seg ut av Kvinnefronten sentralt

---

¹⁰⁸ Danielsen (red.) 2013: 57.

og dannet den selvstendige kvinnegruppen Xantippene. De markerte seg i lokalmiljøet med fokus på likestilling – både tilretteleggelse for å delta i yrkeslivet og arbeidsdeling i hjemmet. Sterkt knyttet til dette var kravet om fulltids barnehager. De posisjonerte seg i forhold til – og opponerte mot – andre grupperinger i Lillesand, ikke minst Husmorlaget. Den nye kvinnerollen som de representerte, stod i sterk kontrast til etterkrigstidens tradisjonelle husmoridealer. Men kampen ebbet ut på 1980-tallet. Da var viktige kvinnepolitiske krav innfridd, og likestilling på sentrale områder i samfunnet var oppnådd. Kvinnerollen var endret for alltid.

Kilder

- Materiale om Lillesand Husmorlag og Norges Husmorforbund 1970-tallet. Eier: Åse Gjertsen. (Ref.: Lillesand Husmorlag, Gjertsen.)
- «Lillesand Husmorlag 70 år 1922–1992». Stensil, utlånt fra Lillesand folkebibliotek.
- Materiale om Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene 1974–81, som har tilhørt Arna Høegh-Omdal. Eier: Anne Sophie Høegh-Omdal. (Ref.: Kvinnefronten/Xantippene, Høegh-Omdal.)
- Protokoll for Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene 1973–82 og Xantippene, Arbeidsgruppa 1981–82. Eier: Åse Friis Endresen. (Ref.: Kvinnefronten/Xantippene, Friis Endresen.)
- Mappe med materiale om Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene og Agder Litteraturlag, 1975–81. Har tilhørt Reidun Lia. Eier: Per Erik Lia. (Ref.: Kvinnefronten/Xantippene/Agder Litteraturlag, Lia.)
- Intervju 22.02.2012 med Elise Gathe, sentralt medlem av Lillesand Husmorlag og valgt inn i Lillesand kommunestyre i tre perioder fra 1963 for Høyre.
- Intervju 15.08.2012 med Åse Friis Endresen, medlem av Kvinnefronten i Lillesand/Xantippene.
- Intervju 2.07.2013 med Åse Gjertsen, leder av Lillesand Husmorlag 1975–78, og også aktivt styremedlem /medlem før og etter det.

Litteratur

- Blom, I. og Sogner, S. (1999). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie: fra vikingtid til 2000-skiftet*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Blom, I., Fløystad, I., Irgens, K., Nagel, A.-H., Skiftesvik, K. Hop, Aasen, E. (2007). *Vi var med ... Kvinnekamp i Bergen på 1970-tallet*. Bergen: Bodini Forlag, Bergen Kvinnesaksforening.

- Danielsen, H. (2002). *Husmorhistorier. Norske husmødre om menn, barn og arbeid*. Oslo: Spartacus.
- Danielsen, H. (red.) (2013). *Da det personlige ble politisk. Den nye kvinne- og mannsbevegelsen på 1970-tallet*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Dannevig, B. (1962). *Husmorskolen på Møglestu 1912–1962*. Arendal: P. M. Danielsens Boktrykkeri.
- Nagel, A. H. (2007). «Veien til Kvinnegruppene, Kvinnefronten og Claragrappa», i I. Blom, I. Fløystad, K. Irgens, A.-H. Nagel, K. Hop Skiftesvik, E. Aasen (2007).
- Tronstad, R. (2013). «Stemmerett forpligter». Kvinner i politiske valg på Agder 1901–1913, i J. Haugen (red.), *Kvinner på barrikadene. Stemmerettsjubileet på Agder*. Kristiansand: Agder Historielag 2013: 45–74.
- Aanesen, E. (red.) (2018). *Vi var mange. Kvinneaktivister fra 70-tallet forteller*. Oslo: Forlaget Oktober.

De «ekstreme» i vår tid – fra radikalisme til ekstremisme

En skisse av ekstremismens nyere historie i Norge

Lars Gule

De siste årene har vi fått et omfattende søkelys på ekstremisme. For å kunne gjøre en nøktern vurdering av om ekstremisme faktisk faller utenfor legitim opposisjon, protest og motstand, er det nødvendig med en begrepsavklaring: Hva er ekstremt, og hva er ekstremisme i politiske sammenhenger? I denne sammenheng er det en utfordring at fenomenet og trusselen fra «voldelig ekstremisme» er koblet til begrepet 'radikalisering'. Det er derfor etablert en sammenheng mellom «ekstrem» og «radikal» som krever avklaring. Hensikten med dette kapitlet er derfor å bidra til en avklaring av begrepene 'ekstremisme', 'radikal' og 'radikalisering', samt foreslå en mer presis terminologi. Videre vil kapitlet, i lys av begrepsavklaringen, belyse noen ekstreme tendenser i norsk politikk i tiden etter 2. verdenskrig, med vekt på perioden fra slutten av 1960-tallet og fram til våre dager.

Ekstremisme

At noe er ekstremt, innebærer *alltid* at det er ekstremt i relasjon til noe. Fordi det ekstreme i utgangspunktet er knyttet til geometri hvor det er

ytterpunktene på en linje i forhold til linjens sentrum som utgjør det ekstreme, er begrepet *relasjonelt*. Når termen «ekstrem» overføres til andre områder som metafor, må vi altså finne ut hva det er ekstremt i forhold til. Det innebærer at det er det ikke-ekstreme eller det vi kan kalle «sentrum» som definerer det ekstreme. Vi må derfor finne «sentrum» innenfor det området hvor vi er opptatt av å identifisere det ekstreme eller ekstreme posisjoner og standpunkter.

Ofte omtales dette sentrum som «det vanlige» eller «det normale» slik at det ekstreme oppfattes som et (sterkt) avvik fra det normale eller vanlige, altså etablerte posisjoner eller flertallets oppfatninger. Problemet med dette er at det vil det være ganske vilkårlig – sosialt, geografisk, kulturelt og subjektivt – hva som er normalt og vanlig, og derfor også hva som er ekstremt. I en faglig sammenheng trenger vi et mer substansielt og ikke-vilkårlig innhold i sentrum for å kunne definere presist det ekstreme og ekstremisme.

Går vi systematisk til verks, ser vi at det finnes ekstreme oppfatninger på to hovedområder – det deskriptive og det normative (Gule 2012 og 2013: 214–16). Det deskriptive området handler om virkeligheten i videste forstand – det vi beskriver og forklarer *vitenskapelig*. Det normative området er det vi forholder oss til gjennom *moral, etikk, jus og politikk*. Det innebærer at det finnes både deskriptiv og normativ ekstremisme. Det er således behov for definisjoner av ekstremisme som tar hensyn til denne forskjellen mellom det deskriptive og det normative. Definisjoner er ikke sanne eller falske, riktige eller gale, men gode definisjoner er mer eller mindre sakssvarende.¹ Det innebærer at de er forståelige, relevante og bidrar til opplysning av og økt innsikt i et fenomen. De følgende definisjonene er både regelgivende og vesensdefinisjoner (Næss 1975).²

Det deskriptivt ekstreme innebærer et stekt avvik fra det vi vet om virkeligheten. Det er vitenskapen som etablerer denne kunnskapen. Vitenskapelige resultater kan være omstridt, men vi har ingen bedre metoder

---

1 I den grad definisjonene inneholder faktapåstander, kan de også inneholde påstander som er sanne eller falske.

2 De følgende definisjonene er formulert annerledes i dette kapitlet enn i tidligere versjoner (Gule 2012) fordi definisjonene er under stadig justering og forbedring.

til intersubjektiv kunnskap enn den vitenskapelige.³ Vitenskapelig kunnskap er heller ikke kulturrelativ, men universelt gyldig. Dette gjelder også for historiske og samfunnsvitenskapelige sannheter, selv om ulikheter i kultur kan være noe av det som studeres empirisk og som påvirker den som studerer og det som studeres, og kan derfor føre til vitenskapelig relevante forskjellige «resultater» i ulike land. Perspektiv kan derfor bestemme hva det forskes på og hvordan, men et kvalitetssikret resultat er prinsipielt universelt gjeldende.

Mot denne bakgrunnen formuleres følgende definisjoner:

- *Deskriptivt ekstreme posisjoner* er posisjoner som avviker sterkt fra kunnskaper basert på vitenskapelig og rasjonell tenkning om den empirisk observerbare og analyserbare virkeligheten.
- *Deskriptiv ekstremisme* er derfor mer eller mindre systematisk uttenkte og vedvarende, altså teoretisk og/eller ideologisk forankrede, virkelighetsoppfatninger som avviker sterkt fra kunnskaper basert på vitenskapelig og rasjonell tenkning om den empirisk observerbare og analyserbare virkeligheten.

På samme måte innebærer normativ ekstremisme sterke avvik fra godt omforente og godt begrunnede normer. Slike normer kan sies å være menneskerettigheter og demokratiske prinsipper. Begrunnelsene kan være omstridte, men er likevel solide innenfor en rekke områder som teologi, filosofi, statsvitenskap og jus. I den grad begrunnelsene er holdbare, er normene universelle, noe det kan gis gode grunner for (se Gule 2003). Men viktigere er at disse normene er globalt omforente, selv om de langt fra er globalt respekterte. Den globale *formelle* enigheten om menneskerettighetene og demokratiske prinsipper kommer til uttrykk i en rekke internasjonale og regionale erklæringer, samt i nær alle lands konstitusjoner. I den offisielle internasjonale diskursen om menneskerettigheter og demokrati er det få som tar til orde for å avskaffe disse normene som rettesnor, selv om det finnes enkelte eksplisitte motstandere av dem.

---

3 For litt mer om det historisk relative i vitenskapelig kunnskap, vitenskapelige metoders konstans og hvorfor vi ikke har noen bedre tilgang til kunnskap enn den vitenskapelige tilnærmingen, se Gule 2012 og 2013: 214–16.

At menneskerettighetene og demokratiske prinsipper ikke respekteres i praksis, er en politisk utfordring, men undergraver ikke i seg selv prinsippenes gyldighet.

Mot denne bakgrunnen formuleres følgende definisjoner:

- *Normativt ekstreme posisjoner* er moralske, etiske, juridiske og/eller politiske posisjoner som avviker sterkt fra menneskerettigheter og/eller demokratiske prinsipper.
- *Normativ ekstremisme* er derfor mer eller mindre systematisk uttenkte og vedvarende, altså teoretisk og/eller ideologisk-filosofisk forankrede, moralske, etiske, juridiske og/eller politiske oppfatninger som avviker sterkt fra eller avviser menneskerettigheter og/eller demokratiske prinsipper.

De to formene for ekstremisme kan henge sammen, noen ganger på opplagt vis. Det kan for eksempel gjelde rasistiske oppfatninger, som er både deskriptive og normative. Andre ganger er sammenhengen mer komplisert. I dette kapitlet er det den normative ekstremismen som er relevant. Det innebærer at man har inntatt en normativt ekstrem posisjon dersom man avviser menneskerettigheter og demokratiske prinsipper, og dermed det menneskeverdet som menneskerettighetene skal beskytte. Denne tilnærmingen er mer substansiell enn definisjoner av ekstremisme som tar utgangspunkt i tilfeldige og variable flertalls oppfatninger av «det normale» eller hva som er riktig og galt. For eksempel har man inntatt et (normativt) ekstremt (enkelt)standpunkt om man aksepterer tortur i noen sammenhenger (uansett om flertallet mener det), og man er en normativ ekstremist i videre forstand om man vil etablere proletariats (dvs. partiets) diktatur eller en førerstat, om man vil oppheve rettsstaten, diskriminere eller undertrykke kvinner, homofile eller personer med annen etnisk eller nasjonal opprinnelse osv.

I utgangspunktet ser denne definisjonen ut til å passe godt med en kategorisering eller klassifisering av politiske posisjoner som legger den klassiske høyre-venstre-aksen til grunn. Da vil vi pent og symmetrisk kunne sette opp følgende:

Radikalisme

Etymologisk kommer radikal fra det latinske *radix*, rot; altså er en radikal person en som vil gå til roten av et fenomen eller forhold – for å kunne endre på en gjennomgripende måte. I europeisk historie har også begrepet siden den franske revolusjon vært knyttet til såkalte progressive endringer, dvs. endringer som innebærer å forkaste dagens tilstander og strukturer på en måte som peker framover, til en *ny* situasjon, det som har vært oppfattet positivt av den politiske venstresiden i vid forstand, som en mer frigjort og likestilt tilstand. Trolig var det den engelske whig-politikeren Charles James Fox (1749–1806) som var den første som brukte betegnelsen i en politisk sammenheng da han argumenterte for en «radical reform» i 1797 (Kringla Heimsins 1933, Britannica 1997). I Norsk akademisk ordbok heter det at radikal politikk «ønsker eller innebærer en gjennomgripende forandring av det bestående (især i venstrepolitisk retning)».⁴ Disse bruksmåtene vil gi begrepet positive konnotasjoner hos mange som uttrykk for framskritt og frigjøring. I sitt verk *Utsyn over Norges historie. Tidsrommet 1814 – ca. 1860*, legger også Jens Arup Seip en slik forståelse til grunn når han skriver at radikal «betegnet en mann som var tilhenger av alminnelig stemmerett», og at radikal best kan defineres gjennom uttrykket politisk radikalisme som er «[...] kjennetegnet av ønsket om revisjon av etablerte ordninger til beste for de små i samfunnet på bekostning av de store, og i alminnelighet ledsaget av sterk antipati overfor de store. Radikalisme tenderer derfor nesten alltid i retning av sosial radikalisme» (Seip 1974/1997: 177–178).

Hvis «radikal» med utgangspunkt i en bruksmåte-definisjon knyttes til endringer som blant annet gjelder sikring av rettsstaten, utvidelse av demokratiet, like rettigheter for menn og kvinner, sosiale og etniske grupper m.m., vil radikal politikk ligge på venstresiden, men også innenfor den ikke-ekstreme delen av det politiske spekteret. Med dette utgangspunktet er det ikke riktig å kalle grupper og partier for radikale som på bakgrunn av ideologier posisjonerer seg utenfor de demokratiske og menneskerettslige rammene. Slike grupper må kalles ekstreme. Så kan man diskutere om Marx var ekstrem eller om den marxistiske

---

4 «Radikal», naob.no, https://www.naob.no/ordbok/radikal_1 (nedlastet 03.03.2018).

ekstremismen ble utviklet senere, for eksempel med Lenin. Utvilsomt finnes det ekstreme tendenser hos Marx og Engels (se blant annet Lindholm 1988, Gule 2013: 222–25),⁵ men svært mange marxister ble forsvarere nettopp av rettsstat og demokrati m.m. Dette gjelder ikke minst innenfor rammen av en rekke sosialdemokratiske partier fra slutten av 1800-tallet. Men de radikale posisjonene omfatter også borgerlige liberale som ønsket utvidede politiske, sosiale, kulturelle og økonomiske rettigheter. Derfor er det også mulig å stille spørsmål ved hvor langt til venstre man må befinne seg for å kalles radikal.

Denne positive forståelsen av ‘radikal’ deles ikke nødvendigvis av konservative («høyresiden»), som kan oppfatte de samme sosiale utviklingstrekk som negative. Derfor handler dette også om hvilken forståelse – positiv eller negativ – som dominerer eller har blitt hegemonisk i et miljø, et samfunn og/eller i en tidsperiode. Det er en rimelig antakelse at det er den positive forståelsen som har vært samfunnsmessig dominerende i europeisk og norsk sammenheng, både i samtid og retrospektivt, siden den franske revolusjon. Dette kommer til uttrykk i de mange leksikalske oppføringene (bruksmåtedefinisjoner) som tydelig opererer med en forståelse eller bruksmåtebeskrivelse av «radikal» som synonymt med «venstreradikal» og som uttrykk for frigjørende reformer, som allmenn stemmerett og sosial utjevning.⁶ Denne hegemoniske begrepsforståelsen ble forsterket av ungdomsopprøret og radikalismen på 1960- og -70-tallet, og gjorde det til en særlig utbredt oppfatning at «radikal» var synonymt, nærmest ensbetydende med «venstreradikal».

Likevel har det utviklet seg forestillinger om *høyre-radikale* ideologier, grupper og partier. I Norsk akademisk ordbok heter det at høyre-radikal er «politikk som ut fra en konservativ innstilling krever, arbeider for radikal omforming av de bestående politiske forhold, særlig ved innskrenkning eller avskaffelse av den parlamentariske styreform; ytterliggående høyreorientert».⁷ Men slik ekstremisme er definert ovenfor, er dette synonymt

5 Den følgende refleksjonen omkring overganger fra radikale til ekstreme posisjoner kan man også gjøre gjeldende for anarkister og syndikalister.

6 Se Kringla Heimsins 1933, Gyldendals nye konversasjonsleksikon 1948 og naob.no; for en idehistorisk skisse, se The New Encyclopædia Britannica, vol. 9, 1997. Unntaket for den generelt positive holdningen til «radikal» finnes i USA, jf. Britannica, ibid.

7 «Høyre-radikal», naob.no, <https://www.naob.no/ordbok/hoyreradikal> (nedlastet 03.03.2018).

med høyreekstremisme. Det er vanskelig å finne elementer til en definisjon av høyreradikal som ikke sammenfaller med høyreekstrem.

Anders Ravik Jupskås, som har skrevet om høyreekstremismen i Europa, begynner sin bestemmelse negativt: «Høyreradikalisme skiller seg fra høyreekstremisme ved at den *ikke* er antidemokratisk eller preget av biologisk rasisme, og at den er mindre intens i sine standpunkter» (Jupskås 2012: 49). Videre skriver han: «Når de [høyreradikale grupper/partier] likevel kan betraktes som radikale er det fordi de på flere punkter bryter med de liberale aspektene ved det moderne demokratiet, slik som religionsfriheten, aksept for pluralisme og maktfordeling» (ibid., 52). Men hvis vi også forstår det ekstreme som avvising av eller sterke avvik fra menneskerettighetene, dvs. en vilje til og praksis som innebærer krenkelse av menneskeverdet, er det ikke radikalt, men ekstremt å begrense religionsfriheten. Det er også en innskrenking av demokratiet å avvise pluralisme og maktfordeling. En slik begrensning må sies å representere reverseringer av den demokratiske utviklingen i Norge og i andre deler av verden – hvilket i seg selv innebærer en innskrenket forståelse av demokratiske prinsipper. Det kan derfor virke som om dette handler om å etablere en klassifikatorisk symmetri med utgangspunkt i den klassiske politiske høyre-venstre-aksen (se figur 1).

Definisjonene av ekstremisme ovenfor er *vesensdefinisjoner* og *regelgivende definisjoner*, ikke bruksmåtedefinisjoner. I faglig sammenheng handler det om å foreslå en mer presis bruk av begreper. På samme måte kunne man si at forsøkene på å avgrense 'høyreradikal' utgjør en faglig vesensdefinisjon. Problemet med de foreliggende definisjonene er både at de overlapper med definisjoner av (høyre)ekstremisme og avviker på en tydelig måte fra etablerte bruksmåter av uttrykket «radikal». Begge deler er uheldig fordi gode definisjoner også skal bidra til språklig presisjon, hvilket «høyreradikal» neppe gjør. Dette tilsier at 'høyreradikal' er et lite sakssvarende begrep.

Det ser heller ikke ut til at uttrykket «radikal» (eller «høyreradikal») har vært benyttet av personer eller grupper på høyresiden som selvkarakteristikk. Og i den grad det kan ha forekommet, er det grunn til å tro at dette handler om å utnytte uttrykkets positive konnotasjoner på samme måte som venstreekstremer har kalt seg radikale.

Ofte presenteres uttrykkene «konservativ» og «moderat» som antonymer til uttrykket radikal. Den konservative vil bevare, altså bare godta minimale endringer, mens den moderate kan ønske (visse) endringer, men på en forsiktig og inkrementell måte. Det er således ikke så lett å se skillet mellom den konservative og moderate. Det er heller ikke viktig i denne sammenhengen. Imidlertid er det underlig at den *reaksjonære* posisjonen i dag gjerne overses som antonym for radikal, for den som ønsker å endre på en måte som gjenetablerer fortidige situasjoner eller posisjoner, er den mest konsekvente anti-radikaler. Denne posisjonen har likevel i stadig større grad blitt benevnt som «høyre-radikal», altså som en form for radikalisme. Men er dette presist eller særlig meningsfullt? Og er det slik som det synes for mange, at en ekstremist er en som er ekstra radikal, enten på den politiske høyre- eller venstresiden?

Begrepsmessig og språklig presisjon

Språket er ikke statisk, og i faglig sammenheng utvikles nye begreper og etablerte termer får derfor nye meninger. Man kunne derfor si at radikal i dag i større grad viser til ekstreme handlinger eller vilje til å handle, slik Politiets sikkerhetstjenestes (PST) og regjeringens (handlingsplans) bruk av uttrykket «radikalisering» knytter det til vold, gjennom en definisjon som sier dette er den «prosessen der en person i økende grad aksepterer bruk av vold for å nå sine politiske mål» (Regjeringen 2014, Gule 2015). I dette ligger referanse til (potensielle) handlinger. Likevel er det logisk uunngåelig at radikalisering er en prosess som gjør en person radikal. Det innebærer at prosessens logiske slutt punkt som radikal er ikke-ekstremt, etter ovenstående definisjoner, mens mer utbredte og upresise definisjoner gjør dette slutt punktet til en ekstrem posisjon og/eller handling. Resultatet av denne mangelen på presisjon ser vi i uttrykk som «radikal islam», hvilket har blitt synonymt med en voldelig form for islam. Tatt i betraktning at voldelig ekstremisme er straffbart, innebærer mangelen på språklig presisjon at man kan stigmatisere posisjoner, personer, grupper og partier på feilaktig grunnlag – gjennom påstander om radikalisering som ender i juridisk kriminaliserte holdninger og handlinger.

Videre gjør mangelen på presisjon i PSTs/regjeringens definisjoner oss alle rent logisk til radikaliserede voldelige ekstremister, nettopp fordi det ikke skilles mellom legitim og illegitim bruk av vold. Det synes opplagt at det er ikke-ekstremt og legitimt å bruke vold i mange sammenhenger – for eksempel til forsvar mot invasjon og okkupasjon, for å forsvare demokratiet og rettsstaten, for å forhindre folkemord og massakrer osv. FNs sikkerhetsråd kan også vedta bruk av vold – militær makt – for å sikre bestemte politiske mål.⁸

Det skifte i forståelsen av radikal(isme) som både høyre-radikal og generell radikaliserende innebærer, representerer således ingen vinning, men utgjør språklige depreciseringer. Uansett er språklig og begrepsmessig presisjon en verdi i seg selv og viktig i alle vitenskapelige sammenhenger.

Avklaringen av ekstremisme-begrepet ovenfor bidrar også til avklaring av grensene for det radikale. Dermed ser man at svært mange posisjoner, grupper og partier som kalles for radikale, faktisk er ekstreme. På høyre side av høyre-venstre-aksen er det vanskelig å se hva som rimeligvis kan kalles (høyre)radikalt, både fordi «det radikale» bruksmåte-definert kan plasseres innenfor det demokratiske og rettsstatlige området, og har konnotasjoner til positive sosiale endringer. På venstre side kan man også plassere revolusjonær radikalisme når man søker revolusjon for å etablere eller utdype demokratiet, øke respekten for menneskerettighetene og sikre rettsstaten – som i de revolusjonære overgangene fra føydalsamfunnets enevelde til borgerlig demokrati, eller gjennom revolusjonære opprør mot kolonialisme og okkupasjon, og mot autoritære eller totalitære diktaturer. Historisk har aktivistene og ideologene for en slik politikk tilhørt den politiske venstresiden. Men utvilsomt har også en del venstre-revolusjonære beveget seg inn i det ekstreme feltet.

Den skisserte forståelsen av 'radikal' innebærer at begrepet fastholdes i både dets etymologiske og terminologihistoriske betydning. Men tilnærmingen er også bestemt av avklaringene av det ekstreme og ikke-ekstreme, hvilket gir klassifikatorisk rom for både populisme og radikalisme til venstre på den politiske høyre-venstre-aksen. Situasjonen

---

8 Det står ikke noe i definisjonen til PST/regjeringen om at man begrenser seg til ikke-statlige aktører. Det ville da også være en merkelig avgrensning all den tid det åpenbart finnes ekstreme stater – som er ikke-demokratiske og som krenker menneskerettighetene.

på høyre side av spekterets ikke-ekstreme del er imidlertid ikke noen enkel parallell til situasjonen på venstre side. Det finnes rimeligvis en høyrepopulisme, parallelt med venstrepopulisme, gitt de løse og vide definisjonene av populisme som finnes. Men hvordan skulle begrepet 'høyre-radikal' gis et meningsfullt innhold, gitt radikalisme-begrepets etymologi, terminologiske historie og hegemoniske bruksmåte? For det er både et poeng å indikere brudd med tidligere terminologi når man etablerer nye begreper (som 'høyre-radikal'), og å sikre forståelse og kontinuitet ved å respektere etablerte bruksmåter og konnotasjoner når man presiserer språk og justerer begreper. Derfor er det relevant å spørre om man kan tenke seg en høyre-radikalisme som i tillegg til å innebære gjennomgripende endringer *også* er frigjørende – dvs. omfatter styrking av menneskeverd, menneskerettigheter, demokrati og rettsstat, og derfor innebærer bredere maktfordeling, mindre sosiale forskjeller, mindre diskriminering på grunnlag av kjønn, seksuell legning, «rase», etnisitet eller nasjonal opprinnelse?

Så langt har den høyrepolitiske aktivismen som går ut over det populistiske, betydd antiparlamentarisme, autoritets- og statsdyrking, mindre demokrati, svekkede rettsgarantier og diskriminering på en rekke forskjellige grunnlag. Slike aktivistiske posisjoner havner derfor fort over i det ekstreme, slik normativ ekstremisme er definert. Dette blir særlig tydelig dersom vi snakker om høyre-revolusjonære. Deres målsettinger om gjennomgripende endringer, ofte av reaksjonær karakter, er pr. definisjon ekstreme idet disse endringene nettopp handler om å innskrenke eller avskaffe demokratiet, og innebærer at menneskerettigheter settes til side, som regel til «fordel for» en politikk som innebærer krenkelse av menneskeverdet til en rekke personer og grupper som oppfattes å true samfunnets «renhet» eller homogenitet. Nazistiske og fascistiske grupper kan identifiseres som høyre-revolusjonære bevegelser, men deres autoritære eller totalitære og (ofte, om ikke alltid eller i alle henseende) reaksjonære posisjoner kan altså *ikke* begrepsmessig og terminologi- og idehistorisk meningsfullt kalles radikale.⁹

---

9 Muligens kan *libertarianismen*, en posisjon som tilsynelatende ønsker maksimal individuell frihet og likeverd, men gjennom en minimalistisk stat («nattvekerstaten»), være en kandidat for en høyre-radikal posisjon. Men en slik klassifisering ville passe dårlig med den etablerte for-

Dette innebærer at uttrykket «høyre-radikal», i alle fall i en europeisk og norsk kontekst, viser til en tom kategori, og derfor til et ikke-saks-svarende begrep. Det synes som om uttrykket er oppfunnet nettopp for å etablere en symmetrisk kategorisering på begge sider av sentrum på høyre-venstre-aksen.

Med andre ord vil høyrepopulisme være en videre og mer diffus kategori enn venstrepopulisme, og mens det også finnes rom for radikalisme på venstresiden, er det et ytterst spinkelt grunnlag for å snakke om høyre-radikalisme. Overgangen fra høyrepopulisme til ekstreme posisjoner er derfor mer nærliggende. Men en nærmere diskusjon av populisme-begrepet vil innebære en langt mer vidtgående kritisk gjennomgang av høyre-venstre-aksens begrensninger enn det er rom for i dette kapitlet.

En mer presis klassifisering langs høyre-venstre-aksen.

Radikalisering versus ekstremisering

Gitt den bruksmåten og tradisjonelle hegemoniske forståelsen av begrepet 'radikal' som jeg har gjort rede for ovenfor, viser termen «radikalisering» rent logisk til en bevegelse som foregår *fra høyre mot* venstre langs høyre-venstre-aksen. Det er derfor rimelig og sakssvarende å legge den samme forståelsen til grunn i faglige sammenhenger. Dette innebærer at vi står overfor radikalisering om noen forflytter seg fra et «sentrumparti» som ligger nærmere høyre side og over til et som befinner seg på venstre side av midtstreken, eller om noen beveger seg fra et venstreorientert «sentrumparti» og inn i en venstrepopulistisk eller radikal

---

ståelsen av høyre-radikalisme som nettopp uttrykk for autoritære eller totalitære bevegelser av fascistisk/nazistisk type, og skal ikke undersøkes nærmere her.

gruppering. Mer presist kan man også si at radikalisering begrenser seg til bevegelsen inn i en radikal posisjon slik den er avgrenset klassifikatorisk (illustrert i figur 2).

Denne begrepsmessige og analytiske oppklaringen forteller også at uttrykket «radikalisering» som uttrykk for en bevegelse i en radikal retning eller inn i en radikal posisjon har like liten mening på høyre side av det politiske spekteret som selve begrepet radikal. Uttrykket «radikalisering» er derfor ikke klargjørende, tvert imot. Det representerer en depreciserende språkbruk nettopp fordi det innebærer en ny og uklar bruk av et etablert uttrykk. Denne nye bruken generaliserer på en utilbørlig måte og reflekterer heller ikke de etablerte og spesifikke konnotasjonene «radikalisering» har. Videre bør bruk av samme term for å benevne *ulike* prosesser – dvs. inn i en radikal vs. inn i en ekstrem posisjon – unngås når det er mulig.

Disse betraktningene gjelder terminologien og ikke de eventuelle mekanismer og teorier som forårsaker og forklarer prosessen, men det er mulig at det er ulike forklaringer på eller begrunnelser for bevegelsen inn i en radikal vs. ekstrem posisjon. Derfor er det hensiktsmessig, i betydningen sakssvarende og presist, å etablere et nytt uttrykk for prosessen inn i ekstreme posisjoner. Et slikt uttrykk kan og bør også være nøytralt til om prosessen foregår på høyre eller venstre side, nettopp fordi definisjonene ovenfor gir rom for både høyre- og venstreekstreme posisjoner.

Mitt forslag til terminologisk klargjøring er en neologisme – *ekstremisering*. Dette er et selvforklarende uttrykk som bare benevner bevegelsen inn i ekstreme posisjoner, uavhengig av til hvilken side i det politiske spektret. Uttrykket sier heller ikke noe om årsakene til prosessen. Det er en egen diskusjon som faller utenfor rammen for dette kapitlet.

Opposisjon, ekstremisme og vold

Opposisjon skal her forstås som nettopp den politiske opposisjonen som har stått langt til venstre eller høyre når utgangspunktet er høyre-venstre-aksen. Hvorvidt denne har vært radikal eller ekstrem i Norge etter 2. verdenskrig, er avhengig av definisjoner og klassifikasjoner. Avklaringene ovenfor kan brukes til å tydeliggjøre denne opposisjonens karakter på

en bedre måte enn tilfeldige flertalls- eller posisjonspartiers (opportunistiske og stigmatiserende) karakterisering av motstandere. Derfor kan en kritisk gjennomgang være med på å tydeliggjøre hvilke deler av denne opposisjonen som har vært radikal, høyre- eller venstrepopulistisk, og hvilke deler som har vært ekstreme – eventuelt hvilke standpunkter som har vært radikale eller ekstreme.

De definerte kriteriene for ekstremisme gjør det også mulig å skille mellom *legitim* og *illegitim* opposisjon på et annet grunnlag enn ureflekterte holdninger til voldsbruk. Ikke minst er det viktig å holde fast på at det finnes legitim og ikke-ekstrem makt- og voldsbruk, også når den utøves av ikke-statlige aktører som motstands- og frigjøringsbevegelser. Det er altså ikke bruk av vold i seg selv som avgjør om holdninger eller handlinger er ekstreme eller illegitime. Det er når målene er ekstreme at (støtte til) bruken av vold for å nå dem også er uttrykk for ekstremisme. Men at det finnes legitim voldsbruk innebærer likevel ikke en generell aksept av at «hensikten helliger midlene».¹⁰ Den ekstremistiske opposisjonen, men også deler av «mainstream» posisjoner i form av partiell ekstremisme, vil være *illegitim* nettopp fordi den angriper menneskeverd, menneskerettigheter, demokratiske og rettsstatlige prinsipper.

Venstreopposisjon i Norge¹¹

Det fremste uttrykket for politisk venstreopposisjon i Norge rett etter krigen var Norges kommunistiske parti (NKP). Når dette partiet kan sies å ha vært ekstremt, er det fordi det ga sin støtte til et brutalt diktatur – i Sovjetunionen – og dette diktaturets imperialisme i Øst-Europa. Men ekstremismen i NKP avtok utvilsomt gjennom den økende betoningen av en fredelig og demokratisk overgang til sosialismen, nedtoning av proletariatets diktatur og undertrykkelse av borgerskapet til fordel for et forsvaret for det konstitusjonelle demokratiet. Spenningen mellom støtten til

¹⁰ Ikke-ekstrem voldsbruk er makt- og voldsbruk som både innebærer forsvar for menneskeverd, menneskerettigheter og demokratiske prinsipper, og som følger normer (inkl. menneskerett og folkerett) for slik maktbruk.

¹¹ En noe fylldigere skisse av venstreekstrem opposisjon i Norge finnes i Gule 2013; se også Larsen 2011 for en bredere, og noe for vid og polemisk presentasjon.

Sovjet-diktaturet og forsvaret for et slikt demokrati i Norge forble imidlertid uløst. Dagens mikro-parti befinner seg fortsatt i dette spenningsfeltet, og er kanskje mer ekstremt enn det NKP var på 1960- og 1970-tallet.

Det utviklet seg også en opposisjon innad i Arbeiderpartiet som førte til brudd og dannelsen av Sosialistisk Folkeparti (SF) i 1961. Denne opposisjonen var i hovedsak konsentrert om utenrikspolitiske saker – som blokkpolitikken, NATO-medlemskap, holdninger til atomvåpen og nedrustning, men førte til – eller var basert på – en større «forståelse» for og aksept av Sovjet-blokkens politikk, i alle fall i deler av SF. Det lå også sympatier med utviklingen i Kina under Maos styre til grunn for holdningene til dette landet. Både NKP og SF, men også andre partier, kom til å støtte en rekke frigjøringsbevegelser i Den tredje verden, og begge opponerte mot USAs krigføring i Vietnam samt intervensjoner en rekke steder. Disse holdningene utgjorde en i hovedsak ikke-ekstrem, men radikal opposisjon i utenrikspolitikken mot det etablerte flertallet på Stortinget – som omfattet Arbeiderpartiet og de borgerlige partiene.

Den politiske støtten til ulike frigjøringsbevegelser har variert i det politiske spekteret. En rekke bevegelser har fått støtte fra langt flere partier og grupper enn de venstreorienterte. For eksempel fikk FNL i Vietnam på 1970-tallet voksende støtte fra et bredt spekter av politiske ungdomspartier i Norge. Også støtten til en del afrikanske frigjøringsbevegelser var omfattende i samme periode. Denne støtten gjaldt i hovedsak målet – nasjonal frigjøring fra kolonimakter eller rasediktaturer. En støtte til nasjonale frigjøringsbevegelser er derfor ikke uten videre en form for ekstremisme eller en ekstrem posisjon, selv om den aktuelle frigjøringsbevegelsen også har benyttet ekstreme virkemidler (for eksempel terror). Det er med andre ord viktig med en nyansert tilnærming når man skal vurdere denne støtten. Men når støtten også har omfattet politisk og økonomisk støtte til bevegelsene uten kritiske merknader til de ekstreme virkemidlene som har forekommet, har man beveget seg farlig nær en ekstrem posisjon selv. Slik støtte har ikke bare kommet fra de små venstreekstreme partiene og gruppene i Norge, for også andre grupper på venstresiden har vært sterkt involvert i blant annet solidaritetsarbeid for ulike frigjøringsbevegelser. Få så hvor autoritære disse bevegelsene var. Solidaritetskomiteen for Vietnam (opprettet 1965, nedlagt 1977),

Palestinakomiteen (opprettet 1970), Palestinafronten/Palestinagrupperne (etablert 1975, avvirket omkring 2010) og Fellesrådet for det sørlige Afrika (etablert i 1967) er noen eksempler på støtte som kunne innebære ekstreme posisjoner gjennom manglende vilje til å kritisere frigjøringsbevegelsenes bruk av ekstreme virkemidler.

Et eksempel fra 1980-tallet er støtten til de afghanske *mujahedins* kamp mot det diktatoriske regimet i Kabul og de sovjetiske okkupasjonsstyrkene som støttet regimet. Afghanistankomiteens (dannet 1980) plattform var: «Sovjet ut av Afghanistan – full støtte til frigjøringsbevegelsen». Aktivister samlet inn store summer de første årene på 1980-tallet, som ble overrakt ulike motstandsgrupper og humanitære tiltak i Afghanistan, og til tiltak for afghanske flyktninger i Pakistan.¹² Ikke all denne støtten gikk til *mujahedins* væpnede kamp og dermed de overgrep mot både sivile og soldater som forekom, men heller ikke *mujahedins* mål – et tradisjonsbundet og islam-regulert samfunn hvor blant annet kvinner er annenrangs borgere – ble kritisert.¹³ Et annet eksempel på ukritisk ekstremismestøtte er Internasjonale Sosialisters holdning til libanesiske Hizballah i krigen mot Israel i 2006.¹⁴

Noen mindre venstregrupper inntok imidlertid langt mer systematisk og vidtgående ekstreme posisjoner. Ikke minst gjaldt dette SUF (m-l). Gruppen begynte som SFs ungdomsorganisasjon, men beveget seg i en ideologisk ekstrem retning ved å gjøre «marxismen-leninismen Mao Tse Tungs tenkning» til sitt ideologiske grunnlag og brøt med SF i 1969. Dette innebar en avvisning av moderne demokratiske prinsipper og en forkasting av menneskerettighetene som normativt-juridisk grunnlag

12 Se Afghanistankomiteen i Norge (AiN), http://www.afghanistan.no/Om_oss/index.html (nedlastet 19.03.2013).

13 Etter hvert fikk også AiN støtte fra norske myndigheter, uten at dette gjør den manglende kritikken av *mujahedins* mål og midler mindre alvorlig. Den brede støtten til den afghanske motstandskampen kan også ses mer som uttrykk for motstand mot den sovjetiske okkupasjonen enn som uttrykk for støtte til *mujahedin*. Men motstand mot en undertrykker, okkupant eller annen (klasse)fiende kan ikke legitimere støtte til en hvilken som helst motstandsgruppe; se også neste note.

14 Se «– Venstresida må velge side», Klassekampen, 03.08.2006. Et ferskere eksempel på en slik «tåpenes antiimperialisme» finnes i Tjen Folkets posisjon om å gi «ubetinget støtte» til palestineres væpnede kamp; se «Leve Palestina! Knus staten Israel!», <https://tjen-folket.no/Sentralt/view/12744> (nedlastet 24.06.2018).

for staten. I tillegg kom hyllesten av Stalins og Maos totalitære regimer, hvor disse ledernes brutale overgrep ikke ble kritisert, men ansett som nødvendig revolusjonær politikk. Denne ideologiske ekstremismen ble forsterket da dette miljøet etablerte Arbeidernes kommunistparti (m-l) i 1973, gjennom støtten til Pol Pots blodige diktatur. I stor grad ble dette også grunnlaget for Rød Valgallianse (RV), valgfronten AKP (m-l) etablerte samme år. Det tok lang tid før det konstitusjonelle demokrati og menneskerettigheter ble akseptert som grunnlag for RV, som senere skiftet navn til Rødt (2007), og i dag i all hovedsak er et ikke-ekstremt parti.

Andre og mindre grupper fra denne perioden er i dag borte, som Kommunistisk Arbeiderforbund (KA, etablert 1973) og deres studentgruppe, Kommunistisk Universitetslag (KUL, etablert 1973), som var mer leninistiske enn maoistiske. I dagens Norge blir leninistisk-stalinistisk-maoistisk ideologi videreført av noen ganske små grupperinger, hvorav Tjen Folket (etablert 1998) er den mest kjente. Særlig fordi vi nå er godt kjent med terroren i Sovjet under Stalin, i Kina under Mao og i Kambodsja under Pol Pot, og hvordan mangelen på respekt for menneskerettigheter og demokrati beredte grunnen for terroren, er Tjen Folket oppsiktsvekkende ekstremistiske.

Andre, blant annet fraksjoner i SV og trotskistiske grupper, støttet også på 1970- og begynnelsen av 1980-tallet den leninistiske partimodellen og argumenterte for nødvendigheten av å sette (borgerlig-)demokratiske og rettsstatlige prinsipper til side i den revolusjonære fasen av samfunnsutviklingen, om enn ikke så systematisk som dem som forsvarte Stalin og Mao. Disse ekstreme posisjonene har blitt irrelevante i dag.

Det fantes få anarkistiske grupper på 1960-tallet, men flere dukket opp på 1970-tallet. I 1974 ble Føderasjonen av Anarkister/Frihetlige Sosialister (FAFS) etablert, men allerede i 1975 brøt en del ut og dannet Revolusjonære Arbeideres Forbund (anarkistene) – RAF (a) – en anarkosyndikalistisk kader-organisasjon. FAFS gikk i oppløsning på nyåret 1976. Årsaken var ikke minst strid om marxismen. I oktober samme år ble RAF(a) nedlagt. Selv om disse gruppene var små, hadde til tider, også inspirert av blant annet Gateavisa (etablert 1970) og ulike frihetlige og anarkistiske grupper for alternativ livsstil, de frihetlig sosialistiske og anarkistiske ideene betydelig oppslutning blant ungdom på venstresiden. En del av

disse engasjerte seg i solidaritetsgrupper som de ovennevnte, og nærmet seg ekstreme posisjoner på den måten, men i hovedsak besto den teoretiske ekstremismen i disse miljøene av kritikk av det «borgerlige demokratiet» og vilje til å sette demokrati og rettsstatlige prinsipper til side i revolusjonære situasjoner. Organisert anarkisme og frihetlig sosialisme er marginale fenomener i Norge i dag.

Venstreekstrem vold

Ingen drap med venstreekstreme motiver er kjent i Norge etter 2. verdenskrig, men det har forekommet trusler og vold i form av overfall på og slåsskamper med politiske motstandere, særlig høyreekstreme. I denne sammenheng er det Blitz-miljøet og Anti-Fascistisk Aksjon (AFA) som har gjort seg bemerket. I perioder – særlig gjennom 1980- og 90-tallet – har det også vært slåsskamper med politiet. En del av denne volden har vært offensiv, dvs. brukt som virkemiddel for å hindre meningsmotstandere – rasister og nynazister – i å markere seg, men mye vold har vært defensiv, dvs. er forsvar mot overfall og overgrep fra høyreekstreme (se Kallevik 2014, og særlig Wilkins 2018 for en god oversikt og analyse av AFA).

Ekstremismen i sentrum

Det er imidlertid ikke bare på venstresiden (eller høyresiden, se nedenfor) det finnes ekstreme politiske (enkelt)standpunkter og posisjoner. Slik det ekstreme og ekstremisme er definert ovenfor, var og er det ekstremt rettsstridig å overvåke og kriminalisere personer og grupper på bakgrunn av påstander om at disse støttet Norges fiender og Sovjet-diktaturet, eller støttet ulike frigjøringsbevegelser i opposisjon til Norges allierte, slik Lund-kommisjonen dokumenterte (Lund-kommisjonen 1996). Det kan også se ut som om uttrykkene «ekstreme» og «ekstremistiske» ble hyppigere brukt i det politiske ordskiftet gjennom 1970- og -80-tallet nettopp for å delegitimere slik opposisjon eller legitimere overvåkning og kontroll. Men det er også ekstremt å støtte bruk av atomvåpen (NATOs strategi), å støtte kolonialisme og imperialisme gjennom støtte til eller

aksept for alliertes aggressive krigføring og intervensjoner – i Vietnam, i asiatiske og afrikanske kolonier, i Latin-Amerika –, å støtte eller akseptere apartheid-regimene i Sør-Afrika, Rhodesia og Israel, å støtte eller akseptere kupp og diktatur – som i Spania, Portugal, Tyrkia, Hellas, Chile ... Listen over folkerettsstridige kriger, intervensjoner og menneskerverdskrenkende diktaturer som har fått støtte eller unngått kritikk, kunne gjøres lengre. Men det må også understrekes at en slik liste vil vise ulike *grader* av ekstreme posisjoner, nettopp fordi graden av støtte, eller mildheten i kritikken, varierer betydelig. Det sentrale her er at anklager mot venstre- (og høyre-)opposisjonen om at de støtter ekstreme ideologier, standpunkter og politiske posisjoner, også kan rettes mot de fleste partier – Arbeiderpartiet, Venstre, Senterpartiet, Kristelig Folkeparti, Høyre – som for det meste befinner seg innenfor det ikke-ekstreme «sentrum». For det er neppe tvil om at de store og regjeringsdannende partiene har inntatt mange og til dels grovt ekstreme enkeltposisjoner, dvs. inntatt det som kan kalles en *partiell ekstremisme*.

Fremskrittspartiet skiller seg ut fra de øvrige ikke-ekstreme partiene gjennom omfanget av ekstreme enkeltposisjoner og standpunkter. Partiets historiske bakgrunn tilsier også at det behandles noe mer systematisk (se nedenfor).

I tillegg til de eksplisitt ekstreme politiske enkeltstandpunktene finnes det også kulturelt og religiøst ekstreme enkeltposisjoner som har hatt betydelig innflytelse, også på politikk og lovgivning, og som har betydd krenkelse av menneskeverd og individuell frihet, altså menneskerettighetene. Det gjelder ikke minst den langvarige motstanden mot likeverd for kvinner, ofte som motstand mot likestilling på en rekke områder, og den systematiske diskrimineringen av seksuelle minoriteter. Politiske partier så vel som kulturelle sivilsamfunnsorganisasjoner, grupper og religiøse organisasjoner har forfektet enkelte ekstreme holdninger på flere områder. I tillegg til krenkelse av kvinner og homofile kan nevnes mangel på respekt for religionsfrihet og individuell og kunstneriske frihet, blant annet gjennom krenkende seksualpuritanisme og sensur, sosial stigmatisering og utstøting på grunn av «avvik» i hår- og klesmoter, musikksmak og/eller andre kulturelle uttrykk. Motstanden mot livssynslikestilling, inkludert religiøs og politisk motstand mot å oppheve forbudet mot

jesuitters adgang til riket og insistering på en privilegert posisjon for luthersk kristendom, er også ekstreme enkeltstandpunkter.

På mange måter finner denne formen for partiell ekstremisme sin begrunnelse i sosial konservatisme, med vektlegging av tradisjon og religion som ideologisk begrunnelse. I dette bildet befinner det seg mange mindre, men innflytelsesrike religiøse grupper med en puritansk profil – blant annet Moralsk Opprusting, deler av pinsebevegelsen, fundamentalistiske deler av Den norske kirke – som har utøvd negativ sosial kontroll. Det handler om standpunkter som ofte glir over i det sosialt og kulturelt reaksjonære. Dette gjelder også en del offentlig aktive kulturpersonligheter og publiseringskanaler, som *Morgenbladet* og *Farmand*. Noen posisjoner innenfor dette «sentrum» har vært så systematisk ytterliggående at de kanskje bedre burde klassifiseres som en del av den ekstreme høyreopposisjonen (Hansen 2018).

Det må imidlertid understrekes at utviklingen i denne delen av det sosio-kulturelle politiske spekteret i løpet av de siste 30–40 årene har latt seg påvirke til større respekt for menneskeverd og menneskerettigheter, så det er grunn til å mene at det er færre slike posisjoner i dag og færre som fortsatt forsvarer dem.

Høyreopposisjon¹⁵

I etterkrigstiden fantes det mindre grupper som forsvarte Nasjonal Samlings politikk under krigen og avviste rettsoppjøret som urettferdig. Forbundet for Sosial Oppreisning (tidligere Sambandet for Social Oppreisning, etablert 1949) organiserte en del tidligere medlemmer av Nasjonal Samling. Forbundet ble oppløst i 1973 og delvis erstattet av Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie (INO) fra 1974. Forbundet og senere INO utga avisa *Folk og Land*, fra 1952 til 2003 (Hårseth 2010: 8). *Folk og Land* forsvarte NS og det nasjonalsosialistiske Tyskland. Avisen var også sterkt anti-kommunistisk og hyllet Francos fascistiske diktatur i Spania, peronistene i Argentina og tilsvarende bevegelser.

---

15 Til utfylling av denne skissen, se blant annet Lunde 1993 og Strømmen 2011, 2013.

Folk og Land ble mot slutten av 1960-tallet et bindeledd til den nye fascismen som vokste fram. *Folk og Land* og Nasjonal Ungdomsfylking (NUF, etablert 1968) kunne ses som deler av det samme miljøet, under oppbygging og med hovedkvarter i *Folk og Lands* kontorer. Det besto av tidligere NS-medlemmer og legionærer og ungdom med NS-foreldre. Det var også kontakter til svensk nazisme.¹⁶ NUF ble mer aktivistisk på begynnelsen av 1970-tallet, noe som førte til stor medieoppmerksomhet, blant annet deltakelse i debattprogram på NRK («På sparket», 29.05.1975). Høsten 1975 ble Norsk Front (NF) etablert på et styremøte i NUF. Partiet ble ledet av «føreren» Erik Blücher. Norsk Front ble nedlagt i 1979 etter at en av deres aktivister kastet en bombe inn i Faglig 1. maifronts tog i Oslo det året og skadet en av demonstrantene alvorlig.¹⁷ Norsk Front ble etterfulgt av Nasjonalt Folkeparti i 1980, også ledet av Blücher. Flere av lederne i det nye partiet fikk senere fengselsstraffer for sprengningsaksjoner og annen kriminalitet. Nasjonalt Folkeparti ble oppløst i 1991.

Selv om linjen fra den gamle nazismen og inn i nynazismen er klar, var ikke dette den eneste formen for høyreekstremisme fra 1970-tallet. Det vokste fram en rekke mindre grupper og partier hvor man utover på 1980-tallet vektla innvandringsfiendtlighet, rasisme og nasjonalisme, men ikke klassisk nazistisk ideologi, antisemittisme og holocaust-revisjonisme. I dette landskapet fantes også nye nynazistiske grupper som Zorn 88 og Boot Boys, men større gjennomslag hadde Folkebevegelsen mot innvandring (FMI), etablert i 1987 under ledelse av Arne Myrdal. FMI var en periode svært aktivistisk, men etter en tid etablerte Myrdal Norge mot innvandring (NMI, 1991) fordi han mente FMI var blitt en prateklubb, mens FMI på sin side mente Myrdal var blitt en belastning gjennom voldsaksjoner og domfellelse (Lunde 1993: 42–43).

Det er ikke plass i dette kapitlet for noen mer detaljert gjennomgang av de utallige grupper og «partier» som har oppstått og forsvunnet på den høyreekstre siden gjennom 1970-, -80- og -90-tallet og senere (se Lunde 1993, Hårseth 2010). To forhold skal imidlertid nevnes, overgangen fra en generell innvandringsfiendtlighet og rasisme til islam/

16 «Norsk ny-nazi-gruppe dannet», VG 24.09.1970; se også Pax Leksikon 1980.

17 Det hadde også blitt kastet en bombe natt til 1. mai som skadet en person alvorlig, se «Arrestasjoner i løpet av dagen», VG, 02.05.1979.

muslim-fiendtlighet og islamofobi, og volden som er utført av personer med disse holdningene. Mens tiden før årtusenskiftet var preget av innvandringsfiendtlighet og rasistiske holdninger, har situasjonen endret seg fra slutten av 1990-tallet og særlig etter 11. september 2001. Den uttrykte høyreekstremismen fokuserer etter dette i stor grad på menneskerverdskrenkende og rettighetsinnskrenkende posisjoner overfor muslimer. En rekke nye organisasjoner ble startet for å forhindre muslimsk innvandring og begrense eller forby islam i Norge.

Stopp islamiseringen av Norge (SIAN) har en historie med start i bevegelsen Aksjonskomiteen mot bønnerop fra våren 2000. I september 2000 skiftet foreningen navn til Forum mot islamisering (FOMI). I 2008 endret foreningen igjen navn, til SIAN, en navneendring som kan ses i sammenheng med at det har dukket opp en rekke andre «Stopp islamiseringen»-bevegelser i andre vestlige land. Arne Tumyr ble leder. SIANs uttalelser om muslimer er ofte rasistiske og islamofobe, og bidrar til demonisering og fiendtliggjøring gjennom et hatsk og vulgært språk. Tumyr trakk i en tale til årsmøtet i 2013 opp noen lange linjer i det arbeidet SIAN bedriver. Han framholdt en kontinuitet fra høyreekstreme og rasistiske grupper på 1970- og -80-tallet.¹⁸ Organisasjonens medlemstall er ikke kjent, men Tumyr oppga i 2011 at det var omkring 3 000.¹⁹ Et mer realistisk tall kan ha vært omkring 400 (Strømmen 2013), men det har vært godt over 10 000 medlemmer av deres Facebook-gruppe før den store avskallingen i 2014 (Sultan og Steen 2014: 17–18). I dag har SIANs Facebook-gruppe nær 8 600 medlemmer, men mange er trolig med for «å følge med». Ved demonstrasjoner har ikke SIAN klart å mobilisere mer enn opptil 20 personer de siste årene.

Norwegian Defence League (NDL, kaller seg også Norsk Forsvars Allianse), som dukket opp i 2010 som en norsk variant av den voldelige og fascistiske engelske organisasjonen English Defence League (EDL), spiller i realiteten ingen rolle i Norge, men symboliserer på mange måter den rasistiske islam-/muslimfiendtligheten.

18 «Tumyr gjenvalgt som leder i SIAN – Schau ble nestleder», *sian.no*, 17.03.2013; <http://www.sian.no/artikkel/tumyr-gjenvalgt-som-leder-i-sian-schau-ble-nestleder> (nedlastet 24.06.2018).

19 «Advarer mot islamister», *Stavanger Aftenblad*, 09.07.2011.

PEGIDA er et siste skudd på stammen av organisert islam-/muslimfiendtlighet, etablert gjennom den første PEGIDA-marsjen i Oslo, i januar 2015 etter initiativ av Max Hermansen, inspirert av PEGIDA-bevegelsen i Tyskland. Marsjen samlet 190 deltagere fordelt på spekteret fra «gamle» nynazister til en tidligere stortingsrepresentant for Høyre. Uke for uke ble antallet halvert.²⁰ Mindre PEGIDA-marsjer ble i løpet av 2015 også arrangert i Tønsberg, Kristiansand, Stavanger, Ålesund, Stjørdal og Hamar. Marsjene genererte gjerne større motdemonstrasjoner. PEGIDAS aktivitet i Norge døde i stor grad ut våren 2015 og fungerer i dag mest gjennom noen sider på Facebook. PEGIDA Norge beskriver seg selv som «en protestbevegelse som på humanistisk grunnlag demonstrerer mot muslimsk innvandring og påvirkningen fra islam». Men Hermansens rasistiske kommentarer i ulike medier bekrefter PEGIDA som ekstrem bevegelse. Facebook-siden PEGIDA Innlandet er grovt rasistisk.²¹

Høyreekstreme grupper som utviser stor aktivitet gjennom stands, markeringer, løpeseddelutdeling og demonstrasjoner, finnes knapt lenger. Unntaket er Den nordiske motstandsbevegelsen, en svensk-basert (ny) nazistisk organisasjon med norsk avlegger, som har fått en del oppmerksomhet de siste par årene nettopp gjennom noen provoserende marsjer. Derimot viser både de ovenfor nevnte gruppene og en rekke enkeltpersoner stor aktivitet på internett. Aktivismen har beveget seg «fra gata til data». Dette har også gitt grunnlag for høyreorienterte nettsted eller blogger med betydelige innslag av ekstremistisk karakter, noe på redaksjonell plass, men mest i kommentarfeltene. Noen av disse nettstedene eller bloggene har blitt «etablerte» og har tusenvis av unike brukere, som Document (document.no), Human Rights Service (rights.no) og Reset (reset.no). Redaksjonelt kan de sies å være partielt ekstreme, men med så mange enkeltposisjoner at de i sum plasserer dem like ved grensen til ekstremisme.

Det er vanskelig å si hvor stor oppslutningen er om de mest ekstreme standpunktene og ideologiene, men de rasistiske, islamofobe og hatefulle

20 Basert på egne observasjoner av deltakere og antall i «marsjene» rundt Oslo rådhus vinteren 2015.

21 Siden er ikke lenger tilgjengelig sommeren 2018. Den kan være slettet eller gjort om til en lukket gruppe.

ytringene florerer i alle fall på ulike nettsteder og Facebook-sider. I den forstand, som ytringer, har høyreekstremismen økt i løpet av 2000-tallet. Men oppslutningen om høyreekstre partier eller høyrepopulistiske partier med nasjonalsjåvinistisk, rasistisk og/eller islamofobt innhold fra 1980-tallet og til i dag, som Hvit Valgallianse, Fedrelandspartiet, Norgespatriotene, Demokratene, Kristent Samlingsparti og De kristne, har holdt seg lav.

Fremskrittspartiet

I dette bildet er det ett parti som står i en særstilling, nemlig Fremskrittspartiet. Partiet har en lang historie, også med røtter i høyreekstre posisjoner. Anders Lange (1904-1974), som etablerte partiet som Anders Langes Parti til sterk nedsettelse av skatter, avgifter og offentlige inngrep (ALP) i 1973, var sekretær i Fedrelandslaget på 1930-tallet og ga allerede da uttrykk for klart antisemittiske og rasistiske holdninger.²² I etterkrigstiden støttet Lange apartheid-regimet i Sør-Afrika og skal ha mottatt penger fra regimet der. Også medstifter av ALP og stortingsrepresentant for partiet, Erik Gjems-Onstad (1922-2011), forsvarte apartheid-regimet og regimet i Rhodesia.²³

Det er likevel neppe rimelig å kalle ALP for et systematisk rasistisk parti. Partiet hadde et større fokus på personlig frihet, lavere skatter og avgifter og mindre byråkrati, og passer derfor bedre til karakteristikkene populistisk. Men innvandrings-skepsis og -fiendtlighet var til stede fra begynnelsen. Lange selv var også sosialt konservativ og gikk inn for sensur i NRK. For da han søkte jobben som kringkastingssjef, ville han

22 Avisreferater fra et møte høsten 1934 illustrerer dette: «Er det jødene som skal skytes?», Smaale- nenes Social-Demokrat, 14.09.1934, «Er vi blitt et akkordens folk?», Tidens Tegn, 14.09.1934.

23 Tidligere statssekretær Eschel Rhoodie i Sør-Afrikas Informasjonsdepartement hevder i boka *The Real Information Scandal* (1983) at regimet finansierte Langes parti slik at de kunne lansere en ukeavis og forsynte ham med penger slik at han var i stand til å kjøre en brukbar kampanje i valget i 1973; se «Holder arkivet tett til brystet», Dagsavisen, 17.03.2014, <https://www.dagsavisen.no/innenriks/holder-arkivet-tett-til-brystet-1.280343> (nedlastet 03.03.2018); Øyvind Strømmen, som har skrevet en biografi om Lange, har likevel ikke funnet bevis for noen sør-afrikansk penge- støtte, se «Sagaen om Anders Lange», Dagsavisen, 31.10.2016, <https://www.dagsavisen.no/kultur/sagaen-om-anders-lange-1.798546> (nedlastet 03.03.2018). For mer om Langes og Gjems-Onstads støtte til Sør-Afrika og Rhodesia, se Bård Larsen, «Mandelas portvoktere», Minerva, 12.12.2013.

«fjerne alt som kan virke fordervende på barn og ungdom rundt om i hjemmene».²⁴

Etter Langes død i 1974 ble partiet modernisert organisatorisk, det skiftet navn til Fremskrittspartiet i 1977, og i 1978 ble Carl I. Hagen formann. Skattepolitikk og antibyråkrati sto fortsatt sterkest i partiets program, selv om innvandrings skepsis også ble uttrykt fra Stortingets talerstol. Men i valgkampen i 1987 mottok Hagen det såkalte Mustafa-brevet, som angivelig skulle være skrevet av en muslimsk innvandrer som fortalte hvordan muslimer skulle gjøre Norge til en muslimsk stat, og leste høyt fra dette brevet. Brevet viste seg å være falskt, men bidro trolig til å gi partiet en oppslutning på over 12 prosent ved fylkestingsvalget, mer enn tre ganger høyere enn ved Stortingsvalget i 1985 (Iversen 1998). Selv om Lange og Hagen var negative til norsk innvandringspolitikk, var det ikke før etter valget i 1987 at innvandring ble den hovedsaken for partiet det siden har vært.

Selv om FrP først og fremst er et høyrepopulistisk parti, har det flere ekstreme enkeltposisjoner av rasistisk og diskriminerende karakter (dvs. partiell ekstremisme) enn de andre ikke-ekstreme partiene. Dette kommer til uttrykk i deler av det politiske programmet og i uttalelser fra partilederen og andre sentrale tillitsvalgte. Men ikke minst finnes ekstremismen blant partiets sympatisører og velgere som gir uttrykk for sine oppfatninger i ulike mediers kommentarfelter og i sosiale medier.²⁵

Høyreekstrem vold

Den politiske volden som har utfoldet seg i Norge, gjennom overfall, bombeattentater og drap, kan i hovedsak tilskrives ekstremister motivert av nazistisk ideologi, fremmedhat, rasisme og/eller islamofobi. Fra

24 «Ansett meg som sjef», VG, 08.01.1972.

25 En rekke eksempler på sentrale partimedlemmers lefling med rasistiske grupper og av rasistiske og islamofobe ytringer gjennom årene kunne vært gitt. Her skal bare nevnes at flere stortingsrepresentanter deltok på et møte sammen med rasister på Godlia kino i 1995 («Den Norske Forenings møte på Godlia kino 1995» (https://no.wikipedia.org/wiki/Den_Norske_Forenings_møte_på_Godlia_kino_1995; nedlastet 01.01.2018), Siv Jensens bruk av uttrykket «snikislamisering» i 2009, hennes krav om å deportere romfolk i 2012, flere stortingsrepresentanters krav om å oppheve menneskerettighetene for mulla Krekar gjennom årene, samt krav om at Norge må få endret eller trekke seg fra flyktingkonvensjonen og sette til side asylinstutttet.

1970-tallet og fram til i dag er det gjennomført en rekke bombeattentater – blant annet mot Oktober-bokhandler i 1978, Faglig 1. maifronts tog i 1979, Nor moske i 1985 og flere mot Blitz-huset på 1990-tallet. I tillegg kommer skyte-episoder, overfall og drap – inkludert Hadelandsdrapene i 1981, drapet på Benjamin Hermansen i 2001 og Heimdalsdrapet i 2008.

Den 22. juli 2011 ble så Norge rammet av det største terrorangrep i landets historie. Anders Behring Breivik utløste en kraftig bilbombe ved regjeringsskvartalet i Oslo som tok livet av åtte mennesker og gjorde stor skade på flere bygninger. Så tok han seg videre til Utøya og drepte 69 mennesker med skytevåpen. Angrepet ble gjennomført for å skape oppmerksomhet om Breiviks såkalte manifest, et kompendium med tittelen «2083: *A European Declaration of Independence*». Denne teksten viser at Breivik deler store deler av den ekstreme høyresidens oppfatning om at det eksisterer en konspirasjon mellom muslimske og europeiske ledere som går ut på å islamisere Europa og om forræderske «kulturmarxister» som vil ødelegge landet ved å oppmuntre innvandring. Men Breivik gikk lenger enn de fleste høyreekstremister ved å forsøke å starte det han mente var en uunngåelig krig.

Det interessante er at Breivik knytter sammen flere av de høyreekstreme tendensene og posisjonene som er skissert i det foregående. Han var et tidligere medlem i FrP, han var en aktiv skribent på flere ekstreme nettsteder – blant annet Document.no som han også forsøkte å motivere til å bli en «avis» i samarbeid med FrP – han sympatiserte med NDL og han var sterkt påvirket av høyreekstreme og islamofobe ideologer, ikke minst «Fjordman» (se Enebakk 2012). I dag har han fra fengselet i diverse brev til enkeltpersoner og medier erklært seg som fascist og tilhenger av Vidkun Quisling. Slik illustrerer Breivik den hybride, flytende og dårlig organiserte høyreekstremismen i Norge i etterkrigstiden, som også har hatt flere voldelige utslag, og som Breivik lot kulminere i den verste terrorhandlingen i Norge.

Den nye opposisjonen – islamismen

Parallelt med utviklingen av – og delvis som reaksjon på – framveksten av muslimfiendtlige og islamofobe grupper, utvikles en tydeligere

«islamsk identitet» blant mange muslimske ungdommer i Vesten, også i Norge. Denne identiteten er ofte opposisjonell og tidvis ekstrem. De to mest kjente uttrykkene for ekstreme varianter av islamsk – eller islamistisk – identitet i Norge, er Islam Net og Profetens Ummah.

Islam Net ble etablert som studentforening i 2008 ved det som da var Høgskolen i Oslo. Denne organisasjonen ble raskt landets største muslimske ungdomsorganisasjon, med kanskje så mange som 2 000 medlemmer og et like stort antall sympatisører. Islam Nets opposisjonelle – og ekstreme – ideologi er forankret i (neo-)salafistiske islamtolkninger (Bangstad og Linge 2013, Grotdal 2015).

Denne ideologien understreker guds lover som de eneste legitime, og omfatter en sosial konservatisme som innebærer kvinnens underordnede stilling. Disse synspunktene kom raskt til syne i Islam Nets virksomhet, ikke minst gjennom de internasjonale foredragsholderne som organisasjonen inviterte. I lys av Islam Nets insistering på *shari'a*-rettens relevans, argumenterer de også mot menneskerettigheter og for dødsstraff, blant annet for homoseksuell praksis, og de argumenterer mot likestilling mellom kjønnene.²⁶ Dette er likevel ikke et politisk standpunkt som forsøkes realisert, men utgjør religiøse idealnormer. Viktigere enn et krav om nye lover i Norge er derfor at den enkelte følger normene for individuell atferd overfor gud og andre personer, dvs. de moralregler som styrer individets relasjon til gud og medmennesker – uten å bryte med samfunnets lover. Derfor var og er Islam Nets opposisjonelle karakter mer motkulturell enn politisk. Det handler om en identitetsmarkering i opposisjon til det sekulære samfunnet. Det må også understrekes at Islam Net tar klart avstand fra deltakelse som fremmedkriger i militær *jihad* (Gule 2014), og at det har skjedd en viss offisiell moderering av noen av de ekstreme synspunktene (se Qureshi 2016).

Det tok ikke lang tid før Islam Net ble utfordret av en mer militant posisjon. I februar 2010 ble det tillyst en større demonstrasjon mot at *Dagbladet* hadde gjengitt en nedsettende karikatur av profetens Muhammed. En løs gruppe som kalte seg «De frivillige», inviterte til demonstrasjon på Universitetsplassen i Oslo, og om lag 3 000 var til stede. En av

---

26 Personlig erfaring som invitert debattant i flere av Islam Nets arrangementer.

appellantene leverte en «advarsel»: «Når vil norske myndigheter og deres medier forstå alvoret i dette her? Kanskje ikke før det er for sent. Kanskje ikke før vi får et 11. september på norske jord. Dette er ingen trussel, det er en advarsel.»²⁷

Dette var begynnelsen på et nettverk som etter hvert ble kjent som Profetens Ummah. Profetens Ummah uttrykte ikke bare en islamsk identitet, men kritiserte også norsk politikk, ikke minst utenrikspolitikken. Den første markeringen var en stor suksess, men det tok tid før man forsøkte å gjennomføre en ny mobilisering. Det skjedde vinteren 2011–12 da man inviterte til en demonstrasjon mot norsk krigføring i Afghanistan. Det ble laget en propagandavideo som inneholdt det påtalemyndighetene mente var trusler mot kongehuset og regjeringsmedlemmer. Demonstrasjonen ble gjennomført på Eidsvolls plass i januar 2012. Men det var ikke mer enn om lag 40 deltakere.²⁸

Parallelt med «etablering» av dette miljøet i 2012 utviklet opprøret i Syria seg i en stadig mer blodig retning, hvor også islamistiske grupper kom til å spille en stadig større rolle. Miljøet utviklet seg under inntrykk av denne konflikten og ble til et semi-organisert uttrykk for en *salafi-jihadistisk* posisjon. Det ble tillyst en ny demonstrasjon i september 2012, denne gang ved den amerikanske ambassaden og mot en islamfiendtlig film. Nå brukte nettverket navnet Profetens Ummah for første gang. Taler under demonstrasjonen og senere talsperson for Profetens Ummah var Ubaydullah Hussain. Det var noe over 100 demonstranter til stede. I sin appell sa Hussain blant annet at verden trenger en ny Osama bin Laden, han støttet drapet på den nederlandske filmskaperen Theo van Gogh, og han hyllet en rekke kjente ekstreme islamister.²⁹ Miljøet fikk

27 «Norske politikere reagerer på terroradvarsel», VG, 12.02.2010, <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/muhammed-tegningene/norske-politikere-reagerer-paa-terroradvarsel/a/584099/> (nedlastet 15.10.2017).

28 Egne observasjoner, jeg var til stede som mot-demonstrant i en «vend dem ryggen»-markering jeg hadde tatt initiativ til («Vend ryggen til ekstremismen!», Verdidebatt.no, 18.01.2012; <http://www.verdidebatt.no/innlegg/234971-vend-ryggen-til-ekstremismen?side=34>; nedlastet 03.03.2018); se også «Bhatti: Det norske folks sikkerhet er truet», VG, 20.01.2012, <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/terrorisme/bhatti-det-norske-folks-sikkerhet-er-truet/a/10076164/> (nedlastet 03.03.2018).

29 Egne observasjoner; se også «– Denne verden trenger en ny Osama», VG.no, 21.09.2012, <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/braaket-om-muhammed-filmen/denne-verden-trenger-en-ny-osama/a/10069238/> (nedlastet 03.03.2018), og «6000 demonstrerte mot

etter dette stor medieoppmerksomhet. Profetens Ummah fikk karakter av å være samfunnsfiende nr. 1.

Uavhengig av dette miljøet hadde personer begynt å reise til Syria for å kjempe mot regimet til Bashar al-Assad. Profetens Ummah støttet dette og tok etter hvert også æren for at mange hadde reist.³⁰ Etter at Den islamske stat (IS) erklærte opprettelsen av kalifatet sommeren 2014, ble Profetens Ummah et talerør for kalifatets ideologi og forsvarer av IS' praksis, inkludert drap og slaveri.³¹ Selv om ideologien har en teologisk forankring, er den innholdsmessig høyreekstrem gjennom sine totalitære og antidemokratiske holdninger, gjennom diskrimineringen av ikke-muslimer, gjennom reaksjonære forestillinger om kvinnens plass i samfunnet og forsvar for slaveri m.m.

Frykten for at miljøet skal utgjøre en terrorfare i Norge har ført til streng overvåkning, flere rettssaker og rettsforfølgelse av hjemvendte fremmedkrigere. PST mener denne harde linjen har bidratt til å knekke Profetens Ummah og stanse fremmedkrigervirksomheten. Det kan imidlertid også argumenteres for at dette miljøet representerte det semi-organiserte uttrykket for et ekstremt potensial blant muslimsk ungdom som nå er uttømt. Uansett, Profetens Ummah har i løpet av de siste par årene i praksis opphørt å eksistere. Dette er også knyttet til arrestasjonen av Ubaydullah Hussain høsten 2015 og de senere domfellelsene av ham i 2017 for rekruttering og støtte til en terrororganisasjon (avgjørelser som er stadfestet av Høyesterett i september 2018), og det faktum at grupperingen aldri var stor. Gjennom rettssakene mot Hussain og hjemvendte Syria-farere har det framkommet at nettverket Profetens Ummah hadde en kjerne på om lag 15 personer og et noe større «omland» av sympatisører, hovedsakelig i Østlandsområdet. Oppslutningen kan ha vært størst omkring 2013 og 2014.

Muhammed-filmen på Youngstorget», Aftenposten.no, <https://www.aftenposten.no/osloby/i/kJBjk/6000-demonstrerte-mot-Muhammed-filmen-pa-Youngstorget> (nedlastet 03.03.2018).

30 «– Et titall medlemmer av vår organisasjon i Syria», NRK.no, 17.10.2012, https://www.nrk.no/norge/_er-der-for-a-forsvare-sivlie-1.8362077 (nedlastet 03.03.2018); se også Gule 2016.

31 Intervju med Ubaydullah Hussain i VGTV, 16.08.2014, tilgjengelig på <https://www.vgtv.no/video/100131/ubaydullah-hussain-om-norske-kvinner-de-undertrykker-seg-selv> (nedlastet 28.07.2018).

Konklusjoner

Gjennom mer presis språkbruk enn i dagligtalen er det mulig å avklare sentrale begreper som 'ekstrem', 'ekstremisme', 'radikal', 'radikalisering' og 'ekstremisering'. Dette er en forutsetning for å evaluere politiske posisjoner og standpunkter i hele det politiske spekteret på en mer presis måte enn dagligspråket tillater. Sakssvarende definisjoner, som både ivaretar termers og begrepers etymologi, historiske bruk og konnotasjoner, og oppfattes som forståelige og relevante, kan gi oss innsikt i sider ved ekstremismen som ellers forblir utydelige.

Definisjonene i dette kapitlet forteller at ekstremisme i normativ forstand er relativt marginale fenomener i Norge. Derimot er partiell ekstremisme langt mer utbredt og finnes langs hele høyre-venstre-aksen. Den vedvarende ekstremismen finnes både på høyre og venstre side i det politiske spekteret. Den er knyttet til ideologiske posisjoner, noen ganger også til ekstreme virkelighetsoppfatninger, men den er også knyttet til fenomener som fremmedfrykt og frykt for identitetstap. Ofte vil ekstreme posisjoner være forbundet med sterke følelser hos mange av dem som inntar slike standpunkter. Dette er med på å forklare den vedvarende eksistensen av ekstreme posisjoner og oppkomsten av «ny» ekstremisme blant muslimer.

De historiske uttrykkene for ekstremisme i Norge er i hovedsak opposisjonelle. De har blitt utviklet i motsetning til det bestående, til de dominerende politiske posisjonene, men i kraft av sin klare opposisjon mot menneskerettigheter og demokratiske prinsipper er den ekstreme opposisjonen også illegitim, i motsetning til radikal og populistisk opposisjon. Men fordi det normativt ekstreme innebærer sterke avvik fra menneskerettigheter og demokratiske prinsipper, finnes slike enkeltposisjoner i nesten alle grupper innenfor det politiske spekteret, i større eller mindre grad. Ekstreme posisjoner eller partiell ekstremisme uttrykker derfor ikke alltid protest og opposisjon, men kan være posisjoner innenfor «mainstream» politiske grupper og partier, og utgjøre et forsvar for det bestående. Et slikt forsvar er også illegitimt. Derfor er det grunn til å være ekstra kritisk når noen vil delegitimere kritikk, protest og opposisjon ved å kalle den ekstrem. Det *kan* være uttrykk for et ekstremt og illegitimt forsvar for tingenes tilstand.

Den foreslåtte begrepspresiseringen gjør det mulig å avsløre delegitimerende anklager om ekstremisme, men viktigere er at den gjør det mulig å analysere norsk historie på en ny måte. Ved å etablere et normativt vurderingsgrunnlag som ikke er vanlig i gjengse historiske og samfunnsfaglige undersøkelser, kan det implisitte verdigrunnlaget i mange analyser erstattes av en eksplisitt tilnærming. En slik tilnærming gir også ny innsikt, ikke minst gjennom tydeligere identifikasjon av fenomenet ekstremisme og en mer relevant klassifikasjon av ulike posisjoner.

Kilder og litteratur

- Bangstad, S. og Linge, M. (2013). «IslamNet – puritansksalafisme i Norge», *Kirke og Kultur*, 3/2013.
- Enebakk, V. (2012). «Fjordmans radikaliserings», i Ø. Sørensen, H. Hagtvet og N. Brandal (red.).
- Grotdal, L. K. (2015). «Islam Nets norske salafisme. Dawa, formidling og tilpasning til en norsk kontekst». Universitetet i Oslo: Masteroppgave.
- Gule, L. (2003). *Social Development and Political Progress in Two Traditions – A Comparative and Conceptual Analysis of Western and Arab-Islamic Ideas of Social and Political Improvement*. Larvik: Ariadne forlag.
- Gule, L. (2012). *Ekstremismens kjennetegn. Ansvar og motsvar*. Oslo: Spartacus forlag.
- Gule, L. (2013). «Venstreekstremisme og terrorisme», i Ø. Sørensen, H. Hagtvet og N. Brandal (red.).
- Gule, L. (2014). «Islam Net eller jihad?», *Dagbladet*, 23.04.2014, <https://www.dagbladet.no/kultur/islam-net-eller-jihad/60209139> (nedlastet 03.03.2018).
- Gule, L. (2015). «Ekstremiseringsprosessen», *Dagbladet*, 25.03.2015 (tilgjengelig på <https://www.dagbladet.no/kultur/regjeringens-definisjoner-av-radikaliseringsgjor-oss-alle-til-voldelige-ekstremister/60186366>)
- Gule, L. (2016). «Hvorfor reiser nordmenn til Syria for å kjempe? – om norsk salafi-jihadisme», i Ø. Sørensen, H. Hagtvet og N. Brandal (red.), *Islamisme: Ideologi og trussel*. Oslo: Dreyer forlag.
- Gyldendals nye konversasjonsleksikon* (1948). «Radikal» (Sp. 3481). Oslo: Gyldendal.
- Hansen, J.-E. Ebbestad (2018). *En antisemitt trer frem. Alf Larsen og Jødeproblemet*. Oslo: Press forlag.
- Hårseth, E. O. (2010). «Folk og Land 1967–75: Fra rehabilitering til nyfascistisk opposisjonsorgan». Universitetet i Oslo: Masteroppgave. (<https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/23267/Masteroppgave-his4090-EspenxO.H..pdf>).
- Iversen, J. M. (1998). *Fra Anders Lange til Carl I. Hagen. 25 år med Fremskrittspartiet*. Oslo: Millenium.

- Jupskås, A. R. (2012). *Ekstreme Europa*. Oslo: Cappelen Damm.
- Kallevik, J. (2014). *Xtrem. Krig i Oslos gater*. Oslo: Aschehoug.
- Kringla Heimsins, bind 5 (1933). («Radikal», sp. 628). Oslo: Nationalforlaget.
- Larsen, B. (2011). *Idealistene*. Oslo: Civita.
- Lia, B. (2013). «Profetens Ummah og sosiale medier», i I. M. Sunde (red.), *Forebygging av radikalisering og voldelig ekstremisme på internett*. Oslo: Politihøgskolen, PHS Forskning 2013:1.
- Lindholm, T. (1988). «Marxisme og menneskerettigheter: Hvorfor misakter Marx menneskerettighetene?», i Hagtvat (red.), *Menneskerettighetene som forskningstema og politisk utfordring*. Oslo: Ad Notam forlag.
- Lunde, H. (1993). *Aller ytterst. De rasistiske grupperinger i dagens Norge*. Oslo: Antirasistisk Senter.
- Lund-kommisjonen (1996). «Dokument nr. 15 (1995–96) – Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere». Oslo: Stortinget.
- Næss, A. (1975). *En del elementære logiske emner*. Oslo: Universitetsforlaget (11. utg.).
- Pax Leksikon* (1980). «Norsk Front», bind 5 (s. 525–17). Oslo: Pax Forlag.
- Qureshi, F. (2016). «Islam Nets syn på homofili, steining og dødsstraff», VG, 24.07.2016, <https://www.vg.no/nyheter/meninger/i/JoMoP/islam-nets-syn-paa-homofili-steining-og-doedsstraff>
- Regjeringen (2014). «Hva er radikalisering og voldelig ekstremisme?», <https://www.regjeringen.no/no/sub/radikalisering/om-forebyggende-arbeid/hva-er-radikalisering-og-voldelig-ekstre/id663761/>
- Seip, J. A. (1974/1997). *Utsyn over Norges historie. Tidsrommet 1814 – ca. 1860*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Strømmen, Ø. (2011). *Det mørke nettet*. Oslo: Cappelen Damm.
- Strømmen, Ø. (2013). *Den sorte tråden*. Oslo: Cappelen Damm.
- Sørensen, Ø., Hagtvat, H. og Brandal, N. (red.) (2013). *Venstreekstremisme. Ideer og bevegelser*. Oslo: Dreyer.
- Sørensen, Ø., Hagtvat, H. og Steine, B. A. (red.) (2012). *Høyreekstremisme. Ideer og bevegelser i Europa*. Oslo: Dreyer.
- Sultan, S. og Steen, R. B. (2014). *Høyreekstremisme i Norge – trender og utvikling*. Oslo: Antirasistisk Senter.
- Wilkins, A. A. (2018). «Motvold. Ideologisk bakgrunn for «konfrontasjonslinja» blant militante antifascister 1990–2001». Universitetet i Oslo: Masteroppgave.

Bidragstere

Trond Bjerkås, født 1978, er ph.d fra NTNU i 2016 og har etter det vært engasjert som førsteamanuensis ved Universitetet i Agder. Han har særlig forsket på politisk kultur, bondepolitikk og forholdet mellom religion og samfunn på 17- og 1800-tallet. Han har publisert flere vitenskapelige artikler om disse temaene, og i 2017 var han redaktør, sammen med Knut Dørum, av antologien *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*, Scandinavian Academic Press.

Lars Gule, født 1955, har doktorgrad i filosofi fra Universitetet i Bergen (2003) og er førsteamanuensis ved Institutt for internasjonale studier og tolkeutdanning, OsloMet – storbyuniversitetet. Han har i en årrekke studert Midtøsten, islam, politisk islam og menneskerettigheter. Etter 2011 har han hatt et fokus på ekstremisme, særlig islamistisk ekstremisme, men også ekstremisme som mer generelt fenomen. Gule har også vært generalsekretær i Human-Etisk Forbund (2000–2005).

Berit Eide Johnsen, født i 1955, er professor i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr.art. fra Universitetet i Bergen (1998) med avhandlingen *Rederistrategi i endringstid: sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål: 1875-1925* (utgitt som bok 2001). Hun har også skrevet bøkene *Han sad i prisen - : sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993), *Sørlandsk skipsfart 1600–1920* (2016) (sammen med Gustav Sætra) og *Lillesands historie 1800–1850* (2017). Hun er engasjert som forfatter av ytterligere to bind av Lillesands historie (fra 1850 og fram til i dag). De senere årene har hun også publisert artikler om migrasjon og turismens historie.

Charlie Emil Krautwald, født 1988, er doktorgradsstipendiat i historie ved Universitetet i Agder, der han arbeider med en ph.d.-avhandling om radikal politisk aktivisme og folkelig oppløpskultur i det offentlige rom i mellomkrigstiden. Hans forskningsfelt omfatter dessuten militant

politisk kultur, høyreradikale bevegelser, fascisme og antifascisme, emner han har publisert flere artikler om. Masteravhandlingen hans (Københavns Universitet, 2016) handler om den danske venstrefløyen og militant mobilisering mot fascisme på 1930-tallet.

Margit Løyland, f. 1960, har hovedfag i historie fra Universitetet i Oslo i 1992. Hun er førstearkivar ved Seksjon for tilgjengeliggjøring i Arkivverket, der hun arbeider med vitenskapelig kildepublisering. Hun har bl.a. gitt ut et bind i serien Norge i 1743 og et bind av rettsmaterialet etter Lofthusopprøret 1786–87. Hun har også publisert flere andre arbeider med emner fra 1600- og 1700-tallet, bl.a. om hollendertiden i Norge og om det kirkelige rettsapparatet, domkapittelretten.

Hilde Sandvik, født 1959, er professor i historie ved Universitetet i Oslo. Hun har spesielt forsket på tidlig moderne historie, med vekt på kvinnehistorie og sosialhistorie. Hun ledet prosjektet Demokratisk teori-historisk praksis, forutsetninger for folkestyre og har deltatt i flere av prosjektene i forbindelse med Grunnlovsjubileet 2014.

Björg Seland, født 1947, er dr. philos. og professor emeritus i historie ved Universitetet i Agder. Hennes forskning omfatter sosial- og kulturhistoriske emner ca. 1800-1940, med studier knyttet til sosial organisasjon i bondesamfunnet, kjønnsrolleproblematikk, motkulturer og religiøse bevegelser. Hun har publisert en rekke artikler, redigert flere antologier og bl.a. utgitt monografiene *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur* (2006), og *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen* (2008, i samarbeid med Olaf Aagedal).